МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ПРАВА ДИТИНИ В УКРАЇНІ

Монографія
2-ге видання, перероблене та доповнене

Вінниця 2019

УДК 342.7(477)

Рекомендовано

вченою радою Вінницького національного аграрного університету

(Протокол № 5 від 29 листопада 2019 р.)

Рецензенти:

Костицький В. В. – доктор юридичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік Національної Академії правових наук України;

Андрусишин Б.І. – доктор історичних наук, професор, декан факультету політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Курило В. І. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного та фінансового права Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Опольська Н.М.

Права дитини в Україні: монографія, 2-ге видання, перероблене та доповнене. Вінниця: ВНАУ, 2019. 289 с.

Монографію присвячено аналізові історико-правових засад і практичних проблем забезпечення прав і свобод дитини в Україні. Окреслено основні етапи формування концепції забезпечення прав і свобод дитини. Охарактеризовано вплив християнської релігії на становлення прав дитини. Проведено систематизацію критеріїв класифікації прав і свобод дитини. Проаналізовано поняття та структуру механізму забезпечення прав і свобод дитини, визначено критерії його ефективності. Охарактеризовано правовий статус дітей, які постраждали внаслідок проведення операції об'єднаних сил. Проаналізовано зміни до законодавства про охорону дитинства у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Визначено основні умови протидії булінгу в закладах освіти. Праця становитиме інтерес для науковців, студентів, вчителів а також кола читачів, які цікавляться питаннями захисту прав і свобод дитини.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА……4
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ……..7
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВ І СВОБОД ДИТИНИ……8
1.1. Генезис концепції прав дитини……8
1.2. Права дитини в історичному вимірі……44
1.3. Вплив християнської релігії на становлення прав дитини……77
1.4. Поняття, ознаки, принципи прав і свобод дитини……..……86
1.5. Система прав і свобод дитини……109
РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ДИТИНИ..131
2.1. Поняття та структура механізму забезпечення прав та свобод дитини.131
2.2. Гарантії забезпечення прав і свобод дитини……136
2.3. Форми захисту прав і свобод дитини……157
2.4. Правове виховання та правова соціалізація як елементи механізму забезпечення прав та свобод дитини……175
2.5. Підвищення ефективності механізму забезпечення прав та свобод дитини……..……..195
РОЗДІЛ 3. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ……..211
3.1. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування……211
3.2. Захист прав дітей-інвалідів та дітей з вадами розумового або фізичного розвитку……..220
3.3. Забезпечення права на освіту дітей з особливими потребами……....226
3.4. Протидія та попередження булінгу – засіб захисту прав дитини…….231
3.5. Захист прав і свобод дітей, які постраждали внаслідок операції об’єднаних сил……..243
ПІСЛЯМОВА……253
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……..……257

ПЕРЕДМОВА

Рух української громадськості до відкритого, європейського суспільства зумовлює спалах зацікавленості усієї спільноти питаннями прав дитини, що всебічно обговорюються, стають предметом дискусій, міркувань широкого суспільного загалу. Піклування про дитину, створення необхідних умов для її всебічного розвитку, забезпечення прав та свобод – це один із основних етапів на шляху трансформації всіх сторін суспільного життя в Україні.

Проблема забезпечення прав дитини – одна з наболілих проблем людства. Діти, внаслідок вікових особливостей розвитку, становлять групу осіб, що характеризується наївністю, довірливістю, залежністю від інших осіб, піддатливістю до різних маніпуляцій та зловживань із боку дорослих. Вони є однією з найменш захищених верств населення.

Неналежна увага до процесу розвитку дитини, до реалізації її прав та свобод веде до викривленого сприйняття нею навколишнього світу, підміни ідеалів, що може відобразитись у поширенні дитячої злочинності, безпритульності, криміналізації суспільства. У дітей, що зростають у несприятливих умовах, розвивається агресія. Злочин для них – це протест проти суспільної байдужості, форма самоствердження і підвищення самооцінки. Недієвість законодавства, декларативність прав та свобод дитини провокують знецінення права в її свідомості, а доступність наркотиків, алкоголю, розповсюдження відеофільмів насильницького характеру сприяють поширенню злочинності у дитячому середовищі.

Актуальність теми монографії обумовлено порушеннями прав дитини, які виникли в умовах проведення операції об'єднаних сил. Найбільш вразливою категорією в умовах війни є діти. Діти-переселенці, діти які отримали психологічну травму, діти, батьки яких воюють на боці бойовиків, діти, батьки яких загинули чи поранені під час ООС, діти, які беруть участь у

військових діях тощо - це нові виклики, на які в українському законодавстві сьогодні немає відповідей.

Наукове опрацювання проблем захисту прав дитини проводилось вченими різних галузей права. Значний внесок у дослідження теоретико-правових аспектів процесу становлення, розвитку та функціонування прав дитини здійснили українські науковці: О.І. Анатолієва, Б.І. Андрусишин, С.П. Коталейчук, Н.М. Крестовська, С.В. Несинова, Н.М. Оніщенко. Серед російських дослідників зазначені питання досліджували В.І. Абрамов, В.В. Кулапов, Є.А. Лактюнкіна, Т.Ю. Смолова.

Окремих аспектів вказаної проблеми торкались С.С. Алексєєв, В.Д. Бабкін, С.В. Бобровник, К.Г. Волинка, В.В. Головченко, С.Д. Гусарєв, О.В. Зайчук, А.П. Заєць, Д.А. Керімов, В.В. Копейчиков, М.І. Матузов, О.І. Наливайко, В.С. Нерсесянц, Н.М. Оніщенко, М.П. Орзіх, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун, М.І. Хавронюк, Є.О. Харитонов, Ю.С. Шемшученко та інші.

Незважаючи на значний інтерес науковців до прав та свобод дитини, на сьогоднішній день у вітчизняній юридичній науці недостатньо досліджень, присвячених загальнотеоретичним аспектам зазначеної проблеми. Поза увагою вчених залишились питання правового забезпечення прав та свобод дитини в Україні, механізму їх забезпечення та критеріїв ефективності, забезпечення прав дитини в умовах проведення ООС.

Автор дослідження поставила перед собою мету, яка полягає у з’ясуванні загальних засад і практичних проблем правового забезпечення прав та свобод дитини в Україні. Для досягнення поставленої мети досліджено процес формування світової і вітчизняної наукової думки щодо прав та свобод дитини; сформульовано авторське бачення критеріїв класифікації прав та свобод дитини; конкретизовано поняття і складові елементи механізму забезпечення прав та свобод дитини; з’ясовано місце та роль правового виховання та правової соціалізації у механізмі забезпечення прав і свобод дитини; встановлено рівень ефективності механізму

забезпечення прав і свобод дитини; сформульовано пропозиції та рекомендації щодо удосконалення національного законодавства у сфері забезпечення прав та свобод дитини.

За характером і змістом розглянутих у роботі питань автор робить спробу по-новому підійти до системи прав та свобод дитини, а також соціально-правової природи захисту дітей. Предметом дослідження став комплекс прав та свобод дітей в Україні.

Монографію «Права дитини в Україні» виконано в межах ініціативної тематики кафедри права Вінницького національного аграрного університету «Правове забезпечення прав і свобод людини в умовах євроінтеграції», що діє з грудня 2018 року по грудень 2022 року.

Побудувати демократичне суспільство можливо у разі створення усіх необхідних умов для всебічного розвитку дитини, її виховання в традиціях демократії. У правосвідомості дитини це стане основою формування уявлень про доцільність існуючої влади, демократичне суспільство та соціальну, правову державу. Пропонована монографія має теоретичне та прикладне значення, адже сприятиме удосконаленню функціонування механізму забезпечення прав та свобод дитини в Україні, формуванню правової культури та розвитку правосвідомості молодого покоління. Сподіваємось, що ця праця буде корисною науковцям та практикам у сфері забезпеченняправ і свобод дитини.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЗУ – Закон України;

КУ – Конституція України;

КМУ – Кабінет Міністрів України;

МОП – Міжнародна організація праці;

НДР – Національно-демократична революція;

НКВС – Народний Комісаріат Внутрішніх Справ;

ООН – Організація Об’єднаних Націй;

СКУ – Сімейний кодекс України;

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік;

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка;

ЦКУ – Цивільний кодекс України;

ООС Операція об’єднаних сил

ЮНІСЕФ – (United Nations International Children’s Emergency Fund) Міжнародний надзвичайний фонд допомоги дітям.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВ І СВОБОД ДИТИНИ

1.1. Генезис концепції прав дитини

Дитинство здавна привертало увагу науковців. Стародавні мислителі, середньовічні філософи, історики, юристи в своїх роботах виділяли питання становища дитини у суспільстві, пізніше – її захисту, виховання, закріплення основних прав. У різні часи проблеми дитинства висвітлювались крізь сукупність світоглядних ідей кожної доби розвитку суспільства.

Щоб простежити генезу виникнення та вдосконалення ідеї забезпечення прав та свобод дитини доцільно здійснити періодизацію наукових підходів. Відповідно до основних етапів суспільного розвитку можна виділити наукові погляди стародавніх часів, доби середньовіччя, епохи Відродження, епохи Просвітництва, а також окремі періоди становлення сучасних наукових поглядів.

Відомим представником стародавніх часів є філософ Платон (приб. 427 – 327 р. до н.е.). Він не схвалював турботу про слабких та хворих дітей. Був переконаний, що в ідеальній державі неповноцінними дітьми потрібно поступитися, а за державний рахунок виховувати тільки найкращих. Спрямовувати їх на правильний шлях (у потрібному для держави напрямку), виховувати відповідно до закону зобов'язані були керівники. Платон порівнював дітей із вівцями та іншими тваринами, які не могли обійтись без пастуха, що наглядав за ними [1].

Інтерес складають погляди Платона на сімейні відносини. Він переконував, що діти не повинні знати своїх батьків, а батьки – своїх дітей. Дитина – це власність держави, що від самого народження мала передаватися під опіку державних органів, де б забезпечувався її фізичний та психічний

[1] Пайдейя: Восхождение к доблести / отв. ред. Г. Б. Корнетова. М.: Изд-во УРАО, 2003. С.280

розвиток. Навчатись мали усі здорові діти[2]. Мислитель виражав зневажливе ставлення до жінок, котрі не в змозі були народити дітей.

На наш погляд, засудження таких жінок, а також відсутність турботи про хворих та слабких дітей у творах Платона зумовлене його переконаннями у державній недоцільності, економічній невигідності та необхідності формування досконалого молодого покоління.

Вклад у розвиток наукової думки про права дитини здійснив великий філософ стародавньої Греції Арістотель, який прагнув подолати розрив між проголошеними та реально існуючими правами і вказав на необхідність у законодавчому порядку закріпити певні права дитини. У сімейних відносинах мислитель вбачав витоки державного правління: монархія – у відношенні батька до дітей, аристократія – у відношенні чоловіка до жінки й демократія – у відносинах дітей між собою[3].

У вченні про державу та право Арістотель вказав на необхідність законодавчого закріплення віку для народження дітей. ,,Нащадки перезрілих батьків, як і нащадки надто молодих, з'являються на світ у фізичному та в інтелектуальному розвитку недосконалими, а нащадки пристарілих батьків – слабкими". Такі особи мали відмовитися від дітонародження. На наш погляд, такий підхід є своєрідним вираженням турботи про здоров'я молодого покоління.

Арістотель, як і Платон, засуджував турботу про неповноцінних та хворих дітей, стверджував, що дітей-калік потрібно залишати без піклування, однак особливістю є те, що Арістотель пропонував закріпити це у законодавчому порядку. Інтерес складає думка мислителя про законодавче врегулювання процесу народження дітей, бо необмежене дітонародження, на його думку, могло привести до бідності населення та злочинів[4].

Цінними для нашого дослідження є погляди Арістотеля на виховання. Він прагнув однакового підходу до ,,владарюючих та підвладних", оскільки

[2] Пайдейя: Восхождение к доблести / отв. ред. Г. Б. Корнетова. М.: Изд-во УРАО, 2003.С.280
[3] Аристотель. Политика. Афинская полития. М. : Мысль, 1997. С. 30-31
[4] Кечекьян С. Ф. Учение Аристотеля о государстве и праве. М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1947. С. 211

підвладні, з часом, самі ставали владарюючими. Мислитель закликав дотримуватись таких принципів при вихованні дитини: триматись середини, добиватись можливого, прагнути гідного. Він переконував у важливості виховання почуттів у дітей, необхідності помірності та розумного поєднання почуттів з раціональним пізнанням світу[5].

Оскільки Арістотель вчився у Платона, хоча і не став його учнем, багато поглядів щодо юридичного становища дитини у суспільстві є подібними, зокрема, переконання у недоцільності піклування про неповноцінних дітей, у необхідності формування здорового молодого покоління шляхом впливу на процес народження. Досягненням Аристотеля у сфері захисту прав дітей було те, що він одним із перших вказав на необхідність у законодавчому порядку закріпити певні права дитини.

Відомим римським філософом, письменником, представником стародавніх часів є Луцій Анней Сенека. У „Моральних листах до Луцілія", зіставляючи пори людського віку, він назвав дитинство „солодшим" від інших періодів життя людини. Разом із тим, мислитель не цінував дітей, як особливу категорію суспільства, висловлював байдуже ставлення до їх загибелі. Розраджуючи свого приятеля Луцілія, який втратив сина, Сенека писав: „Чималих, бачу, успіхів сягнула філософія, якщо ти своїм мужнім духом ось так побиваєшся за хлоп'ям, дотепер більше відомим годувальниці, ніж батькові... "; „Не зрахувати тих, хто без сліз ховав померлих дітей, хто від похоронного вогнища відразу ж повертався до сенату..." [6].

Певну увагу письменник приділяв окремим питанням зловживання дітьми. Засуджуючи сексуальну експлуатацію дітей та підкупність суддів, римський філософ писав: „...що за мерзенність, о добрі боги! - доплатою для

[5] Кечекьян С. Ф. Учение Аристотеля о государстве и праве. М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1947. С.212-213

[6] Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / пер. з латин. А. Содомори. 3-тє вид. К. : Основи, 2005. С. 439-441

деяких суддів були ночі в товаристві певних жінок та зустрічі з підлітками із знатних родин” [7] .

На думку автора, погляди Л.А. Сенеки є досить прогресивними для періоду стародавніх часів. Не поділяючи співчуття до загибелі дітей, він зауважив, що це чималі успіхи філософії. Мислитель визнав дитинство особливим періодом в житті людини та акцентував увагу на ганебності сексуального використання дітей, але лише із заможних родин.

Узагальнюючи погляди мислителів стародавніх часів щодо дитинства, можна зробити висновок, що вони формувались, виходячи з державної доцільності. Для них характерними є наступні переконання: а) життя дитини не визнавалось цінністю; б) засуджувалась турбота про хворих дітей; в) дитинство виділяли, як період життя людини; г) виховання дітей визнавали державним обов’язком; г) засуджувалась сексуальна експлуатація дітей знатних родин; д) основою виховання вважали розвиток почуттів дитини; е) дітонародження прагнули обмежити середнім віком батьків та кількістю народження дітей у родині.

На погляди мислителів середньовіччя, певний вплив мало становлення християнської релігії.

Видатний представник середньовіччя, католицький богослов Фома Аквінський (1225-1274) намагався обґрунтувати основні принципи християнства, спираючись на вчення Арістотеля. Його погляди на дитину були засновані на уявленнях про єдність душі і тіла. Ф. Аквінський вважав, що моментом духовтілення для хлопчиків є 30-й день після запліднення, а для дівчинки – 80-й. Серед причин, які сприяють народженню дівчаток, він називав неповноцінність чоловічого сім’я, хвору матку у жінок, диявольське

[7] Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / пер. з латин. А. Содомори. 3-тє вид. К. : Основи, 2005. С. 470

втручання. Фома Аквінський був прибічником ідеї абсолютної покори дитини, слухняності, що досягається суворим вихованням [8].

На думку автора, мислитель висловлював критичне відношення до народження дівчаток під впливом ідеології християнської релігії, яка надавала чоловікам порівняно вищий юридичний статус.

Історичним свідченням жорстокого ставлення до дитини з метою підкорення її волі є ,,Житіє преподобного отця нашого Феодосія, ігумена Печерського" (X ст.). У праці розповідається про життя Феодосія Печерського, якого часто била мати-удова через те, що він бігав до церкви, поводився не як дитина заможних батьків, як вона того прагнула. За спроби втекти з дому мати жорстоко карала його, садила на ланцюг. Одного разу Феодосій остаточно покинув рідний дім і знайшов притулок у Анатолія Печерського, де став послушником[9]. Науковці зазначають, що сам ідейний зміст ,,Житія Феодосія Печерського" вказує на виправдання поведінки дитини, зважаючи на її подальшу долю, а саме: служіння церкві. Ми погоджуємось із такою думкою, бо Нестор не засуджує жорстоке покарання юнака. Про зародження організації захисту дитини свідчить лише те, що церква стала притулком для хлопчика.

Схвалення абсолютної покори дитини простежується у праці відомого філософа середньовіччя Іоанна Петріці (XI - XII ст.) ,,Розгляд Платонівської філософії і Прокла Діадоха". У ній він згадав батьків Прокла Діадоха, котрі не мали дітей і постійно молились Богу. ,,Їм було оповіщено, що у них буде син, котрий все життя присвятить дослідженням вищих матерій." Коли ж у них народився хлопчик і ,,досяг юнацького віку, завдячуючи чистоті, що перебувала в ньому, перевершив усіх в повній мірі. Говорю перш за все про чистоту і опанування ним вогню юнацтва, який хвилює душі, що зійшли у

---

[8] Андрусишин Б.І. Правова культура молоді як гарант правового суспільства *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право: Зб. наук. праць*. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. №6. С.70-73.

[9] Нестор. Житіє преподобного отця нашого Феодосія, ігумена Печерського. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / за ред.Т. Гунчак К., 2001. Т. 1 : (X—XVст.). С. 306-309

створений світ”[10]. Іоан Петриці вказав на Божу благодать для батьків – народження стриманого, покірного хлопчика, з прагненням до наук. На наш погляд, саме у цьому філософ вбачав його чистоту та перевершення над іншими дітьми.

Отже, на думку автора, дослідження доби середньовіччя характеризуються обґрунтуванням поглядів щодо основних прав та виховання дитини релігійними переконаннями, засудженням інфантициду та визнанням наявності душі у дитини, критичним відношенням до народження дівчаток, визнанням необхідності підкорення волі дитини через застосування суворої дисципліни.

В епоху Відродження з початком книгодрукування активізувався розвиток наукової думки щодо дитинства. Зароджувались гуманістичні ідеї, з’явились погляди на людину як на найвищу цінність, почали змінюватись погляди на виховання дітей.

Англійський філософ, письменник Томас Мор (1478-1535) у творі “Утопія” змалював заснований на ідеях соціальної справедливості ідеальний суспільний лад[11]. Дослідники зазначають, що Т. Мор першим звільнив суспільство від релігійної оболонки та обґрунтував її раціоналістично[12]. На думку Томаса Мора, усі діти у досконалому суспільстві мали отримати суспільне виховання та освіту. Філософ закликав до виховання у дитини вміння насолоджуватися найпростішими благами, а відносини в сім’ї мали бути виключно патріархальними. ,,Жінки прислужують чоловікам, діти – батькам, і , взагалі, молодші – старшим”[13]. Науковці обґрунтовують суворість утопійського способу життя монастирським ідеалом середньовіччя та антигуманним характером самого утопічного міфу[14].

[10] Панцхава И. Д. Петрици. М. : Мысль, 1982. С. 114
[11] Мор Т. Утопия. Эпиграммы. История Ричарда III. М. : Ладомир : Наука, 1998. С.463
[12] Осиновский И. Н. Томас Мор. М. : Мысль, 1985. С. 18
[13] Осиновский И. Н. Там само. С. 97
[14] Осиновский И. Н. Там само. С. 90

Ми вважаємо, що спроба звільнити суспільство від релігійної оболонки, була недостатньо вдалою, оскільки у творі схвалюється патріархальна сім'я, вміння насолоджуватися найпростішими благами, чого навчає християнська релігія.

Узагальнюючи наукові погляди, слід зауважити, що епоха Відродження була перехідним етапом від філософських переконань середньовіччя до наукових поглядів нового часу. В цей період зароджувався новий світогляд, зокрема утвердились переконання, що людина – це найвища цінність, що дитина має право на гідне життя, що суспільне виховання має важливий вплив на формування особистості дитини.

По-новому висвітлюється ставлення до дитини в епоху Просвітництва.

Великий мислитель XVIII ст., філософ, педагог Е. Кант (1778-1843) вважав, що епоха Просвітництва – це вихід людства зі стану неповноліття, у якому воно перебувало з власної провини. Мислитель визначив, що неповноліття – це невміння послугуватися власним розумом. А таємниця вдосконалення людської природи криється у її вихованні[15].

Метою правильного виховання, яке здійснюється, якщо не в конкретній особі, то, в крайньому разі, у всьому людському роді, він вважав розвиток всіх природних здібностей людини. Філософ був переконаний, що вміння обумовлене знаннями, а моральності сприяють витримка, терпіння. У процес виховання, який мав продовжуватися приблизно до 16-ти років, педагог включав догляд, дисципліну, навчання, освіту [16].

Важливим, на наш погляд, є те, що мислитель не був прихильником патріархальної сім'ї та стверджував, що батьківське правління – найдеспотичніше [17].В період, коли батьки здебільшого віддавали дітей годувальниці, переконував, що мати – найкраща годувальниця, а молоко матері – найкраща їжа для дітей [16].

---

[15] Кант И. О педагогике / пер. с нем. С. Любомудрова. М. : тип. Э. Лиснера и Ю. Романа, 1896. С.8-15

[16] Кант И. Там само. С.8-15

[17] Платон. Діалоги : пер. з давньогрец. В. В. Шкоди, Г. М. Куц. Х. : Фоліо, 2008. С.13

На думку автора, Е. Кант висловив принципово новий підхід до виховання дитини, її прав та свобод. Цінним є те, що філософ закликав розвивати у дітей почуття поваги до прав людини та виступив проти патріархальних сімейних відносин.

Відомим представником епохи Просвітництва є Жан-Жак Руссо, який увійшов в історію світової гуманітарної думки як педагог-реформатор, провісник нового підходу до дитини й виховання. Він закликав батьків самим займатись вихованням дитини та вказав, що турбота про дитину, яку вважають докучливою, насправді є природною, доставляє радість батькам.

У праці ,,Еміль, або про виховання" Жан-Жак Руссо виклав своє бачення процесу виховання, яке повинно базуватися на індивідуальній свободі дитини. Він вважав, що внутрішній розвиток здібностей та органів – це виховання, отримане від природи; навчання тому, як користуватися цим розвитком, – це виховання з боку людей; а набуте з власного досвіду відносно предметів – це виховання з боку речей[18].

Особливо цінним, на наш погляд, є те, що у період обмеження волі дитини, Жан-Жак Руссо закликав надавати дітям більше свободи та привчати їх змалку обмежуватися тим, що в межах їх можливостей.

Французький філософ, просвітитель Клод Адріан Гельвецій, у своїх працях ,,Про людину" також розглядав питання виховання дитини. Він вказав на необхідність очистити ,,поле для виховання" від релігійних переконань. Був впевнений, що у вихованні дітей головну роль відіграє випадковість. Його теорія полягала у тому, що діти, які виховуються в одній сім'ї, є різними. Випадки, що відбуваються у їх житті, не можуть бути ідентичними й саме вони розвивають індивідуальні особливості. На відміну від інших мислителів, Клод Адріан Гельвецій був переконаний, що діти народжуються без будь-яких задатків, являють собою ,,tabula rasa" – чисту

[18] Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения : в 2 т. / под. ред. Г. Н. Джибладзе. М. : Педагогика, 1981. Т. 1. С.26

дошку. У процесі виховання людина набуває тих чи інших якостей, талантів і т. п.[19].

На наш погляд, це переконання є дискусійним, оскільки на формування особистості дитини впливають як умови, в яких вона зростає, так і генетичні задатки.

Узагальнюючи наукові погляди епохи Просвітництва, можна зробити висновок, що за період нового часу значно розширився світогляд людини. Це мало вагомий вплив на розвиток наукової думки про права та свободи дитини. Характерними для епохи Просвітництва є наступні ідеї: а) вигодовувати немовля зобов'язана рідна мати; б) батьки повинні самі займатись вихованням дитини; в) становлення особистості дитини цілком залежить від процесу виховання; г) основою виховання вважали повагу до прав людини; ґ) визнали необхідність наявності певної свободи у дитини; д) виховувати дитину потрібно приблизно до 16-ти років.

У висвітленні розвитку наукової думки щодо забезпечення прав та свобод дитини важливу роль відіграють дослідження історії та антропології дитинства, зокрема наукова діяльність французького демографа й історика Філіпа Арьєса. У праці ,,Дитина та сімейне життя при Старому Порядку" він описав еволюцію відношення до дитини у суспільстві. Дослідник зробив висновок, прибічниками якого є багато науковців, про те, що перелом у ставленні до дитинства починається тільки з кінця XVII – XVIII ст. Він був зумовлений розвитком освіти та реформами у державах та церквах Заходу[20].

Цінним для нашого дослідження є висновок науковця про те, що в середньовічному суспільстві поняття дитинства не існувало, дітьми нехтували, про них не піклувалися. Філіп Арьєс зазначив, що ставлення до життя дитини у XVII ст. можна порівняти із ,,сьогоднішньою"

[19] Длугач Т. Б. Подвиг здравого смысла, или Рождение идеи суверенной личности : (Гольбах, Гельвеций, Руссо). М. : Наука, 1995. С.118

[20] Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке / пер. с фр. Я. Ю. Старцев Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. С.10

невизначеністю до життя плоду, з різницею у тому, що дітовбивство було покрито мовчанням, а дискусії з приводу абортів ведуться відкрито[21].

Серед прихильників ідей Ф. Арьєса варто відмітити І.С. Кона, О.Є. Кошельову, О.Є. Сапогову та ін. [22,23,24].

На противагу поглядам Ф. Арьєса висунув свої твердження норвезький теолог та історик Одд Магне Бакке, який довів, що саме християнство вплинуло на сприйняття дитинства як особливого періоду в житті людини. Християнська релігія сприяла забороні інфантициду, абортам, залишенню дітей без піклування, сексуальної експлуатації дітей, висунувши натомість ідею чистоти та невинності дітей, їхньої подібності до образу Божого[25].

Ми поділяємо погляди О.М. Бакке, у тому, що саме християнська релігія була основою формування юридичного статусу дитини, визнання найперших прав. Вплив християнської релігії був не тільки позитивним, але і негативним, що виражалося у становленні нерівності прав позашлюбних дітей, дочок та синів при спадкуванні майна та ін.

Визначними дослідженнями у галузі антропології дитинства були праці Л. Демоза та М. Мід.

Американський психоаналітик, соціолог, історик, засновник спеціального інституту, а пізніше і товариства психоісторії Ллойд Демоз у своїх роботах дослідив еволюцію відносин батьків і дітей. Він довів, що від прогресивного стилю виховання дітей залежить хід історичного процесу в минулому, а також запропонував методику прогнозування на найближчу історичну перспективу [26].

---

[21] Арьес Ф. Там само. С.16

[22] Кон И. С. Ребенок и общество. М. : Наука, 1988. С.269

[23] Кошелева О. Е. "Свое детство" в Древней Руси и в России эпохи просвещения [XVI-XVIII вв.] : учеб. пособие по пед. антропологии и истории детства. М. : Изд-во УРАО, 2000. 319 с.

[24] Сапогова Е. Е. Культурный социогенез и мир детства : лекции по историографии и культур. истории детства М. : Академ. проект, 2004. С.489

[25] Bakke O. M. When children become people : the birth of childhood in early christianity. Minneapolis : Augsburg Fortress Press, 2005. С. 57-64.

[26] Демоз Л. Психоистория / пер. с англ. Шкуратова А. Ростов н/Д : Феникс, 2000. С.177

На наш погляд, дослідження Л. Демоза є цінними, оскільки висвітлюють залежність історичного розвитку країни від особливостей процесу виховання дитини.

Американська дослідниця Маргерет Мід (1901-1978) виділила три історичні типи взаємовідносин між дорослими та дітьми з позицій передання життєвого досвіду: постфігуральний тип – діти вчаться у предків (характерний традиційному суспільству), конфігуральний тип – діти та дорослі вчаться в однолітків (індустріальне суспільство), префігуративний тип – дорослі вчаться у дітей (з середини XX ст.) [27].

Ідеї трансформації сімейних відносин, на думку автора, визріли в кінці XIX ст. на поч. XX ст., оскільки суспільство відходило від суворої дисципліни, регламентації кожного кроку дитини. Натомість виникла соціальна потреба у вихованні індивідуальності, що може внести свій вклад у розвиток суспільства.

Активізація вітчизняних досліджень щодо розвитку ідеї рівності дитини, забезпечення потреб та інтересів, захисту її прав спостерігається з кінця XIX ст.

На думку автора, доцільно розмежувати погляди щодо визнання та забезпечення прав дитини правознавців та педагогів цього періоду.

Російські правознавці присвячували свої роботи проблемам захисту прав дитини, можливості усвідомлення інтересів та задоволення потреб. Досліджували проблемні питання взаємовідносин батьків та дітей, виділяючи їх від суто цивільних.

Увагу таким питанням приділяв М. Капустін. У праці ,,Теорія права. Загальна догматика" (1868р.) дослідник визнав рушійною силою людства необхідність доповнення недосконалого сприяння розвитку інших. Таким характером відзначається підтримка слабких більш сильними, милосердя, виховання. Певним досягненням М. Капустіна є висновок про те, що батьківська любов виявляється не в негайному задоволенні потреб дитини, а

[27] Мид М. Культура и мир детства : избр. Произведения. М. : Наука, 1988. С.322

в реалізації її інтересів. Отже, і вихователь через любов до свого вихованця робить не те, чого вимагає дитина в даний час, а те, чого вона забажає пізніше, усвідомлено[28].

Цінним для нашого дослідження є визначення юридичного статусу особи, яке здійснив М. Капустін. Він вказав, що титулом прав особи є народження, проте воно мало відповідати особливим юридичним вимогам. Такою умовою був юридично визнаний шлюб батьків. Завдяки цьому виникала можливість встановити першість народження, юридичне положення батьків, кількість народжених дітей, близькість та віддаленість між родичами, що є основою юридичних прав та обов'язків[29] .

Я.А. Канторович у збірнику ,,Закони про дітей" (1899) зібрав постанови законодавства про малолітніх і неповнолітніх, які регулювали положення дітей в сім'ї, поза сім'єю, у відносинах цивільної правоздатності, кримінальної відповідальності, захисту їх фізичного, розумового і морального благополуччя. Дослідник проаналізував постанови, зазначив позитивні зміни та недоліки. Важливою для нашого дослідження є думка Я.А. Канторовича, яка залишається актуальною і сьогодні про те, що ,,Суспільство в кожну епоху свого розвитку стоїть на тій сходинці прогресу, яку йому підготувала законодавча та суспільна турбота про молоде покоління, і має такий комплекс злочинців, який йому забезпечила законодавча та суспільна байдужість до дитячої особистості" [30].

У зазначений період досліджувались також питання зловживання батьківською владою та зростання злочинності серед дітей. А.І. Загоровский у монографії ,,Курс сімейного права" (1909) вказав, що існує багато батьків, які експлуатують дітей, незаконно використовують їхнє майно. Дослідник зазначив, що на міжнародних тюремних конгресах неодноразово піднімалось

[28] Карпачова Н. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової на представленні у Верховній Раді України Спеціальної доповіді «Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини». *Голос України.* 2009. 10 лют. С.31-32

[29] Карпачова Н. Там само. С.328

[30] Законы о детях. : сб. постановлений действующего законодательства, относящихся до малолетних и несовершеннолетних, с прил. Свода разъясн. по кассац. решениям Сената / сост. Я. А. Канторович. Изд. неофиц. Санкт-Петербург : Я. А. Канторович, 1899. С.6

питання зростання дитячої злочинності. Серед причин ранніх проявів злочинності у дітей він визначав низький моральний рівень їх батьків, бідність та нужду. Нерідко злочинність дітей була результатом зловживання батьківською владою[31].

На наш погляд, дослідження А.І. Загоровского мали суттєвий вплив на подальше обмеження батьківської влади та розширення майнових прав дитини.

Серед українських правознавців кінця XIX – поч. XX ст. багато досліджень у цій сфері проводили С.С. Дністрянський, П Чубинський, О.І. Левицький та ін.

Про необхідність обмеження батьківської влади, захист прав дітей писав С.С. Дністрянський. Правник вважав, що після відміни батьківської влади її повноваження мала взяти на себе держава [32].

Необхідність такого обмеження нам видається недоцільною, оскільки фактично влада над дитиною переходила від батька до держави, що також не виключало можливості зловживань.

О.І. Левицький досліджував проблеми звичаєвого права в Україні, сімейних відносин, торкався проблем зловживання батьківською владою. У працях ,,Невінчані шлюби в Україні в XVI-XVII ст.” (1909 р.) ,,Про сімейні відносини в Південно-Західній Русі в XVI-XVII ст.” (1880 р.) науковець описав сімейні звичаї, відношення до дітей, засвідчував, що для укладення шлюбу необхідною умовою була ,,добра воля та згода нареченої”, а також ,,вільний вибір нареченого”. Але ця вимога нерідко порушувалась, окремі батьки вимагали, щоб донька перед судом формально заявила про свою згоду на укладення шлюбу [33,34].

---

[31] Загоровский А. И. Курс семейного права. Изд. 2-е, с переменами и доп. Одесса : тип. Акционерн. Юж.-Рус. о-ва печ. дела, 1909. С.309

[32] Коваль А. Права дитини в концепції Станіслава Дністрянського. Охорона дитинства. Дитяче право: теорія, досвід, перспективи : матеріали конф., присвяч. 80-й річниці від дня заснування держ. показ. Дит. містечка ім. ІІІ Комінтерну в Одесі / редкол.: А. І. Паньков та ін. Одеса, 2001. С.221

[33] Левицький О. І. Невінчані шлюби на Україні в XVI—XVII ст. *Записки Українського наукового товариства в Києві.* 1909. Кн. 3. С. 98—107

Вважаємо, що О.І. Левицький висвітлив важливі приклади зловживання батьками своєю владою та порушення особистих прав дитини, оскільки окремі дослідники не визнають, що на території України практикувались різні форми насилля над дитиною, які в зазначений період відбувались у багатьох країнах світу.

П. Чубинський займався вивченням юридичних звичаїв в Україні. У праці ,,Очерк народних юридичних звичаїв і понять в Малоросії" (1862) він відзначив, що погляд на дітей в Україні здавна мав практичний характер, а саме: їх значення було зумовлене користю у господарстві. Сини цінувались більше, цьому сприяла землеробська праця. Донька перебувала в сім'ї батька тимчасово, поки не вийде заміж. Інтерес для нашого дослідження складає думка автора про те, що в українських родинах, на відміну від інших національностей, доньок також цінували, вони не перебували в гіршому становищі, ніж сини. Навпаки, їм надавались різні пільги, тому що попереду в дівчат були тяготи сімейного життя [35].

На наш погляд, це питання є дискусійним, оскільки не можна визначити, що юридичний статус дітей був рівний незалежно від їх статі. Це впливало на становище дівчат в сім'ї батька, а потім чоловіка.

Отже, тенденції юридичних досліджень були спрямовані на боротьбу з дитячою злочинністю, формування ліберальних стосунків між батьками та дітьми. Правознавці відзначали складність детального врегулювання сімейних відносин, через тонку межу втручання закону в ,,священные узы брака".

Зазначені проблеми злилися у потужному педагогічному русі. Реформаційно налаштовані педагоги оголосили XX ст. ,,Століттям дитини".

---

[34] Левицкий О. И. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI—XVII ст. *Русская старина*. 1880. № 11. С. 549—574

[35] Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии . СПб. : тип. Майкова, 1869. С.10-11

Цей період і ця потужна реформаційна хвиля породили і підняли на вершину наукових здобутків багато діячів освіти та культури .[36]

До представників реформаторської педагогіки, вчені відносять Я. Корчака. У праці ,,Як любити дітей" науковець досліджував право дитини на повагу, право на індивідуальність, право бути самою собою[37].

За розширення прав дитини виступав російський педагог К.Н. Вентецель. Він вказав, що права дитини мають бути найширшими, зазначив необхідність заміни покарань просвітницькими заходами, тощо. У праці під назвою ,,Звільнення дитини" К.Н. Вентецель довів, що кожна дитина має право на виховання, проте не надмірно. Виховання, коли дитина є засобом для створення свого ідеалу – насилля над дитиною. Науковець закликав до поваги вільної особистості дитини та сприяння її розвитку. Особливо важливим є переконання у тому, що лише вільне виховання і освіта надасть можливість вихователю відкрити найкращу систему виховання, яка відповідає індивідуальній природі дитини. Дослідник вважав, що дитина потребує Великої Хартії Свободи, яка була б забезпечена усіма необхідними гарантіями для її неухильної реалізації в області виховання та освіти. Цінним для даного дослідження є висновок К.Н. Вентецеля, про те, що одним із важливих завдань науки виховання є прагнення збагнути усі форми насилля та гніту, що практикуються над волею дитини, а також способи, якими можна запобігти цим формам[38].

Ми поділяємо думку К.Н. Вентецеля у тому, що виховання особистості дитини як зручного члена суспільства – це грубе порушення прав дитини системою виховання.

Не був прихильником виховання дитини у руслі соціальних ідеалів Я.А. Мамонтов, який у своїх працях відстоював ідею творчого розвитку особистості. Він вказав, що вихователь, в першу чергу, має враховувати

---

[36] Права дитини: від витоків до сьогодення : зб. текстів, метод. та інформ. матеріалів / авт.-упоряд.: Г. М. Лактіонова К. : Либідь, 2002. С.15

[37] Корчак Я. Как любить детей. М. : Книга, 1980. 482 с.

[38] Вентецель К. Н. Освобождение ребенка Изд. 2-е. М. : типо-литогр. т-ва И. Н. Кушнерев и К°., 1908. С. 3-7

інтереси дитини, її психофізіологічні особливості. У статті ,,Право держави та право дитини" (1922р.) Я.А. Мамонтов вказав на недосконаліть процесу виховання дітей в комуністичній державі. Важливим, на наш погляд, є переконання дослідника, що право дитини на вільний розвиток не залежить від індивідуальних і соціальних ідеалів, а є кінцевим висновком довгих педагогічних шукань [39].

Отже, тенденції досліджень правознавців кінця XIX – початку XX ст. щодо прав та свобод дитини були спрямовані на боротьбу з дитячою злочинністю, вдосконалення сімейних відносин. Певний вплив на їх погляди мала християнська релігія, яка була основою формування права. Цим, на нашу думку, зумовлене уповільнене обмеження широких повноважень батьківської влади.

Узагальнюючи наукові погляди правознавців, можна виділити такі прогресивні ідеї: а) дітям необхідна підтримка, милосердя, виховання; б) батьківська любов заключається в реалізації інтересів дитини; в) зловживання батьків своєю владою – одна з причин поширення дитячої злочинності; г) потреба у необхідності законодавчого обмеження батьківської влади для посилення захисту дитини.

На думку автора, наукові дослідження у педагогічній галузі зазначеного періоду дещо випереджали напрацювання правознавців. Прогресивні погляди педагогів були спрямовані на встановлення демократичних відносин між батьками і дітьми та вказували на необхідність поваги до особистості дитини, визнання права на індивідуальність дитини, відмежування процесу виховання від соціальних ідеалів, заміну покарань дитини заходами виховного характеру, недопущення будь-яких форм насилля в процесі фізичного та психологічного розвитку дитини.

Отже, теорія вільного виховання стала визначальним фактором розширення прав дитини, визнання їх складовою прав людини. Важлива роль у її формуванні належить педагогам початку XX століття.

[39] Мамонтов Я. А. Право держави і право дитини. *Соціальне виховання*. 1922. № 1. С. 33-42

Активний розвиток юридичних досліджень щодо забезпечення прав та свобод дитини спостерігається з початку 1910 до середини 1920 років.

Вагомий внесок у дослідження зазначених питань здійснила А.М. Рубашева. У праці ,,Особливі суди для малолітніх і система боротьби з дитячою злочинністю" (1912) вона дослідила діяльність зарубіжних судів у сфері захисту прав дитини. Цінність для даного дослідження становлять сформульовані принципи забезпечення прав дитини, які і сьогодні є актуальними, а саме:

– дитині має бути забезпечене її право на виховання у сім'ї, в тому числі – законодавчим встановленням такого обов'язку для сім'ї;

– суспільство, держава та місцеве самоврядування мають стати замісником сім'ї, неспроможної виховати дитину. Це повноваження має бути реалізоване через дитячі суди та систему виховних установ;

– держава має захистити дитину від економічної експлуатації та жорстокого поводження [40].

М.М. Гернет у праці ,,Соціально-правова охорона дитинства за кордоном та в Росії" (1924) довів необхідність створення ,,Дитячого кодексу", описав широкі межі захисту прав дитини [41].

В.І. Куфаєв у дослідженні ,,Дитяче право, його предмет та обсяг" обґрунтовував виділення дитячого права в самостійну галузь, яка містить окремі правові інститути, розташовані в різних законодавчих актах, але об'єднані загальною ідеєю охорони дітей[42] Дві праці ,,Юні правопорушники" (1924) та ,,Педагогічні методи боротьби з дитячою злочинністю" (1027) дослідник присвятив проблемам боротьби із злочинністю неповнолітніх[43,44].

[40] Рубашева А. М. Особые суды для малолетних и система борьбы с детской преступностью М. : Моск. мировой судья по делам о малолетних, 1912. Т. 1. Америка, Англия, Германия и Австралия. С. 175

[41] Гернет Н. М. Социально-правовая охрана детства за границей и в России. М. : Право и жизнь, 1924. С.43

[42] Куфаев В. И. Детское право, его предмет и объем. Право и жизнь. 1926. № 8/10. С.64

[43] Куфаев В. И. Юные правонарушители. М.: Новая Москва, 1924. 238 с.

[44] Куфаев В. И. Педагогические меры борьбы с правонарушениями несовершеннолетних. М. : Работник просвещения, 1927. 167 с.

На наш погляд, В.І. Куфаєв висвітив права та свободи дитини у новому ракурсі, як самостійну галузь права, що стало поштовхом для розвитку різних аспектів правового захисту дитини.

У цьому ж напрямку працювали Г. Ридзюгінський, Т. Савинська. У праці ,,Дитяче право" (1923) відзначили, що законодавчі зміни щодо забезпечення прав дітей, охорони їх інтересів в СРСР можна було охарактеризувати, як Дитячу Конституцію [45].

Питання захисту прав дитини досліджував П.І. Люблінський у статті ,,Проект статей, що підлягають внесенню в Кримінальний кодекс про відповідальність неповнолітніх" (1922) [46]та у роботі ,,Охорона дитинства і боротьба з бездоглядністю" (1924) [47].Науковці зазначають[48], що у цій праці дослідник зробив вдалу спробу виявити основні соціальні форми правового захисту бездоглядних дітей.

На думку автора, праця П.І. Люблінського ,,Охорона дитинства і боротьба з бездоглядністю" (1924) є основоположною працею багатьох подальших досліджень у сфері боротьби з бездоглядністю, безпритульністю та правопорушеннями неповнолітніх.

Н.П. Гришаков, С.В. Познишев, М. Набок присвятили свої праці боротьбі з дитячою злочинністю. Вони складають цінність для даного дослідження, оскільки були спрямовані на пом'якшення кримінальної відповідальності неповнолітніх, застосування заходів виховного характеру, розвиток системи дитячих судів, пенітенціарної науки, тобто на ті заходи та засоби, які можна пов'язати із сучасним становленням ювенальної юстиції в Україні.

---

[45] Рыдзюгинский Г. Детское право Р.С.Ф.С.Р. М. : Юрид. Изд-во НКЮ,1923. С.5

[46] Люблинский П. И. Проект статей, подлежащих внесению в Уголовный кодекс об ответственности несовершеннолетних. *Право и жизнь*. 1922. № 2. С. 29—33.

[47] Люблинский П. И. Охрана детства и борьба с беспризорностью. Л. : "Academia", 1924. 146 с.

[48] Анатольєва О. І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках XX століття : автореф. дис. … канд. юрид. наук. К., 2003. С.6

Н.П. Гришаков у монографії „Дитяча злочинність та боротьба з нею шляхом виховання” (1923) зазначив переваги попередження дитячої злочинності методами виховного характеру [49].

Проти застосування до неповнолітніх кримінальних покарань виступав С.В. Познишев у праці „Основи пенітенціарної науки” (1923) [50].

М. Набок у своїх статтях порушував питання захисту інтересів неповнолітніх та правильного застосування до них заходів виховного впливу [51,52,53] .

Аналізуючи наукові погляди правознавців з початку 1910 до середини 1920-х років, автор дійшла до висновку, що за цей період внаслідок досліджень російських та українських вчених та практиків, було отримано багато наукових здобутків у сфері забезпечення прав дитини. Основними досягненнями, на наш погляд, є висновки про необхідність забезпечення права дитини на виховання у сім’ї, про те, що замісником сім’ї повинна була виступати держава, про необхідність захисту дитини від економічної експлуатації та жорстокого ставлення, виділення “дитячого права” в самостійну галузь права, створення дитячих судів, здійснення кодифікації законодавства у сфері захисту прав дитини.

Наукові дослідження щодо забезпечення прав дитини 30-х років XX ст. практично відсутні як у педагогічній, так і в правовій науці.

Одні дослідники стверджують, що дослідження припинились через те, що держава відчула результати діяльності, спрямовані на захист дітей та підлітків [54].

---

[49] Гришаков Н. П. Детская преступность и борьба с нею путем воспитания. Орел : Госиздат, 1923. 74 с.

[50] Познышев С. В. Основы пенитенциарной науки. М. : Юрид. изд-во Наркомюста, 1923. 303 с.

[51] Набок М. Нужно ли вызывать правонарушителей в заседания комиссии по делам несовершеннолетних при рассмотрении дел о них. Вестник советской юстиции. 1923. № 23. С. 927—928.

[52] Набок М. О проекте новой инструкции комиссиям по делам несовершеннолетних. *Вестник советской юстиции*. 1926. № 10. С. 391—394.

[53] Набок М. Про склад комісій у справах неповнолітніх. *Вісник радянської юстиції*. 1929. № 23. С. 701—703.

[54] Несинова С. В. Державно-правовий механізм захисту прав неповнолітніх в Українській РСР (60-і — поч. 80-х рр. XX ст.) : дис. ... канд. юрид. Наук. К., 2005. —С.13

Інші зазначають, що вітчизняна наука не торкалася даної проблеми через авторитарну, догматичну спрямованість, пряму репродукцію стилів життя, образів мислення в партійно-класових канонах мислення і дії [55].

На наш погляд, позитивні результати від діяльності держави та плідної праці науковців 20-х років щодо забезпечення прав та свобод дитини зійшли нанівець через голодомор, політичні репресії, Велику Вітчизняну війну. Причиною зменшення наукових досліджень, на нашу думку, є, з одного боку, ці історичні події та важкі реалії життя того періоду, а з іншого – політичний режим влади, не обмежений правом.

Зростання кількості досліджень, спрямованих на забезпечення прав та свобод дитини, спостерігається лише, починаючи з 50-60-х років XX ст. Цьому сприяло прийняття у 1950 р. Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини, Декларації прав дитини у 1959 р.

В зазначений період з'явилися роботи правознавців, присвячені окремим аспектам прав дитини.

І.М. Ільїнська у дослідженні ,,Питання цивільного та сімейного права в роботі дитячих кімнат міліції" акцентувала увагу на цивільно-правових та сімейно-правових питаннях. Дослідниця надала перевагу взаємодії громадських організацій та органів державної влади, зокрема міліції, та приділила певну увагу питанням становлення правосвідомості дитини[56]. Ми поділяємо позицію І.М. Ільїнської у тому, що вплив на формування правової свідомості дитини є основним засобом боротьби з поширенням дитячої злочинності.

В.С. Орлов, А.М. Белякова, та В.С. Проніна у праці ,,Правова охорона дитинства" (1975р.) розглянули права та обов'язки батьків щодо виховання

[55] Сухомлинська О. Права дитини в контексті історичних і сьогоднішніх реалій. Права дитини: від витоків до сьогодення : зб. текстів, метод. та інформ. матеріалів / авт.-упоряд.: Г. М. Лактіонова. К., 2002. С.17

[56] Ильинская И. М. Вопросы гражданского и семейного права в работе детских комнат милиции : лекция. М., 1967. 31 с.

своїх дітей [57]. Цінним для нашого дослідження є те, що автори відзначили важливий вплив суспільства на процес виховання дитини.

В.С. Тадевосян у працях ,,Охорона прав неповнолітніх" та ,,Сім'я і закон" дослідив правове регулювання відносин між батьками та дітьми[58],[59].

Систематизацію законодавчих актів щодо забезпечення прав дитини здійснила О.Г. Павшукова. До збірника увійшли рішення уряду Союзу РСР та Української РСР, а також деякі нормативні акти міністерств та відомств, що стосуються виховання дітей, діяльності закладів та організацій у сфері захисту прав дитини [60].

С.А. Іванова у праці ,,Судові спори про право на виховання дітей" (1974) описала застосування законодавства про виховання дітей на практиці [61].

Ця праця має важливе практичне значення, оскільки вказує на окремі недоліки у застосуванні діючого на той час законодавства про право на виховання дітей.

Проблемні питання виховання дітей досліджувала А. Нечава у роботі ,,Права та обов'язки батьків по вихованню дітей" (1973) [62].

На нашу думку, в зазначеній праці дослідниця досить вдало висвітлила правові аспекти позбавлення та поновлення батьківських прав.

Трудовим правам неповнолітніх присвятили свої роботи А.В. Ярхо ,,Праця молоді" та А.І. Шебанова ,,Право і праця молоді" [63, 64].

Багато науковців працювали над питаннями попередження правопорушень неповнолітніх. Вклад у дослідження зазначених проблем здійснили П.П. Михайленко, В.С. Орлов, Н.П. Грабовська та багато інших правознавців.

---

[57] Орзих М. П. Личность и право. Одесса : Юрид. лит., 2005. 262 с.
[58]Тадевосян В. С. Охрана прав несовершеннолетних. М. : Юрид. лит., 1974. 104 с.
[59] Тадевосян В.С. Семья и закон. М. : Знание, 1974. 80 с.
[60] Законы о детях. : сб. постановлений действующего законодательства, относящихся до малолетних и несовершеннолетних, с прил. Свода разъясн. по кассац. решениям Сената / сост. Я. А. Канторович. Изд. неофиц. Санкт-Петербург : Я. А. Канторович, 1899. X, 330 с.
[61] Иванова С. А. Судебные споры о праве на воспитание детей. М. : Юрид. лит., 1974. 156с.
[62] Нечаєва А. Права и обязанности родителей по воспитанию детей. М. : Моск. рабочий, 1973. 126 с.
[63] Ярхо А. В. Труд молодежи. М. : Юрид. лит., 1974. 85 с.
[64] Шебанова А. И. Право и труд молодежи . М. : Юрид. лит., 1973. 223 с.

П.П. Михайленко у статті ,,Про злочинність неповнолітніх в УСРР і про причини, що її породжують" висвітлив проблеми, що провокують розвиток дитячої злочинності та можливості її подолання [65].

В.С. Орлов у праці ,,Підліток і злочин" вказав на основні шляхи попередження правопорушень неповнолітніх[66].

Н.П. Грабовська у праці ,,Кримінально-правова боротьба із злочинами неповнолітніх у СРСР" дослідила засоби боротьби з дитячою злочинністю [67].

М.І. Ветров досліджував проблеми профілактики правопорушень серед молоді, яку розділив на три групи: підлітковий та молодший юнацький вік (14 -17 р.), молоді правопорушники та злочинці юнацького віку (18 - 21 р.), молоді правопорушники, злочинці старшого юнацького віку та особи молодіжного віку (22 - 25 р.) [68].

Хоча питання профілактики правопорушень розглядається у монографії крізь призму соціальної політики колишнього Радянського Союзу, проте окремі положення, запропоновані дослідником, можуть стати основою для подальшого дослідження.

Роль інспекцій та комісій у справах неповнолітніх у попередженні правопорушень розглянули Ю.В. Бишевський та Л.А. Прохоров у праці ,,Взаємодія інспекцій і комісій у справах неповнолітніх в попередженні правопорушень" [69].

Н.Г. Яковлева та І.Л. Стечкіна у дослідженні ,,Діяльність закладів культури по профілактиці правопорушень неповнолітніх" проаналізували

---

[65] Михайленко П. П. О преступности несовершеннолетних в УССР и о некоторых причинах, ее порождающих. О причинах преступности несовершеннолетних и мерах, принимаемых органами МООП УССР по ее искоренению : материалы науч.-практ. конф. М., 1967. С. 226—233.

[66] Орлов В. С. Подросток и преступление : основные пути предупреждения преступлений несовершеннолетних. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. 202 с.

[67] Грабовская Н. П. Уголовно-правовая борьба с преступлениями несовершеннолетних в СССР. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1961. С.79

[68] Ветров Н. И. Профилактика правонарушений среди молодежи. М. : Юрид. лит. 1980. 184 с.

[69] Бишевський Ю. В. Взаимодействие инспекций и комиссий по делам несовершеннолетних в предупреждении правонарушений. Комплексный подход к предупреждению правонарушений несовершеннолетних. М., 1984. С. 49—53.

вплив діяльності закладів культури на важких підлітків, неповнолітніх правопорушників [70].

Автор не зупиняється на детальному аналізі зазначених праць, оскільки, на наш погляд, проблема поширення дитячої злочинності – це наслідок неефективності правового забезпечення прав та свобод дитини. Тому основну увагу ми приділяємо аспектам, які впливають на охорону, реалізацію та захист прав та свобод дитини.

Аналізуючи наукові праці 60 - 80 рр. XX ст., автор дійшла висновку, що дослідження прав дитини проводились в усіх галузях радянського права, але, на наш погляд, їх характерними рисами є певна декларативність та нормативна вербальність (термін введений до наукового обігу М.П. Орзіхом [71]. Проблеми забезпечення прав та свобод дитини, нерідко, висвітлювались крізь призму політичної ідеології. Разом з тим, чимало досліджень зазначеного періоду здійснено на високому науковому рівні і заслуговують поваги. Аналізуючи їх, можна виділити загальні тенденції щодо:

1) Посилення боротьби з дитячою злочинністю та безпритульністю. Багато уваги приділяли формуванню правосвідомості дитини, взаємодії громадських організацій та органів державної влади. Досліджували роль інспекцій та комісій у справах неповнолітніх, прийомників-розподільників у попередженні правопорушень, а також вплив діяльності закладів культури на важких підлітків.

2) Вдосконалення правового регулювання взаємовідносин між батьками та дітьми. Дослідження були зосереджені навколо прав та обов'язків батьків по вихованню дітей, позбавлення та поновлення батьківських прав, розгляду судових спорів про право на виховання дитини та ін.

---

[70]Яковлєва Н. Г. Деятельность учреждений культуры по профилактике правонарушений несовершеннолетних. Проблемы совершенствования системы профилактики правонарушений несовершеннолетних в городском районе. Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения перступности. М., 1985. С. 84—92.

[71] Орзих М. П. Личность и право. Одесса : Юрид. лит., 2005, 262 с.

3) Особливості прав дітей у галузях радянського права. Науковці висвітлювали питання цивільної дієздатності неповнолітніх, захисту прав дітей за кримінальним та адміністративним законодавством, охорону трудових прав неповнолітніх, тощо.

Наступний етап (сучасний) розвитку наукової думки щодо забезпечення прав та свобод дитини, на нашу думку, пов'язаний із прийняттям Конвенції ООН ,,Про права дитини" (1991р) та проголошенням незалежності України. У цей період тенденції правових досліджень почали змінюватись. У працях науковців, починаючи з 1990-х років і до сьогодення, відсутня політична заідеологізованість, нерідко справедливо критикуються дії державних органів, висвітлюються реальні проблеми забезпечення прав та свобод дитини. Спостерігається спрямування дослідників на досягнення високих міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав дитини.

Практичним проблемам реалізації прав дитини декілька праць присвятила Л.С. Волинець. У праці ,,Соціально-економічні проблеми дитинства в сучасному українському селі" (1998) Л.С. Волинець, Г.В. Святненко та ін. автори зазначили, що в умовах індустріального розвитку суспільства, духовного вакууму, занепаду загальнолюдських цінностей виникає загроза негативної соціалізації дітей та молоді [72]. Дослідники навели дані державної статистики, соціологічні дослідження Міністерства охорони здоров'я, що вказують на підвищений рівень захворюваності серед дітей, що проживають у сільській місцевості [73].

Цінними для нашого дослідження є різні соціологічні дослідження, що проведені авторами праці та висвітлення основних проблем негативної соціалізації дітей у сучасному українському селі.

У монографії ,,Права дитини в Україні" (2000) Л.С. Волинець дослідила процеси становлення норм Конвенції ООН про права дитини, відзначила фактори, що ускладнюють реалізацію положень Конвенції в реальному

[72] Соціально-економічні проблеми дитинства в сучасному українському селі / за ред. Волинець Л. С. К. : Академпрес, 1998. С.20

[73] Соціально-економічні проблеми дитинства в сучасному українському селі. Там само. С.25

житті, зробила висновок, що законодавство України про дитину має більш декларативний, ніж практичний характер, що не дає змоги гарантувати дотримання та реалізацію встановлених прав дітей [74].

Ми погоджуємось із висновками Л.С. Волинець про необхідність введення посади Уповноваженого з прав дитини та певний негативний вплив сучасного телебачення на моральний розвиток дитини.

У праці ,,Батьки і діти: соціальне самопочуття дітей в українських сім'ях" Л.С.Волинець та інші дослідники проаналізували вплив виховання у сім'ї на самопочуття дитини. У праці виділено декілька типів сімей: неблагополучні, сільські, неповні сім'ї та шахтарські, а також вказано на негативні чинники, що перешкоджають гармонійному розвитку дитини [75].

Дослідження у сфері правового захисту дітей, становлення їх правосвідомості та правової культури проводив Б.І. Андрусишин.

У статті ,,Правова культура молоді як гарант правового суспільства" Б.І. Андрусишин довів необхідність запровадження безперервної правової освіти, починаючи з дошкільного навчального закладу, з наступним продовженням у школі та у вищому навчальному закладі. Особливо цінним для становлення належного рівня правової культури дитини є висловлені Б.І. Андрусишиним рекомендації щодо створення належних педагогічних і методичних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи, підвищення правової культури педагогічних працівників, впровадження новітніх інформаційних технологій викладання правознавства [76].

У праці ,,Соціально-правовий захист дітей з вадами розумового розвитку" Б.І. Андрусишин та В.М. Синьов розглянули актуальні проблеми правової соціалізації дітей з інтелектуальною недостатністю. Авторами зведено основні міжнародні та національні документи, які забезпечують правовий захист дітей, інвалідів та, зокрема, осіб з розумовою відсталістю, а

[74] Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспекиви. К. : Логос, 2000. С.69
[75]Батьки і діти: соціальне самопочуття дітей в українських сім'ях / ред. Тележко Т. М. К. : Логос, 2000. С.92
[76] Андрусишин Б.І. Правова культура молоді як гарант правового суспільства. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право: Зб. наук. праць*. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. №6. С.72

також висвітлено науково-методичну інформацію з проблеми формування в учнів з вадами інтелекту соціально-нормативної поведінки[77]. Зазначена праця має важливе практичне значеня, адже спрямована на підвищення правових знань осіб, що працюють з розумово відсталими дітьми.

На рівні дисертацій здебільшого проводяться суто галузеві дослідження проблем захисту прав дитини, або окремих їх аспектів. Багато досліджень зосереджені у сфері цивільного, сімейного, трудового, адміністративного, кримінального права.

Комплексне дослідження правовідносин відповідальності батьків за неналежне виховання дітей за сімейним і цивільним законодавством України здійснила В.П. Мироненко у праці ,,Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України"[78]. У дослідженні висвітлено важливі аспекти захисту дитини від батьківської недбалості.

У праці ,,Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України" Л.А. Ольховик запропонувала конкретизувати поняття дитини та ввести поняття ,,підліток" та ,,неповнолітня повністю дієздатна особа"[79].

Ми вважаємо дискусійним використання у законодавстві поняття ,,підліток", запропонованого Л.А. Ольховик, про що зазначаємо у другому розділі дослідження.

Проблеми правового забезпечення, утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні досліджувала О.І. Карпенко у роботі ,,Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування" [80].

---

[77] Андрусишин Б.І., Синьов В.М. Соціально-правовий захист дітей з вадами розумового розвитку. Навчальний посібник. К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2007. С.2

[78] Мироненко В. П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2001. — С. 17-19

[79] Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук. Харків. 2004, С.9

[80] Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук С. 18-20

Аналізуючи проблемні питання, висвітлені у праці, а також зважаючи на сучану тенденцію щодо забезпечення прав та свобод дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, вважаємо, що одним з основних засобів реалізації їх інтересів є національне усиновлення.

О.М. Пономаренко у праці ,,Правове регулювання соціального забезпечення допомоги у зв'язку з народженням та вихованням дитини" висвітлила проблемні питання виплати допомоги сім'ям [81].

У зв'язку із значними змінами у законодавстві та збільшенням виплат при народженні та вихованні дитини, виявляється необхідність проведення додаткових галузевих досліджень.

О.І. Вінгловська у дослідженні ,,Імплементація міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України" здійснила аналіз виконання Україною зобов'язань згідно з Конвенцією про права дитини. Важливим для нашого дослідження є висновок дослідниці про необхідність удосконалення національного механізму реалізації прав та свобод дитини та підвищення відповідальності державних органів і посадових осіб за порушення прав дитини [82].

Багато українських науковців присвятили свої праці кримінально-правовим аспектам захисту прав дитини.

Проблему насильства, що застосовуються до неповнолітніх, висвітлила Л.В. Левицька у праці ,,Запобігання насильницьким злочинам щодо неповнолітніх в Україні". Цінними є рекомендації, які навела дослідниця щодо вдосконалення правозастосовчої діяльності [83].

Наукове дослідження теоретичних і практичних аспектів кримінально-правової та кримінологічної характеристики умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини здійснила О.Л. Старко у дисертації ,,Умисне

[81] Пономаренко О. М. Правове регулювання соціального забезпечення допомогами у зв'язку з народженням та вихованням дитини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Х., 2005. С.18-20
[82] Вінгловська О. І. Імплементація міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук К., 2000.С.18-20
[83] Левицька Л. В. Запобігання насильницьким злочинам щодо неповнолітніх в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук. К., 2003. С.21-24

вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини". Інтерес для нашого дослідження складають сучасні дані щодо рівня, динаміки дітовбивств. У праці також визначено причини й умови їх вчинення [84].

У дисертації ,,Кримінологічні проблеми попередження злочинних посягань на моральний і фізичний розвиток неповнолітніх" В.В. Вітвіцька висвітлила причини та умови скоєння злочинів проти морального та фізичного благополуччя неповнолітніх. Важливим є те, що дослідниця вказала на основні напрямки діяльності держави щодо запобігання зазначеним злочинам[85].

Фактори, що обумовлюють вчинення статевих злочинів щодо неповнолітніх та механізм їх дії, роль поведінки потерпілого у даній ситуації, досліджувала С.С. Косенко у дисертації ,,Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх". Науковець вказала, що негативні якості особи злочинця є ,,внутрішніми" причинами здійснення статевих злочинів щодо неповнолітніх. Важливим є удосконалення наукових підходів щодо кримінологічної характеристики неповнолітніх, потерпілих від статевих злочинів [86].

Важливе значення у сфері профілактики дитячої злочинності має праця Т.Л. Кальченко ,,Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні спеціальними органами та установами". У ній досліджено проблемні питання запобігання поширенню злочинності неповнолітніх в Україні [87].

Інтерес для нашого дослідження складає праця О.І. Бугери ,,Проблеми використання засобів масової інформації для запобігання злочинів серед

[84] Старко О. Л. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини : (кримін.-прав. та кримінол. дослідж.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук К., 2007. С.17-20
[85] Вітвіцька В. В. Кримінологічні проблеми попередження злочинних посягань на моральний і фізичний розвиток неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук. К., 2002. С.18-20
[86] Косенко С. С. Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук. К., 2004. С. 17-20
[87] Кальченко Т. Л. Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні спеціальними органами та установами : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук. К., 2004. С.18-20

неповнолітніх", у якій висвітлено вплив засобів масової інформації на дитячу злочинність [88].

Аналізуючи сучасні наукові праці, слід відзначити, що найбільше досліджень щодо проблем захисту дитини у юридичній науці присвячені саме кримінально-правовим аспектам.

Ряд дослідників працювали над проблемними адміністративно-правовими питаннями у сфері прав дитини.

Ю.І. Ковальчук досліджував особливості правового становища неповнолітніх та інститут їх відповідальності в адміністративному праві України у праці ,,Неповнолітній як суб'єкт адміністративної відповідальності". Інтерес для даного дослідження складає висвітлення змісту і особливостей правового становища неповнолітніх громадян України як суб'єктів адміністративної відповідальності [89].

У дисертації ,,Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод неповнолітніх" Т.Г. Корж-Ікаєва висвітлила права і свободи неповнолітніх, як об'єкти адміністративно-правового забезпечення, поняття й особливості даного забезпечення, систему суб'єктів адміністративно-правового забезпечення прав і свобод неповнолітніх [90]. Цінними для нашого дослідження є наведені науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення механізму їх адміністративно-правового забезпечення. Зазначена праця має важливе значення для аналізу ефективності правового забезпечення прав та свобод дитини в Україні.

Дослідження правових особливостей трудової діяльності неповнолітніх здійснила Т.С. Реус у дисертації ,,Правове регулювання трудової діяльності неповнолітніх в Україні" [91].

---

[88] Бугера О. І. Проблеми використання засобів масової інформації для запобігання злочинів серед неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук.К., 2006. С. 16-20

[89] Ковальчук Ю. І. Неповнолітній як суб'єкт адміністративної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2007. С. 17-20

[90] Корж-Ікаєва Т. Г. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук. К., 2008. С. 14-17

[91] Реус О. С. Правове регулювання трудової діяльності неповнолітніх в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук. Х., 2003. С.17-19

Важливе значення для даного дослідження мають праці В.Ю. Швачки, О.С. Дьоміної, О.О. Ганзенко, в яких розглядаються проблемні питання формування правової культури особи в сучасних умовах.

В.Ю. Швачка у дисертації ,,Правова соціалізація особи в сучасних умовах" дослідила поняття та особливості правової соціалізації особи [92].

Цінним для даного дослідження є те, що В.Ю. Швачка згрупувала основні підходи науковців до визначення правової соціалізації особи, розділивши їх на три групи.

О.С. Дьоміна у праці ,,Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства" охарактеризувала основні етапи формування правової культури студентської молоді [93].

О.О. Ганзенко висвітлив проблемні питання становлення правової культури особи у дослідженні ,,Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна" [94].

Багато уваги науковці приділяють проблемам ювенальної юстиції. У статтях ,,Перспективи ювенальної юстиції в Україні", ,,Ювенальний проступок та ювенальна відповідальність", ,,Правоохоронна діяльність і права людини" Н.М. Крестовська дослідила питання становлення ювенальної юстиції в Україні [95,96,97].

В.С. Зеленецький, Н.В. Сібільова, Л.М. Кривоченко, О.Г. Шило, Н.В. Глинська у праці ,,Ювенальна юстиція в Україні: коментар та аналіз діючого

---

[92] Швачка В. Ю. Правова соціалізація особи в сучасних умовах : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук. К., 2008. С. 16-20

[93] Дьоміна О. С. Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства : автореф дис. ... канд. юрид. Наук. К., 2007. С. 17-19

[94] Ганзенко О. О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2003. С. 14-16.

[95] Крестовська Н. М. Перспективи ювенальної юстиції в Україні. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ.* 2002. № 1. С. 27—31.

[96] Крестовська Н. М. Правоохоронна діяльність і права людини. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ.* 2000. № 4. С. 24—27.

[97] Крестовська Н. М. Ювенальний проступок та ювенальна відповідальність. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2004. № 3, ч. 1. С. 127—131.

законодавства" здійснили аналіз діючого законодавства у сфері прав дитини, його систематизацію, включили словник-довідник з ювенальної юстиції [98].

Ця праця є одним із ґрунтовних українських досліджень ювенальної юстиції, яка містить коментар до нормативно-правових актів у сфері захисту прав дитини.

Опрацьовані джерела є свідченням того, що на сучасному етапі розвитку наукової думки, щодо забезпечення прав та свобод дитини здійснено багато досліджень майже у всіх галузях права. Тоді, як досліджень, присвячених історико-теоретичним аспектам забезпечення та захисту прав дитини, недостатньо. За виключенням декількох ґрунтовних історико-правових праць, присвячених правовому регулюванню захисту прав дітей у XX ст., дослідження у цій сфері практично відсутні.

О.І. Анатолієва охарактеризувала становлення та правове регулювання діяльності системи державних органів і громадських організацій, уповноважених вести боротьбу з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в Українській соціалістичній радянській республіці (далі УСРР) у 20-х роках XX століття у дисертації „Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках XX століття". У праці проаналізовано правові засади політики уряду стосовно боротьби з правопорушеннями неповнолітніх виховними методами у 20-х роках XX століття [99].

Особливо цінним є те, що О.І. Анатолієва висвітлила головні напрямки профілактики поширення негативних явищ серед неповнолітніх за допомогою захисту їх прав у різних сферах життя та систематизації досвіду

[98] Ювенальна юстиція в Україні : коментар та аналіз діючого законодавства. Конвенція про права дитини : (з постатейн. матеріалами). Словник-довідник з ювенальної юстиції за заг. ред. В. С. Зеленецького, Н. В. Сібільової. Х. : Страйд, 2006. 778 с.

[99] Анатольєва О. І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках XX століття : автореф. дис. … канд. юрид. наук. К., 2003. С. 20-23

роботи з дітьми, які вже вели безпритульний спосіб життя або вчиняли правопорушення [99].

Історичне дослідження дитячої безпритульності в радянській Україні в 20-х - першій половині 30-х років ХХ століття здійснила А.Г. Зінченко. У праці ,,Дитяча безпритульність у радянській Україні в 20-х - першій половині 30-х років ХХ століття" автор охарактеризувала фактори розвитку та шляхи подолання дитячої безпритульності в період голодомору 1932 – 1933 рр., дослідила основні напрямки діяльності громадських організацій і об'єднань щодо ліквідації дитячої безпритульності [100].

Праця А.Г. Зінченко спрямована на дослідження історичних аспектів дитячої безпритульності в зазначений період, а питання щодо юридичного статусу дитини у дисертації не висвітлені.

Історико-теоретичне дослідження здійснила С.В. Несинова у дисертації ,,Державно-правовий механізм захисту прав неповнолітніх в Українській РСР (60-і – поч. 80-х рр. ХХ ст.)". Дослідниця охарактеризувала пріоритетні напрями діяльності держави щодо захисту прав неповнолітніх в УРСР у 1960 – на початку 1980-х рр.; сформулювала поняття державно-правового механізму захисту прав неповнолітніх, його основні елементи: суб'єкти, об'єкти, нормативно-правову базу, форми та методи діяльності державних органів та громадських організацій у сфері захисту прав дитини , а також гарантії досягнення основної мети [101].

На нашу думку, дослідниця не повністю врахувала обставини сучасного розвитку українського суспільства, які унеможливлюють втілення багатьох складових державно-правового механізму захисту прав неповнолітніх, який функціонував в УРСР у 1960-1980 рр.

Українські науковці досліджували також загальнотеоретичні аспекти забезпечення та захисту прав дитини, проте їх небагато: докторська

[100] Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. Наук. Одеса, 2002. С.14-17

[101] Несинова С. В. Державно-правовий механізм захисту прав неповнолітніх в Українській РСР (60-і — поч. 80-х рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. юрид. наук. К., 2005. С. 215-230

дисертація Н.М. Крестовської та кандидатські С.П. Коталейчука, С.А. Саблука.

Ґрунтовне дослідження у галузі теорії права здійснив С.П. Коталейчук на тему ,,Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із напрямків діяльності міліції". Автор спрямував свою роботу, в основному, на діяльність міліції щодо забезпечення та гарантування прав та свобод неповнолітніх, визначив основні напрямки діяльності міліції у сфері гарантування та забезпечення прав неповнолітніх. У праці також досліджені питання правового статусу неповнолітніх у системі основних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина[102] .

Ми поділяємо погляди С.П. Коталейчука у тому, що законодавство України про інформацію та рекламу має обмежити поширення та рекламування спиртних напоїв, тютюнових виробів, журналів та електронних носіїв порнографічного характеру з метою захисту інтересів дитини [103]. Дискусійним нам видається переконання щодо класифікації прав та свобод дитини, оскільки науковець не включає до прав та свобод дитини політичні права та свободи.

Ґрунтовне історико-теоретичне дослідження прав дитини здійснила Н.М. Крестовська у праці ,,Ювенальне право України". Науковець проаналізувала історичні витоки регулювання відносин за участю дітей, а також охарактеризувала місце ювенального права в системі соціального регулювання. Дослідниця визначила систему, функції ювенального права України, охарактеризувала правовий статус дитини [104].

---

[102] Коталейчук С. П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних напрямків діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук К., 2004. С.17-19

[103] Коталейчук С. П. Там само. С.9

[104] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія. Одеса : Фенікс, 2008. С.2

Цінними є висвітлені Н.М. Крестовською національні традиції в історії правового регулювання відносин між поколіннями в Україні, принципи ювенального права України, поняття та структура правового статусу дитини.

Питання становлення ювенального права в Україні розглянув С.А. Саблук у праці ,,Правове становище дитини в Україні". Аналізуючи інститут громадянства як елемент правового статусу дитини, Саблук С.А. зазначив особливість сутності громадянства стосовно дітей, яка полягає у спеціальних підставах набуття і припинення громадянства, а також зміни громадянства у зв'язку з усиновленням [105].

Увагу загальнотеоретичним аспектам захисту прав дитини приділяють науковці Російської Федерації. В.І. Абрамов у докторській дисертації ,,Права дитини та їх захист у Росії" дослідив основні поняття теорії прав дитини, її правовий статус, права дитини в системі прав людини, захист прав дитини, його співвідношення з охороною, гарантованістю і забезпеченням. Автор охарактеризував законодавче закріплення прав дитини у Росії, механізм їх захисту [106].

Загальнотеоретичні дослідження у сфері захисту прав дитини здійснили такі російські науковці: О.В. Бутько, Л.Ю. Голишева, В.В. Кулапов, Є.А. Лактюнкіна, О.В. Марковічева, Т. Ю. Смолова та ін.

О.В. Бутько дослідив особливості правового статусу дитини у дисертації ,,Правовий статус дитини: загальнотеоретичний аспект" [107].

Т.Ю. Смолова охарактеризувала особливості становлення правосвідомості неповнолітніх у праці ,,Правосвідомість неповнолітніх: теоретико-правовий аспект" [108].

Проблемні питання російського ювенального права описала Л.Ю. Голишева у досліджені ,,Російське ювенальне право" [109].

---

[105] Саблук С.А. Правове становище дитини в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук К., 2009. С. 10-13

[106] Абрамов В. И. Права ребенка и их защита в России : общетеорет. анализ : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Саратов, 2007. С. 39-55

[107] Бутько О. В. Правовой статус ребенка : теорет.-правовой анализ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук Краснодар, 2004. С. 20-26

[108] Смолова Т. Ю. Правосознание несовершеннолетних : теорет.-правовой аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2006. С. 22-26

Є.А. Лактюнкіна у праці ,,Права дитини в контексті концепції стійкого розвитку" охарактеризувала новий процес розвитку теоретичних уявлень про правовий статус дитини в контексті концепції стійкого розвитку [110].

Порівнюючи кількість загальнотеоретичних досліджень, проведених в Україні та в Росії щодо проблем прав дитини, варто зазначити недостатність вітчизняних досліджень у галузі теорії права. Вказані проблеми були опрацьовані лише у працях – на рівні дисертації доктора юридичних наук Н.М. Крестовської та кандидатських дисертацій С.П. Коталейчука, а російськими вченими виконано вісім досліджень у зазначеній галузі.

Разом з тим, чимало досліджень українські науковці здійснили у різних галузях вітчизняної науки: у сімейному, цивільному, адміністративному, кримінальному праві тощо. Щоправда, переймаються цією проблемою здебільшого науковці жіночої статі, оскільки більшість досліджень різних аспектів захисту прав дитини здійснено жінками.

Узагальнюючи основні тенденції сучасних наукових досліджень у сфері забезпечення прав та свобод дитини, можна виділити такі напрями: імплементація міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві, відмежування ювенального права в самостійну галузь, становлення ювенальної юстиції, підвищення рівня реалізації прав та свобод дитини, особливості правового захисту дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, запобігання насильницьким злочинам щодо дітей, запобігання поширенню злочинності неповнолітніх, галузеві аспекти захисту прав та свобод дитини, вплив засобів масової інформації на дитину та ін.

Отже, сучасні науковці висвітлюють різноманітні аспекти захисту прав та свобод дитини практично в усіх галузях права. Разом з тим, слід відзначити недостатність вітчизняних досліджень, які проведені у галузі теорії права. Попереднє вивчення стану наукової розробки теми свідчать про

---

[109] Голышева Л. Ю. Российское ювенальное право : монография. Ставрополь : Пресса, 2004. С. 2

[110] Лактюнкина Е. А. Права ребенка в контексте концепции устойчивого развития : автореферат дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2005. С.2

необхідність комплексного загальнотеоретичного дослідження правового забезпечення прав та свобод дитини в Україні.

Аналізуючи джерельну базу дослідження, автор дійшов висновку, що у різні часи проблеми дитинства висвітлювались крізь сукупність світоглядних ідей кожної доби у розвитку суспільства. Генезу їх виникнення та розвитку можна простежити, здійснивши періодизацію наукових підходів. Відповідно до основних етапів розвитку суспільства можна виділити наукові погляди:– періоду стародавніх часів;– періоду середньовіччя;– епохи Відродження;– епохи Просвітництва;– періоду кінця XIX ст. - поч. XX ст. (до1920-х рр.);– 20-х рр. XX ст.;– 1930 -1950-х рр.;– 60 - 80-х рр. XX ст.;– сучасний період розвитку наукової думки.

1.2. Права дитини в історичному вимірі

Розвиток прав дитини має свої історичні корені, адже кожне суспільство, в міру своєї еволюції, приділяло увагу дитині. Суспільні процеси, що відбувались із розвитком цивілізації, змінювали становище дитини в суспільстві. Починаючи зі стародавніх часів, які характеризуються масовими вбивствами дітей та насиллям над ними, відбувались глобальні історичні зміни, що від природного інстинкту продовження роду поступово привели до турботи та піклування про майбутнє покоління. Рівень охорони життя дитини завжди був показником суспільних, соціально-економічних явищ і ступеня цивілізаційного розвитку історичної епохи.

Перший етап розвитку суспільства супроводжувався збільшенням кількості народжуваності дітей та низьким рівнем матеріального виробництва. Науковці відзначають, що явище дітовбивства було найбільш поширене у первісному суспільстві [111]. Народження дитини ставало важкою ношею для кочових племен, не вистачало харчів, щоб їх прогодувати. Найчастіше саме ці обставини змушували позбуватись від економічно не вигідних дітей.

Історики одним із важливих рубежів у розвитку людства розглядають сільськогосподарську революцію[112]. Умови, що виникли з переходом до осілого способу життя, сприяли зменшенню випадків вбивства малолітніх. Дітей не потрібно було носити за собою, як додаткову ношу, а, підростаючи, вони могли допомагати у виробництві їжі. До 13 років діти оволодівали основними навиками і могли самостійно добувати собі харчі.

Тривалий час життя новонародженої дитини не визнавали цінністю. Їх приносили в жертву богам, убивали через ритуальні міркування (наприклад, близнюків) або за статевими ознаками. Порівняно частіше відбувались

[111] Вишневский А. Г. Демографическая революция. М. : Статистика, 1976. С. 29-35

[112] Брачность, рождаемость , семья за три века : сб. ст. / под ред. А. Г.Вишневского и И. С. Кона. М. : Статистика, 1979. С. 59

вбивства новонароджених дівчаток тому, що хлопчики були спадкоємцями, продовжувачами роду. Основними причинами вбивства дітей були кількісні (перенаселеність) та якісні (убивства дітей за певними ознаками) показники [113].

Альтернативним способом збування ,,зайвих" дітей було залишення їх напризволяще. У джерелах досить часто описується життя дітей, яких батьки покинули на пагорбах. За легендами їх доля завжди складалась щасливо: вони ставали богами, правителями. Ці міфи дозволяють впорядкувати загальнозначущі приклади та свідчать про зародження співчуття до покинутих дітей у стародавньому суспільстві.

З часом грецький історик Діодор, засуджуючи звичай покидання немовлят, стверджував, що він був відомий лише у варварських народів, а греки його не знали. На наш погляд, це твердження є хибним, бо про наявність покинутих дітей свідчать часті випадки усиновлення, що відбувались у Греції [114].

Усиновлення дітей відбувались і у Римі. Інколи покинутих дітей виховували для того, щоб використовувати в певних цілях. Як свідчать джерела, ,,по всьому римському світі будинки розпусти обслуговувались жінками, захопленими на війні, та покинутими дітьми" [115].

Покидання немовлят було популярним у багатьох народів середземноморського регіону, древніх германців, а пізніше і в християнській Європі. Ці діти були найменш захищеними, використовувались в різних цілях, інколи негуманних та аморальних.

Період дитинства у стародавні часи був досить короткий, повнолітньою дитина вважалась з настанням статевої зрілості, приблизно з 13 (14) років. До цього часу дитина отримувала основні трудові та інші, необхідні для життя уміння.

---

[113] Кон И. С. Ребенок и общество. М. : Наука, 1988. С.51

[114] Гиро П. Частная и общественная жизнь греков пер. с послед. фр. изд. Н. И. Лихарева. М. : Ладомир, 1994. С. 53

[115] Вардиман Е. Е. Женщина в древнем мире. М. : Наука, 1990. С. 118

Про визнання окремих періодів дитинства в давнину свідчать деякі звичаєві обряди. Посадження дитини на коня або постригу (приблизно у 3 роки) означало завершення віку немовляти. Цього звичаю дотримувались у вищих колах суспільства до періоду високого середньовіччя[116]. А з поширенням християнської релігії встановилась ще одна вікова межа у періоді дитинства. З досягненням семи років дитину допускали до сповіді. До цього віку дитина могла приймати лише причастя, оскільки вважалось, що вона не може ще аналізувати свої дії, покаятись.

Окремі дослідники вказують, що походження дитини (у шлюбі чи поза ним) в найдавніші часи не мало значення для визначення її статусу. Позашлюбні діти могли займати високі державні посади, отримувати майно у спадок [117].

На нашу думку, це питання є дискусійним, оскільки факту визнання батьком своєї дитини у найдавніші часи приділялось багато уваги. Важливе значення мав звичай узаконення, який відбувався одразу після народження. Чоловік, який визнавав себе батьком дитини, приймав її собі на коліна й у такий спосіб немовля ставало членом його сім'ї. Право обирати ім'я новонародженому також належало батьку. Це вважалось ще одним доказом визнання дитини.

У Греції ім'я дитині давали на десятий день після народження (інколи на сьомий). При цьому відбувався обряд жертвоприношення та банкет, дитині дарували подарунки. Демосфен вказував, що ,,ніколи не святкувався десятий день дитини, якщо вона не вважалась узаконеною "[118].

На думку автора дослідження, це є свідченням того, що стародавні народи намагались легітимізувати народження дитини до появи шлюбів. А з розвитком суспільства, появою шлюбних відносин, з'явилося поняття ,,незаконно народжених" дітей. Воно походить від поняття не визнаних

[116] Шпилевський С. Семейные власти у древних славян и германцев. Казань : Унив. тип, 1869. С. 262-263
[117] Усенко І. Б. Правовий звичай як джерело українського права IX—XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. К. : Наук. думка, 2006. С. 170
[118] Гиро П. Частная и общественная жизнь греков. М. : Ладомир, 1994. С. 52

батьком (не узаконених). Через непостійність у статевих стосунках та відсутність чіткого порядку укладання шлюбів, народження ,,незаконних" дітей в давнину було поширеним явищем. Основною відмінністю у їх статусі було те, що ,,незаконні" діти були менш забезпеченими. Хоча інколи знатні батьки наділяли своїх позашлюбних дітей певним майном, утримували їх.

Вагомий вплив на положення дитини у суспільстві мало поширення християнської релігії. З одного боку, він був досить позитивним, оскільки релігія визнала наявність душі у дитини. Це суттєво змінило становище дитини в суспільстві. Істоту, яка мала душу, за релігійними нормами, вбивати заборонялось. Вбивство дитини стали вважати злочином, її життя охоронялось законом.

Але разом із поширенням християнства погіршувався юридичний статус позашлюбних дітей. Релігія проголошувала святість та непорушність шлюбу, засуджувала позашлюбні зв'язки. До ,,незаконних" дітей поступово формувалось зневажливе ставлення. У цьому ми вбачаємо негативний вплив християнської релігії на юридичне положення дитини.

У Греції під впливом релігії були створені юридичні норми, які обмежували таких дітей у правах. Народження позашлюбної дитини вважалось зневагою до релігії та держави, ганьбою для сім'ї. Суворі закони щодо позашлюбних дітей діяли у Греції за правління царя Солона. Вони були виключені з числа родичів батька, позбавлені спадку. Батько міг лише виділити їм невелику суму через заповіт[119].В епоху римської історії позашлюбних дітей поділяли на види: ,,ті, котрі можуть назвати батька, але такого, якого мати їм не дозволяється", народжені від жінок, що торгують собою; народжені від жінок ,,не професійно облудних". Пізніше виділили дітей, народжених від прелюбодіяння та кровозмішання. Дбати про таких дітей ,,по закону природи", зобов'язана була мати [119].

[119] Загоровский А. И. Курс семейного права. Изд. 2-е, с переменами и доп. Одесса : тип. Акционерн. Юж.-Рус. о-ва печ. дела, 1909. С. 353-355.

Для стародавнього Риму походження мало велике значення. Позашлюбні діти не визнавались родичами батька, викликали суспільну зневагу, не мали права займати високі суспільні посади. Під кінець республіки положення незаконнонароджених дітей дещо покращилось, їм було надано право на спадщину після свого батька [119].

Дослідники сімейного права неодноразово піднімали питання про рецепцію візантійського права у сімейне право Київської Русі. Зазначену проблему висвітила і Н.М Крестовська. Ми поділяємо її думку про те, що норми візантійського права щодо позашлюбних дітей були більш жорсткими та лише частково знайшли відображення у окремих нормах Руської Правди [120].

Негативне ставлення до позашлюбних дітей на Русі виникло поступово. В язичницький період великого значення законності чи незаконності народження не приділяли, хоча, як вже зазначалось, вони не були рівними у статусі. Позашлюбні діти могли обіймати високі державні посади, успадковували від своїх батьків рухоме майно та титули.

Юридичне положення позашлюбних дітей почало змінюватись, починаючи з 990 року після того, як Володимир Великий охрестив Київську Русь. Християнство на Русі приживалось поступово й було причиною уповільненого впливу церкви на визначення юридичного статусу дитини. Навіть після прийняття християнства князі наділяли своїх позашлюбних дітей такими ж правами, як і дітей, народжених у шлюбі. Тривалий час святість церковного шлюбу в реальному житті не визнавалась. Подружня зрада не засуджувалась суспільством. В народі вважали, що церковний шлюб - звичай вищих класів, але і поважні особи, прийнявши християнство, нерідко не дотримувались його обрядів або повертались до старої релігії [121].

---

[120] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія. О. : Фенікс, 2008. С. 65-66

[121] Загоровский А. И. Курс семейного права. Изд. 2-е, с переменами и доп. Одесса : тип. Акционерн. Юж.-Рус. о-ва печ. дела, 1909. С. 355

Аналізуючи розвиток законодавства, варто відмітити, що з часом з'явились суттєві відмінності у статусі дітей, народжених у шлюбі та ,,незаконно" народжених, а також станові відмінності.

Джерела свідчать, що в окремих випадках, ,,незаконно народжені" отримували певну частину спадщини із рухомого майна. У грамоті Новгородського князя Всеволода новгородському Владикові або Софіївському собору (прибл. 1135 р.) сказано: ,,...прелюбодійна частина… з великого живота дати по оскуду, а з малого як робітничу частину, кінь та знаряддя…" [122].

Багато дослідників розмірковували над мотивами церкви в ініціюванні поділу дітей на законних та незаконних. О.М. Нечаєва припустила, що основним мотивом було встановити контроль над найбільш інтимними сторонами життя людини [123]. Я.М. Щапов вказав, що церква на Русі у X - XII ст. знайшла та наклала свої руки на ті сфери права, які держава, князівська влада залишила поза увагою своїх інститутів [124]. Н.М. Крестовська зробила висновок, що найбільш стійким мотивом було якомога швидше подолання язичницьких традицій, серед яких була полігамія і відповідні її наслідки [125].

Усе це, безперечно, мало вплив на ініціювання визнання нерівності у юридичному положенні позашлюбних дітей, проте, на нашу думку, основний мотив криється у забороні успадкування земель позашлюбними дітьми. Роздрібнення князівських володінь не сприяло зміцненню християнської релігії, державної влади, консолідації суспільства, а породжувало міжусобні війни та ворожнечі.

Підтвердженням цієї думки є встановлення та закріплення інституту необмеженої батьківської влади. На нашу думку, саме через спроби зосередження ,,в одних руках" основних владних повноважень релігія свято охороняла авторитет батька. Батько мав право розподілу майна між членами

[122] Загоровский А. И. Курс семейного права. Изд. 2-е, с переменами и доп. Одесса : тип. Акционерн. Юж.-Рус. о-ва печ. дела, 1909. С. 418
[123] Нечаева А. М. Россия и ее дети : (ребенок, закон, государство). М.: Грааль, 1996. С.11
[124] Щапов Я. Н. Византийское и южнословянское правовое наследие в IX—XIII ст. М. : Наука, 1978. С. 101
[125] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія. О. : Фенікс, 2008. С. 67

сім'ї, в будь-який момент міг забрати його назад, а також право власності на майно, що перейшло дітям у спадок від родичів. Ніякі особисті якості батька не брались до уваги, а матері надавались лише деякі права щодо виховання дитини.

Науковці досліджували існування та функціонування цього інституту протягом розвитку правової науки.

С.М. Шпілевський охарактеризував владу батька над дітьми та її межі й відзначив, що в давньоруському праві, на відміну від римського права, батьківська влада не була термінологічно закріплена. Разом з тим, дослідник довів, що батько-патріарх на свій розсуд розпоряджався життям дитини. За особливих обставин він міг прийняти рішення покинути дитину, мав право продавати або закладати своїх дітей, віддавати їх в монастир, суворо карати їх (аж до смерті), позбавляти спадку. Доля дитини повністю залежала від волі батька [126].

О.І. Загоровський вказав, що в найдавніші часи саме батько мав широкі повноваження щодо дітей у зв'язку із патріархальною владою, властивою традиційному суспільству [127].

М.Ф. Владимирський-Буданов зазначив, що батьківська влада була подібною до державної. Діти мали звертатись до батька ,,государь-батюшка", що символізувало велику пошану і безумовне підкорення [128].

Окремі дослідники вважають, що батьківська влада в найдавніші часи на Русі надавала батькам широкі повноваження щодо дитини, проте не була абсолютною, і бажання дітей інколи все ж брались до уваги [129, 130].

---

[126] Шпилевський С. Семейные власти у древних славян и германцев. Казань : Унив. тип, 1869. С. 158;61

[127] Загоровский А. И. Курс семейного права. Изд. 2-е, с переменами и доп. Одесса : тип. Акционерн. Юж.-Рус. о-ва печ. дела, 1909. С. 266-269

[128] Вінгловська О. І. Імплементація міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2000. С. 451

[129] Нижник Н. С. Регулирование брачно-семейних отношений на Руси в условиях язычества / Н. С. Нижник // История государства и права. — 2003. — № 2. — С. 31

[130] Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. Чубинский. — СПб. : тип. Майкова, 1869. —С. 10-11

На нашу думку, правове регулювання батьківської влади в давньоруському суспільстві відображало привілеювання інтересів батька. На юридичний обсяг його влади не впливали ні честь, ні гідність, ні його ставлення до дітей. Дитина в давньоруському праві не вважалась суб'єктом права. Її правовий статус передбачав повну залежність від батька, який мав право продавати своїх дітей, право віддавати їх в найм, влаштовувати шлюби, жорстоко карати за найменшу провину та ін.

Одним із суттєвих недоліків правового регулювання батьківської влади, на наш погляд, було те, що воно здебільшого обмежувалося захистом інтересів батьків. Юридичні закони були спрямовані на підтримку батьківського авторитету, а не на забезпечення реалізації інтересів дитини.

Л. Демоз усю історію відносин батьків і дітей поділив на 6 стилів: інфантицидний, стиль покидання дітей, амбівалентний, нав'язливий, соціалізуючий, допомагаючий. Інфантициндий стиль (до IV ст.) характеризувався широко поширеним дітовбивством, який пізніше змінив період покидання (abandoning). У IV-XVIII ст. батьки підкидали своїх дітей, відмовлялись від них, відправляли в монастирі, віддавали в якості слуг в інші сім'ї. XIV-XVII ст. Л. Демоз відносить до амбівалентного стилю виховання. В цей період виховання супроводжувалося суворою дисципліною, жорстоким ставленням до дитини й тілесними покараннями. Нав'язливий стиль (XVIII ст.) характеризується увагою батьків до дитини, покарання стали застосовуватись рідше. В цей період спостерігається зниження дитячої смертності. Соціалізуючий стиль тривав приблизно з XIX ст. – до середини XX ст. В цей час основною метою виховання дитини визнають підготовку до самостійного життя, тренування її волі. Нарешті, допомагаючий стиль (із середини XX ст.) проявляється у тому, щоб надати дитині можливість розвиватись індивідуально, а не формувати її [131].

Ми вважаємо, що в Україні ставлення до дитинства дещо відрізняється від даного поділу на стилі: адже має свої історичні корені та національні

[131] Демоз Л. Психоистория. Ростов н/Д : Феникс, 2000. С. 84

традиції. Про особливу увагу до виховання дітей свідчить Повчання Володимира Мономаха своїм дітям, написане приблизно у 1053–1125 роках. ,,О діти мої! Хваліть Бога і любіть людство. Ні піст, ні самотність не врятують вас, тільки великодушність. – Не забувайте про бідних і хворих, турбуйтесь про них…Не майте гордості ні в умі, ні в серці…Остерігайтесь брехні, пияцтва, облуди; поважайте старших, як батьків, а менших, як братів…". Володимир Мономах прагнув, щоб виховні настанови стали правилами для молодого покоління на добровільних засадах, що свідчить про повагу до особистості дитини [132].

Отже, амбівалентний стиль, до якого Л. Демоз відносить період із XIV ст. до XVII ст., в Україні розпочався раніше, ніж в інших країнах. Повчання Володимира Мономаха свідчить, що увагу проблемам дитини, її вихованню, розвитку в Україні починають приділяти ще в XI-XII століттях.

Здавна в Україні важливим було і питання освіти. Першу школу було засновано у Києві князем Володимиром Святим (984-1015 рр.). В ній вчилися діти бояр та інші діти читати, писати, співати церковних пісень та грецької мови. Ті, хто закінчив школу, ставали церковнослужителями, священниками, переписували книги, перекладали книжки із грецької, інших мов на церковнослов'янську. Багато шкіл було збудовано за правління Ярослава Мудрого (1019-1054 рр.) [133].

Увага приділялася питанням виховання та розвитку дитини у князівському законодавстві. Зокрема Статут князя Ярослава містив обмеження щодо застосування до дітей окремих форм психологічного насильства. Стаття 24 короткої редакції передбачала, що коли батьки силою примусять дівчину вийти заміж, внаслідок чого вона скоїть самогубство чи іншу шкоду здоров'ю, винити необхідно батьків [134].

---

[132] Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории руського права Ростов-н/Д : Феникс, 1995. С.394

[133] Аркас М. М. Історія України-Руси. К. : Вища шк.,1990. С. 67;56

[134] Устав Князя Ярослава : крат. ред. . Росийское законодательство X—XX вв. : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова М., 1984. Т. 1 : Законодательство Древней Руси. С. 169

За спостереженням Н.С. Іщенко, основній криміналізації дій в цьому випадку виступав не сам факт насильного укладення шлюбу, а його наслідки – самогубство [135].

На наш погляд, дана постанова є певним обмеженням батьківської влади, тому що для запобігання випадків самогубства, батьки мали враховувати бажання дитини при укладенні шлюбу від їх імені. Обмеженням застосування психологічного насильства над дітьми можна вважати і постанову Статуту князя Ярослава, яка не дозволяла насильницький постриг дітей у ченці.

Організація охорони життя дитини за часів Київської Русі відображалася в правових нормах, які стосувалися лише життя незаконнонароджених. Покарання за вбивство дитини, народженої незаконно, містилось у Статуті князя Володимира Святославовича (ст. 9) [136] та Статуті князя Ярослава (ст. 9 Поширеної редакції) [137]й передбачало ув'язнення у ,,церковному домі". За злочини, скоєні дітьми проти батьків, застосовувались досить сурові санкції. У Статуті князя Ярослава встановлено покарання дитини за вбивство (побиття) матері чи батька у вигляді смертної кари.

У литовсько-польську добу в Україні діяла система сімейного права, яка в деяких випадках вважається краще розробленою та більш розвиненою, ніж в інших державах. М. Аркас вказав: ,,Великі князі Литовські, забравши під свою руку більш культурну тоді, ніж Литва, Україну, перейняли од неї і звичаї, і мову її" [138].

Подальшого розвитку зазнали окремі правові норми законодавства Київської Русі щодо охорони життя дітей, правового регулювання сімейних відносин.

---

[135] Іщенко Н. С. Генезис Кримінального законодавства Росії в сфері охорони неповнолітніх. Ювенальна політика та ювенальна юстиція в сучасній державі : матеріали міжнар. наук. конф., м. Одеса, 21—22 верес. 2007 р. / за заг. ред. Ю. М. Оборотова. Одеса, 2007. С. 177

[136] Устав Князя Владимира Святославовича : синодал. ред. Российское законодательство X—XX вв. : в 9 т. / под общ. ред В. И. Чистякова. М., 1984. Т. 1 : Законодательство Древней Руси. С. 149

[137] Устав Князя Ярослава : простран. ред. Российское законодательство X—XX вв. : в 9 т. / под общ. ред В. И. Чистякова. М., 1984. Т. 1 : Законодательство Древней Руси. С. 191

[138] Аркас М. М. Історія України-Руси. К. : Вища шк.,1990. С. 111

У Литовському Статуті 1566 р. з'явилась норма, яка передбачала покарання батьків за вбивство дорослих дітей. Воно, на відміну від вбивства дітьми батьків, було відносно м'яким і передбачало ув'язнення протягом одного року та шести тижнів та щоденне каяття перед церквою (розд. 11, арт. 16) [139] У Статуті 1588р. зникло застереження про вік дитини, яка стала жертвою батьків, тобто неповнолітня дитина також перебувала під правовою охороною (розд.11, арт. 7) [140] Еволюція норм щодо охорони життя дитини є свідченням гуманізації права та усвідомлення цінності дитини, як особливого суб'єкта суспільного життя [141].

Закріплені у Статутах правові норми підтримували батьківський авторитет. Батьки мали право на зречення від своїх дітей, а у випадку, коли син чи донька насмілились ударити в гніві батька чи матір, останні могли просити призначення смертної кари дитині. Суворе покарання дитини передбачалось за вбивство матері чи батька – страта через утоплення разом із собакою, півнем, вужем і котом.

Принципи захисту інтересів дитини спостерігаються у правовому регулюванні опіки у Великому князівстві Литовському, Руському та Жомойтському.

П.П. Музиченко зробив висновок про те, що опікунське право активно захищало здебільшого майнові права неповнолітніх [142].

Ми вважаємо, що багато уваги приділялось і турботі про розвиток дитини, на виховання якої опікун мав виділяти частину коштів від прибутків з її майна.

Культура відносин між батьками та дітьми в литовсько-польську добу в Україні дещо відрізнялась від інших країн, де використовувалось жорстоке насилля над дитиною. Свідченням цьому є видатна пам'ятка української

---

[139] Статути Великого Князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченька, А. Панькова. Одеса : Юрид. лит., 2003. Т. 2 : Статут Великого Князівства Литовського 1566 року. С. 379

[140] Статути Великого Князівства Литовського Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченька, А. Панькова. Одеса : Юрид.лит., 2004. Т. 3, кн. 2 : Статут Великого Князівства Литовського 1588 року. С. 272

[141] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія О. : Фенікс, 2008. С. 84

[142] Музиченко П. П. Культура українського опікунського права у законодавстві Великого князівства Литовського. Наукові праці. Одеської національної юридичної академії. 2007. Т. 6. С. 224

суспільної думки – духовний заповіт православного шляхтича В. Загоровського (1577р), в якій висловлено бажання, щоб його діти в сім років розпочинали навчання ,,Письма Святого та науки руської", а опікуни виховували їх пильно й порядно [143].

Існує немало відомостей про жорстоке ставлення до дитини в цей період у багатьох країнах світу. Зокрема в XIV-XVII ст. (поч. XVIII ст.) у країнах Середньої Азії батьки не притягувались до відповідальності за вбивство дитини. Насилля над дітьми було законодавчо закріплене у мусульманському праві. Закони Бельгії надавали право батьку бити дітей різками.

Подібні традиції виховання спостерігались і у Росії. До жорстокого поводження з дітьми закликає пам'ятка звичаєвого права Росії – Домострой: ,,Карай сина свого змолоду, і не жалій, б'ючи немовля, бо не помре, лише здоровим буде". Домострой наказував суворо бити дитину, ,,бо не буде тебе слухати… стане смутком душі твоєї та розоренням дому твого" [144]. Діти підлягали смертній карі за образу батьків чи родичів.

Згодом такі національні звичаї були відображені в Соборному Укладенні 1649 р., що вважається першим друкованим кодексом російського права. Законом передбачались суворі тілесні покарання дитини. За недотримання закону християнського, за образливі слова в сторону батька чи матері, у разі звернення батьків зі скаргою дітей-порушників наказано ,,бити кнутом".

У статтях глави XXII передбачено, що коли син чи донька вб'є матір або батька, – ,,карати смертю без пощади", незважаючи на мотиви і обставини вбивства. Батьків за вбивство дитини карали ув'язненням на один рік, після чого винні мали покаятись [145].

Суворіше покарання було передбачено за вбивство незаконнонародженої дитини. Стаття 26 XXII глави вказувала: ,,Якщо жінка живе облудно і наживе дитину, яку вб'є сама чи накаже комусь,… карати

[143] Загоровський В. Духовний заповіт. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / редкол. Т.Гунчак. К., 2001. Т. 2, кн. 1 : (XVI ст.) С. 254

[144] Домострой / вступ. сл. Л. Н. Вдовиной. Ярославль : Аспол, 1991. С. 33-34

[145] Соборное Уложение 1649 года : текст, комент. Л. : Наука. 1987. С. 129

смертю без помилування, щоб усі інші облуди остерігалися."[146]. На наш погляд, дана постанова була направлена не стільки на захист життя ,,незаконно народженої" дитини, як на підтримку релігійної моралі, яка засуджувала позашлюбні зв'язки.

Про зародження толерантного ставлення до незаконнонароджених дітей свідчить звичаєвий обряд ,,покритки", що був поширеним на українських землях. Статус ,,покритки" отримувала дівчина, котра, не вийшовши заміж, народила дитину. Вважалось, що, визнавши себе ,,покриткою", дівчина могла захистити себе та свою дитину від фізичного насильства та осуду з боку батька, матері, родичів, суспільства. Але цей обряд не мав суттєвого впливу на захист незаконнонародженої дитини, оскільки такі дівчата нерідко вдавались до самогубства, про що пізніше писав Т.Г. Шевченко у поемі ,,Катерина".

У законодавстві, що регулювало правове положення дитини, в епоху правління Петра I спостерігається організація захисту прав дітей та неповнолітніх. В цей період були створені заклади для ,,незаконно народжених" дітей. Перший притулок для ,,соромних дітей", як їх ще називали, було створено в 1706 році митрополитом Іовом поблизу Новгорода, в Успенському монастирі. Пізніше, відповідно до указу Петра Великого в 1712 р., такі притулки мали бути створені у всіх губерніях.

У 1743 році сенат прийняв Указ ,,Про зобов'язання батьків навчати своїх дітей катехізису", який був спрямований на забезпечення належного виховання дитини та встановлював покарання батьків, що неналежним чином виконували свої обов'язки щодо виховання дитини [147].

Закони України в Козацько-гетьманський період були зведені в збірник під назвою ,,Права, за якими судиться малоросійський народ" (1743р.)

Аналіз збірника свідчить про закріплення основ організації захисту та охорони інтересів дитини. Зокрема артикул 15 глави 20 спрямований на

[146] Соборное Уложение 1649 года : текст, комент. Л. : Наука. 1987. С. 131

[147] О вменении родителям в обязанность обучать детей своих Катехезису : Указ ея императорскаго величества самодержицы всероссиискои. М., 1743.

охорону життя та здоров'я дитини. Пункт 4 арт. 15 глави 20 передбачав покарання за спричинення фізичної шкоди малолітній дитині: ,,...якщо чужу малолітню дитину хто всадив на коня і внаслідок цього дитині яке зло було заподіяно…, того має бути засуджено та покарано як за вбивство чи за каліцтво." В пунктах 1-3 даного артикулу передбачено покарання за вбивство вагітної жінки, спричинення шкоди її здоров'ю чи плоду [148]. Вказані пункти свідчать про визнання ненародженої дитини в утробі матері суб'єктом права.

Важливим також є і те, що збірником передбачалось певне звуження обсягу батьківської влади. Артикул 13 глави 13 передбачав обсяг влади батьків над своїми дітьми. Право передавати своїх дітей у найм надавалось батькам, лише за умов великого голоду, нужди. Це право було обмежене і колом осіб, яким батьки могли передати дитину, оскільки в артикулі сказано: ,,...батьки можуть сина свого, чи доньку надати комусь у найм , чи на службу, чи в заклад, але християнину, а не невірному." Таке обмеження, в першу чергу, зумовлене цілями внутрішньої політики держави та підтримкою християнської релігії. Разом з тим, на наш погляд, цей пункт можна розглядати, як піклування держави про виховання та розвиток дитини. Оскільки християнська релігія приділяла багато уваги моральним цінностям, законодавець у такий спосіб прагнув захистити дітей від різних форм насильства, які сприймались іншими релігіями.

Хоча певні інтереси дитини відображались у збірнику ,,Права, за якими судиться малоросійський народ", проте багато батьків зловживали своєю владою. А діти не мали права скаржитися на батьків: ,,Батьки не повинні відповідати у суді за усілякі скарги від дітей"[149]. Отже, на наш погляд, визнані права дитини тривалий час перебували в площині декларативних.

---

[148] Права, по которым судится малороссийский народ ... / изд. под ред. и с прилож. исслед. о сем Своде и о законах, действовавших в Малороссии проф. А. Ф. Кистяковского. К. : Унив. тип. (И. И. Завадзского), 1879. С. 584-585

[149] Права, по которым судится малороссийский народ ... / изд. под ред. и с прилож. исслед. о сем Своде и о законах, действовавших в Малороссии проф. А. Ф. Кистяковского. К. : Унив. тип. (И. И. Завадзского), 1879. С. 366

У ,,Правах, за якими судиться малоросійський народ" юридично закріплювалась можливість застосування покарання дитини. Зазначалося, що діти мають слухатись, ,,поважати та в усьому підкорюватись" батькам ,,під страхом покарання" [150]. Діти мали поважати і підкорятися батьківській волі в усіх випадках.

У збірнику було визначено права незаконнонароджених дітей. Вони мали право на утримання та виховання з батьківського майна, якщо він відомий. Після смерті матері або її батьків (баби та діда), за відсутності законно народжених дітей (внуків), незаконно народжені мали право на спадщину. Також визначено поняття усиновлення, як ,,правове і за природою схильне бездітними людьми обрання і прийняття до свого спадку дітей свояків, або чужих яких дітей" [150].

Артикул 13 глави 13 ,,Прав, за якими судиться малоросійський народ" передбачав регулювання майнових відносин батьків і дітей: ,,Що діти наживуть разом з батьками, те в батьківському володінні і залишається", але відбирати і присвоювати те, що діти ,,своєю працею, службою, майстерством наживуть", заборонялось. Не мали права батьки на спадщину, що отримали діти [149].

Аналіз норм збірника ,,Прав, за якими судиться малоросійський народ" дає можливість зробити висновок про значний вплив на розвиток українського законодавства у сфері захисту прав дитини російського законодавства. Цьому сприяла поступова ліквідація української автономії.

У 1832 році в Російській Імперії було видано XV том Зводу законів, в якому розділ 8 Книги 1 ,,Про покарання за злочини проти прав сімейних" був спрямований на регулювання відносин у сімейній сфері. Перша глава цього розділу ,,Про перевищення прав батьківської влади" забороняла укладення шлюбу дітей без їх згоди, а також примушення до вступу у ченці (ст.653). В 1845 році затвердили ,,Укладення про покарання кримінальні та виправні "

[150] Права, по которым судится малороссийский народ ... / изд. под ред. и с прилож. исслед. о сем Своде и о законах, действовавших в Малороссии проф. А. Ф. Кистяковского. К. : Унив. тип. (И. И. Завадзского), 1879. С. 365

[151]. Дві глави Укладення присвячені захисту інтересів неповнолітніх та дітей від злочинних посягань. У 1863р. були скасовані тілесні покарання як дорослих, так і дітей[152] .

На наш погляд, обсяг батьківської влади звужувався поступово, натомість у правовому регулюванні відносин батьків та дітей відображалася певна організація захисту дитини. З розвитком суспільства, трансформацією законодавства змінювались і релігійні правила, що також впливали на обмеження батьківської влади.

В кінці XIX ст. проблема зловживання батьківською владою піднімалась у багатьох країнах світу. Оскільки у батьківській владі, в більшій мірі, були відображені інтереси батьків, це давало змогу зловживати владою над дитиною, використовувати її у власних цілях. Неблагонадійні батьки змушували дітей важко працювати, просити милостиню та ін. Першими серед країн, в яких батьківська влада була обмежена за принципом опікунського захисту суспільною владою, були країни заходу та Північної Америки.

У 1874 році у США було прийнято закон, який забороняв батькам передавати свою дитину іншій особі в експлуатацію. А у 1875 році в Нью-Йорку виникло перше товариство по захисту дітей від жорстокого поводження та експлуатації. В Англії національне товариство попередження жорстокості щодо дітей виникло у 1884 році. Згодом було прийнято закон, за яким батьки притягувалися до відповідальності, якщо їх дитина просила милостиню, працювала на вулиці або у розважальних закладах, які обмежені часом і віком. У Франції товариство захисту дітей, що стали жертвами жорстокого поводження, виникло у 1887 році. Таких дітей передавали в благодійні заклади чи на виховання в інші сім'ї. У 1889 році було прийнято закон Русселя „Про малолітніх безпорадних, занедбаних і тих, які стали жертвами жорстокого, аморального ставлення". Він передбачав позбавлення

[151] Усенко І. Б. Правовий звичай як джерело українського права IX—XIX ст. К. : Наук. думка, 2006.
[152] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія. О. : Фенікс, 2008. С. 111

батьківських прав за рішенням суду. У Прусії в кінці XVIII ст. опікунський суд був зобов'язаний піклуватися про дітей, з якими жорстоко поводяться батьки [153].

В Російській Імперії батьків, які зловживали правами чи не виконували обов'язків щодо дитини, за рішенням суду, можна було позбавити батьківських прав. Дитину влаштовували в притулок, навчальний заклад або в іншу сім'ю. В Санкт-Петербурзі діяло товариство опіки над бідними й хворими дітьми. У 1892 році товариство заснувало спеціальний відділ захисту дітей. Головне завдання відділу – захистити дітей від жорстокого ставлення, від шкідливої експлуатації та аморального впливу з боку батьків чи осіб, що їх заміщують. У 1893 році відділ відкрив притулок для дітей, відібраних у батьків [154].

За прикладом західноєвропейських держав в Росії було внесено зміни та доповнення у закони, які обмежували інтереси дитини.

12 березня 1891 року було прийнято Закон про узаконення та усиновлення, який дозволив узаконення через наступне укладення шлюбу між батьками дитини. Він визнавав незаконнонародженими дітей, що народились поза шлюбом, якщо вони не були у встановленому порядку узаконені, дітей, народжених від прелюбодіяння; народжених після смерті чоловіка матері дитини, або після розлучення, якщо до народження дитини минуло більше триста шести днів, а також народжених у шлюбі, який визнано судом незаконним та недійсним. Я.А Канторович охарактеризував даний закон, як такий, що започаткував ,,справедливе відношення до цих знедолених жертв людських утіх" [155].

На наш погляд, постанови щодо незаконнонароджених дітей були не стабільними, часто змінювались. Випадки народження дітей без перебування

[153] Брокгауз Ф. А Энциклопедический словарь. СПб. : Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Т. 22. С. 510
[154] Брокгауз Ф. А Там само. С. 511
[155] Законы о детях. : сб. постановлений действующего законодательства, относящихся до малолетних и несовершеннолетних, с прил. Свода разъясн. по кассац. решениям Сената / сост. Я. А. Канторович. Изд. неофиц. Санкт-Петербург : Я. А. Канторович, 1899. С.6

батьків у шлюбі були численними, оскільки міцного сімейного устрою в Росії не було.

3 червня 1902 року було внесено зміни у законодавство й термін ,,незаконнонароджені діти" було змінено на ,,позашлюбні". Закон визнав, що діти, які народились від батьків, котрі не перебувають у шлюбі, також мають право на матеріальне благополуччя. Діти, народжені незаміжньою жінкою, або народжені внаслідок прелюбодіяння, а також ті, що народились після смерті чоловіка матері чи після розірвання шлюбу, або після визнання його недійсним, якщо до дня народження дитини пройшло більше ніж триста шість днів – вважалися позашлюбними. Вони могли бути узаконені через наступний шлюб між батьками або за рішенням суду. Узаконені діти прирівнюються у правах до дітей законних [156].

У 1897 році було прийнято закон про відповідальність малолітніх злочинців. На думку автора, він був формальним і, як більшість інших законів у сфері захисту прав дитини, не реалізовувався на практиці. Закон про відповідальність малолітніх злочинців змінював систему й характер покарань для неповнолітніх, але за недостатністю, а в окремих випадках й відсутністю виправних закладів, на практиці в повному обсязі він не виконувався.

Відповідно до закону порушники віком від 10 до 17 років могли бути притягнені до суду. Суддя мав визначити, чи діяв малолітній свідомо. У разі несвідомого вчинення злочину санкції не застосовувались. Також до відповідальності не притягувались діти віком до 10 років. Коли ж злочин було скоєно свідомо, малолітній міг бути притягнений до відповідальності [157].

[156] Внебрачные дети : (закон 3-го июня 1902 г.) : узаконие и усыновление с разъяснениями Сената и образцами прошений / сост. Н.С.Николин. М. : изд.И. К. Оппокова, 1902. С. 5, 17

[157] Законы о детях. : сб. постановлений действующего законодательства, относящихся до малолетних и несовершеннолетних, с прил. Свода разъясн. по кассац. решениям Сената / сост. Я. А. Канторович. Изд. неофиц. Санкт-Петербург : Я. А. Канторович, 1899. С. 95

Прийняття ряду постанов про роботу та навчання малолітніх робітників також не покращили становище дитини. На думку Я.А Канторовича, постанови про роботу та навчання не виконувались через безсилля зовнішнього контролю перед ,,чинами фабричної інспекції”[158] .

На початку XX століття новою галуззю в публічному праві визнали дитяче право, в основі якого було піклування про дитину з боку держави. До основних прав малолітніх відносили право на задоволення потреб матеріального благополуччя (їжу, одяг, медичну допомогу і т.д.), право на освіту, право на охорону моральної особистості. Усі права дитини мали охоронятися державою, яка покладала відповідні обов’язки на свої органи, а також за допомогою адміністративно-правового, цивільно-правового, кримінально-правового впливу мала змушувати осіб, які опікувалися дитиною, дотримуватись законодавства [159].

Законодавством було встановлено, що батьки мали забезпечувати матеріальне благополуччя своїх дітей, право на матеріальне благополуччя мали і позашлюбні діти [159].

Одним із важливих періодів у процесі становлення та розвитку прав дитини на Україні ми вважаємо період Національно-демократичної революції (1917-1920рр.) (далі НДР).

За період діяльності Центральної ради і наступних урядів – Гетьманату та Директорії відбулись суттєві зміни у галузі забезпечення прав та свобод дитини. Зокрема були розроблені постанови Всеукраїнських Учительських з’їздів[160], постанови наради земських і міських діячів позашкільної освіти в Києві [161], проект єдиної школи на Україні[162]. Ці документи були спрямовані

---

[158]Законы о детях. : сб. постановлений действующего законодательства, относящихся до малолетних и несовершеннолетних, с прил. Свода разъясн. по кассац. решениям Сената / сост. Я. А. Канторович.Изд. неофиц. Санкт-Петербург : Я. А. Канторович, 1899. С.7-9

[159] Рыдзюгинский Г. Детское право Р.С.Ф.С.Р. М. : Юрид. изд—во НКЮ,1923. С. 3-4

[160] Другий Всеукраїнський учительський з'їзд : тези докладів, дебати, постанови. К. : Вид. Укр. т-ва шкіл. освіти, 1917.С.39

[161] Нарада в справі організації народної освіти на Україні 15—20 грудня 1917 р., Київ. К. : Вид. журн. "Вільна українська школа", 1918. 22 с.

[162] Проект єдиної школи на Вкраїні. Кн. 1 : Основна школа. Кам'янець-Подільський : Накладом М-ва нар. освіти, 1919. 170с.

на збільшення кількості дітей, що можуть отримати освіту та на підвищення загального та професійного рівня фахівців галузі прав дитини, зокрема учителів. Це, на думку автора, особливо важливо не тільки для періоду НДР. Такі заходи можна використовувати сьогодні для удосконалення механізму забезпечення прав та свобод дитини.

Досягненням урядів зазначеного періоду у сфері прав дитини ми вважаємо забезпечення права на освіту дітям незалежно від статі, національності, соціального походження. Цінним також є те, що діяльність Центральної ради, урядів Гетьманату, Директорії була спрямована на поступове формування з маленької дитини активної особистості, до чого на сучасному етапі закликає Конвенція ООН „Про права дитини".

У 1918 році почали з'являтись дошкільні установи. Після досягнення восьми років діти могли навчатись в Єдиній Трудовій Школі. Вона включала школу І ступеня, де навчались діти віком від 8 до 12 років та школу ІІ ступеня, вік учнів якої включав 5 категорій, починаючи з 12 років [162].

Для розумово відсталих дітей були створені допоміжні школи, де діти навчались за спеціально розробленою програмою, з урахуванням їх можливостей та зниженим навантаженням.

Українські уряди за 1917-1920 рр. ліквідували неписемність майже у 30% населення України [163].

Через велику кількість безпритульних та покинутих дітей в країні створювались також і дитячі будинки, в яких діти цілодобово перебували під наглядом та опікою. Вживались заходи по боротьбі з бездоглядністю та безпритульністю дітей. Проти матері, котра покинула дитину, могло бути порушено кримінальну справу.

У 1920-х рр. розпочався новий період в історії України та у сфері забезпечення прав дитини, який пов'язаний із встановленням радянської влади. Радянське законодавство докорінно змінило юридичний статус

[163] Народна освіта України в добу національно-демократичної революції 1917—1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2001. С. 15-16

позашлюбних дітей, визнавши, що діти є рівними перед законом незалежно від походження. Особи, що дійсно є батьками дитини, незалежно від того, чи перебувають вони в шлюбі, визнавались законними батьками.

Всі відмінності між шлюбними та позашлюбними дітьми було скасовано. Діти, що народились від батьків, які у шлюбі не перебували, мали право на спадщину. Важливим було і те, що права синів і дочок були однаковими, тобто дітей визнано рівними у правах незалежно від статі. Якщо батько не визнавав дитину, матір мала право звернутися до суду і довести його батьківство.

Змінювалось законодавство у сфері захисту прав дитини, створювались установи охорони материнства й дитинства, які мали на меті скоротити дитячу смертність, зберегти здоров'я дитини й матері. Вагітні жінки мали право на оплачувану відпуску. У багатьох містах були створені жіночі консультації для вагітних, де жінкам надавалась кваліфікована медична допомога. У разі хвороби вагітна жінка мала право зробити аборт, проте це право було обмежене визначеним переліком важких хвороб, що загрожують життю жінки й плоду.

Законодавство про відповідальність неповнолітніх злочинців також було змінено. У 1918 році на всій території України вступив в дію Декрет Раднаркому РРФСР ,,Про комісії для неповнолітніх" [164]. Діяльність комісій була спрямована на перевиховання дитини, що скоїла злочин, її виправлення. Комісії вирішували питання про застосування відповідних заходів до неповнолітнього.

Законодавство забороняло застосовувати до неповнолітнього смертну кару. Комісії не обмежувались розглядом справ неповнолітніх, а також проводили правозахисну та профілактично-виховну роботу з дітьми та підлітками.

[164] О Комисиях для несовершеннолетних : Декрет Совнаркома РСФСР от 14 янв. 1918 г.. Сборник узаконений РССФР. 1918. № 16. С. 227.

Радянський Кодекс законів про працю заборонив нічну працю неповнолітніх, роботу у шкідливих умовах та важку працю підлітків. Не можна було приймати на роботу осіб молодших 16-ти років (у виняткових випадках дозволялось приймати осіб - 14 років) [165].

При міських радах було створено місцеві Опікунські ради. Їх діяльність передбачала контроль за дотриманням прав дітей у сім'ях, дослідження умов проживання дитини. Це сприяло реалізації інтересів дитини.

Відповідно до Земельного кодексу 1922 р. за неповнолітніми визнавалось право на землекористування. У 20-х роках в цілому було завершено створення законодавства з питань охорони дитинства. А завдання щодо її здійснення було покладено на народні комісаріати освіти. Першим центральним органом, який об'єднав зусилля всіх комісаріатів та відділів стала створена у 1919 р. Рада захисту дітей. З її ініціативи були проведені „Тижні захисту дітей", „Дні голодних дітей", які стали найбільш розповсюдженою формою допомоги дітям. Такі форми надання допомоги служили доповненням до основної – вилучення безпритульних дітей з вулиці та влаштування їх до дитячих будинків, мережа яких в перші післяреволюційні роки постійно збільшувалася. Це було обумовлено як зростанням дитячої безпритульності, так і поширенням ідеї соціального виховання [166].

Л. Демоз зауважив, що в цей період зменшилось насильство над дітьми з боку батьків [167]. Погоджуючись з його думкою, слід відзначити, що в Україні ставлення до дитини почало змінюватись.

Кодекс про родину, опіку та шлюб на Україні був затверджений у 1926 році. Він передбачав, що батьки мають піклуватись про неповнолітніх дітей, про їх особистість, здоров'я та фізичний розвиток [168].

---

[165] Кодекс законов о труде : с изм. и доп. по 1-е мая 1929 г. Х. : Юридиздат НКЮ УССР, 1929. С.114

[166] Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. Наук. Одеса, 2002 С. 12

[167] Демоз Л. Психоистория. Ростов н/Д : Феникс, 2000. С. 442

[168] Кодекс законов о семье, опеке, браке и о актах гражданского состояния. Х., 4-я тип. "Транспечати", 1925. С. 7-8

На наш погляд, за період з 1920 по 1930 рр. відбулись вагомі зміни у сфері забезпечення прав дитини, зокрема було створено комісії для неповнолітніх, усіх дітей незалежно від статі, походження визнано рівними у правах та ін.

В 30-х роках XX ст. розроблявся проект Конституції 1936 р., приймалися закони та декрети, головною метою яких вказано охорону материнства та дитинства. 27 червня 1936 р. було прийнято постанову Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі СРСР) про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатодітним сім'ям, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел, дитячих садів, посилення кримінального покарання за несплату аліментів, внесено зміни у законодавство про розлучення [169].

Проте в цей період прослідковується розрив між нормативно-правовою базою у сфері охорони дитинства та реальним становищем дітей в Україні.

Сучасні документально-публіцистичні, наукові праці розкривають реальні умови життя дітей у 30-і роки. Внаслідок голоду 1932-1933 рр. загинуло приблизно 10 мільйонів чоловік, 70% з яких – діти, оскільки вони були найбільш слабкими та незахищеними. Встановлені численні факти вбивств дітей та людоїдства в багатьох областях України. З'явилась велика кількість сиріт, батьки яких повмирали від голоду, політичних репресій. Боротьба радянської влади проти ворогів народу поширювалась на усі вікові категорії. У кримінальному праві розроблялись та приймались положення, що посилювали покарання неповнолітніх.

З 4 серпня 1920 р. в Україні набули чинності керівні засади кримінального права Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (далі РСФСР), за якими до осіб, яким не виповнилось 14 років, припускалося застосування заходів виховного характеру. До осіб віком від 14

[169] Смулевич Б. Я. Материнство при капитализме и социализме. Москва : Соцэкгиз, 1936. С. 141

до 18 років застосовувались такі ж заходи, тільки у випадку неусвідомлення ними злочинного характеру вчиненої дії [170]

Кримінальний Кодекс УСРР 1927 р. передбачав, що ,,виправні заходи соціальної оборони не потрібно застосовувати до малолітніх дітей до 14 р." А до неповнолітніх виправні заходи застосовуються тільки у тому випадку, коли комісія у справах неповнолітніх визнала за неможливе застосувати до них заходи медично-педагогічні [171].

Проте вже від 7 квітня 1935 р. Закон встановив, що з 12 років звинувачені у здійсненні крадіжки, заподіянні насильства і тілесних ушкоджень, вбивстві чи замаху на вбивство підлягають притягненню до суду із застосуванням усіх встановлених законом видів покарань [172].

Наказ Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (далі НКВС) СРСР №00486 від 15 серпня 1937 р. передбачав розгляд Особливою нарадою Наркомату внутрішніх справ СРСР справ дітей від 15 років, чиї батьки були репресовані, як ,,зрадники Батьківщини", члени ,,шпигунсько-диверсійний" організацій та ,,засуджені за першою та другою категоріями". Діти, яких визнано ,,соціально небезпечними елементами, здатними до здійснення антирадянських дій, підлягали ув'язненню в табори або у виправно-трудові колонії НКВС, розміщенню у дитячих будинках особливого режиму наркоматів освіти республіки. Міра покарання визначалась віком, ступенем небезпечності та можливістю виправлення дітей. Ухвали Особливої наради НКВС СРСР не передбачали участі звинувачених чи їх адвокатів [173].

Ці нормативно-правові акти, на наш погляд, вказують на посилення каральної системи неповнолітніх. До них застосовувались сурові покарання, яких каральні органи могли без слідства та суду визнати ворогами народу. Матеріали обласних, районних архівів, що тривалий час були засекречені,

---

[170] Реабілітовані історією. Вінницька область / обл. редкол І. С. Гамрецький (голова). Вінниця : ДКФ, 2006. Кн. 1. С. с. 873

[171] Кримінальний кодекс УССР : в ред. 8 черв. 1927 р. Х. : Юридвидав, 1927.С. 12

[172] Реабілітовані історією. Вінницька область. Там само. С. 874

[173] Шатюк М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні. *Український історичний журнал* 2001. № 3. С. 132-133

також свідчать про випадки застосування вищої міри покарання до неповнолітніх без доведення вини, проведення допитів неповнолітніх в нічний час. Для розстрілу чи ув'язнення дитини інколи було достатньо доносу або наговору.

Позитивні зміни у галузі захисту прав дитини спостерігаються, починаючи з другої половини XX ст.. Вважаємо, що перш за все, цьому сприяв розвиток ідеї про розширення прав і свобод людини й громадянина на міжнародному рівні.

У 1950 р. було прийнято Європейську конвенцію про захист прав і основних свобод людини, 20 листопада 1959 р. – Декларацію прав дитини та ін. Окремі принципи, зазначені в цих документах, були відображені у Конституції СРСР 1977 року. Було передбачено особливу турботу про здоров'я дітей і підлітків, підпорядкованість єдиної системи освіти радянському вихованню, духовному й фізичному розвитку молоді, підготовці її до громадської діяльності та праці. Усі громадяни СРСР, відповідно до Конституції, зобов'язані були турбуватися про виховання дітей, готувати їх до суспільно корисної праці [174].

Відомий український науковець М.П. Орзіх відзначив, що Конституції СРСР лише з середині 70 років почали нормативно закріплювати мінімальну номенклатуру прав людини. За вірним спостереженням автора, це був перший виключно декларативно-декоративний, нормативно-вербальний виток гуманітарної спіралі в країні, який мав значення для розвитку прав особи [175].

Рівень охорони дитинства в цей період значно підвищився. Було створено спеціальні дитячі установи, заклади безкоштовного медичного обслуговування, систему закладів по боротьбі з бездоглядністю і правопорушеннями неповнолітніх та систему інших установ, що забезпечували нагляд за вихованням та розвитком підростаючого покоління.

[174] Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик : с изм. и доп., внес. законами СССР от 1 дек. 1988 г., 20 дек. и 23 дек. 1989 г. М. : Известия, 1990. 63 с.
[175] Орзих М. П. Личность и право Одесса : Юрид. лит., 2005. С.9-19

Держава виплачувала матеріальну допомогу малозабезпеченим сім'ям та ін. [176].

Спостерігається збільшення уваги до проблем забезпечення прав дитини міжнародної спільноти. 1979 рік було проголошено Міжнародним Роком дитини. 20 листопада 1989 року на 44 сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (далі ООН) було прийнято Конвенцію про права дитини.

Україна ратифікувала Конвенцію про права дитини 27 лютого 1991 року[177]. Це було значним поштовхом для вдосконалення національного законодавства, глибоких зміни у системі охорони дитинства. Активізувалась діяльність державних органів щодо захисту дітей, створено спеціально уповноважений орган – Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини, прийнято та доповнено ряд законодавчих актів з питань правового захисту дитини.

26 квітня 2001 було прийнято Закон України ,,Про охорону дитинства", який визначив загальнонаціональним пріоритетом охорону дитинства в Україні з метою забезпечення прав дитини на життя, на охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток [178].

З 2005 року в Україні збільшено допомогу матерям при народженні дитини в 11 разів. 2006 рік був оголошений Президентом України Роком захисту прав дитини, 2008 рік – роком підтримки національного усиновлення та інших форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Указом Президента України від 8 квітня 2008 року затверджено ,,Концепцію реформування кримінальної юстиції України", якою передбачено розвиток спеціалізованої системи правосуддя для неповнолітніх – ювенальної юстиції. 5 березня 2009 р. Верховна Рада України ухвалила

---

[176] Несинова С. В. Державно-правовий механізм захисту прав неповнолітніх в Українській РСР (60-і — поч. 80-х рр. XX ст.) : дис. ... канд. юрид. наук. К., 2005. С. 89

[177] Конвенція ООН про права дитини : ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27 лют. 1991 № 789-XII. К. : Столиця, 1997. 31 с.

[178] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. С.142.

загальнодержавну програму – ,,Національний план дій з реалізації Конвенції ООН про права дитини”. Програма передбачала забезпечення та захист прав дітей різних категорій, направлення заходів на індивідуальний, фізичний, розумовий, духовний розвиток дитини, а також удосконалення сучасного законодавства у сфері забезпечення і захисту прав дитини[179] .

16 січня 2009 Верховна Рада України ратифікувала Європейську конвенцію про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом [180].

Подальші зміни до законодавства про права дитини спрямовані на гармонізацію законодавства України до законодавства країн ЄС і пов’язані з рівністю прав та обов’язків матері і батька щодо своїх дітей. Слід зазначити, що мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини. Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття.

Удосконаленням системи захисту прав дитини є зміни до законодавства, що стосуються стягнення аліментів. 28.08.2018 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання» від 03.07.2018 № 2475-VIII. Документом передбачається захист прав дітей та їх належного матеріального забезпечення особливо тих, які виховуються в неповних сім’ях. Законом вносяться зміни до інших законодавчих актів України. Так, зокрема у Кодексі України про адміністративні правопорушення встановлено, що несплата аліментів на утримання дитини за шість місяців з дня пред’явлення виконавчого

[179] Про Загальнодержавну програму "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" на період до 2016 року : Закон України від 5 березня 2009 року № 1065-VI. *Відомості Верховної Ради України* 2009. № 29. С.395.

[180] Про ратифікацію Європейської конвенції про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом : Закон України від 14 січ. 2009 р. № 862-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2009. № 27. С. 348.

документа до примусового виконання, тягне за собою виконання суспільно корисних робіт на строк від 120 до 240 годин.

Особлива увага приділена щодо несплати аліментів на утримання дитини з інвалідністю, дитини, яка хворіє на тяжкі перинатальні ураження нервової системи, тяжкі вроджені вади розвитку, рідкісне орфанне захворювання, онкологічні, онкогематологічні захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкі психічні розлади, цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), гострі або хронічні захворювання нирок IV ступеня, або на утримання дитини, яка отримала тяжкі травми, потребує трансплантації органа, потребує паліативної допомоги, що призвела до виникнення заборгованості, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за три місяці з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання, тягне за собою виконання суспільно корисних робіт на строк від 120 до 240 годин.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання» від 03.07.2018 № 2475-VIII також удосконалює механізм виїзду за кордон дитини, яка проживає в неповній родині. Згідно закону, той з батьків, який проживає з дитиною, може самостійно вирішувати питання тимчасового виїзду дитини за кордон за наявності заборгованості зі сплати аліментів іншого з батьків більше 4 місяців. При цьому зміни передбачають можливість виїзду дитини за кордон строком до 1 місяця з тим із батьків, з ким проживає дитина, не лише на лікування, навчання і відпочинок, але й з метою її участі в дитячих змаганнях, фестивалях, учнівських олімпіадах та конкурсах за кордоном, у тому числі в складі організованої групи дітей.

Законом України «Про охорону дитинства» передбачено право на захист від усіх форм насильства. Кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах,

що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини.

7 січня 2018 року набрав чинності Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», яким передбачається впровадження комплексного підходу до боротьбі з домашнім насильством, суттєве доповнення існуючих інструментів такої боротьби, введення нових визначень термінів, та інших норм, спрямованих на покращення захисту потерпілих від домашнього насильства. Із прийняттям вищезазначеного Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» в Україні нарешті криміналізоване поняття «домашнього насильства». Відповідно до норм Кримінального кодексу України, домашнє насильство, тобто умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи карається громадськими роботами на строк від 150 до 240 годин, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до двох років.

Крім того, передбачено заборонний припис, що дозволить забезпечити безпеку жертвам домашнього насильства. Терміновий заборонний припис виноситься кривднику уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України у разі існування безпосередньої загрози життю чи здоров'ю постраждалої особи з метою негайного припинення домашнього насильства, недопущення його продовження чи повторного вчинення. Терміновий заборонний припис може містити такі заходи: зобов'язання залишити місце проживання (перебування) постраждалої особи; заборона на вхід та перебування в місці проживання (перебування) постраждалої особи; заборона в будь-який спосіб контактувати з постраждалою особою. Під час вирішення питання про винесення термінового заборонного припису пріоритет

надається безпеці постраждалої особи. Зазначена вимога поширюється також на місце спільного проживання (перебування) постраждалої особи та кривдника незалежно від їхніх майнових прав на відповідне житлове приміщення. Терміновий заборонний припис виноситься строком до 10 діб.

Даним Законом також розширено доступ до безоплатної вторинної правової допомоги для осіб, які постраждали від домашнього насильства або насильства за ознакою статі, а також – для дітей. Тобто відтепер дані категорії осіб отримали право на безоплатну вторинну правову допомогу, що полягає в отриманні захисту, представництва інтересів у судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру. Її надають юристи центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги (далі – центри), або бюро правової допомоги, а також адвокати, які співпрацюють із центрами. Послуги юристів та адвокатів оплачує держава.

Незважаючи на значні зміни у галузі охорони дитинства, існує цілий ряд невирішених проблем, що ускладнюють реалізацію прав та свобод дитини. Високий рівень дитячої злочинності, безпритульності, смертності є свідченням неефективної діяльності органів і служб у сфері захисту дитини, відсутністю дієвого механізму забезпечення прав та свобод. Окремі ланки, державні органи, правові норми не спрацьовують через невідповідність суспільним відносинам, що склались в сучасній Україні, важку економічну ситуацію та низький рівень правосвідомості суспільства.

Особливо гостро проблема забезпечення прав дитини постала в умовах проведення ООС. Діти зростають у умовах фізичної та психологічної травматизації, розвитку культури ненависті, знищення сімейних та соціальних зв'язків. Зниження якості освіти, медичних послуг веде до викривленого сприйняття дитиною навколишнього світу, підміни ідеалів, що може відобразитись у поширенні дитячої злочинності, безпритульності, криміналізації суспільства в майбутньому.

Останні цифри, які стали відомі, в умовах, коли була можливість збирати інформацію і з непідконтрольних територій, свідчить, що станом на серпень 2014-го року загинуло 53 дитини. І. Геращенко, яка представляла Україну у гуманітарній підгрупі на переговорах у Мінську, вказала, що станом на кінець січня 2014 року - 68 загиблих і 186 поранених дітей.

Загалом збройний конфлікт в Україні суттєво погіршив стан реалізації прав дитини та відкинув нашу державу на 10 років назад у сфері забезпечення прав і свобод дитини.

Аналізуючи історію розвитку юридичного положення дитини в суспільстві, слід зробити висновок, що розрив між проголошеними правами дитини та ,,реально існуючими" спостерігається з моменту визнання суспільством та закріплення найперших прав дитини. Протягом історичного розвитку він диференційовано змінювався залежно від культурного, соціально-економічного розвитку суспільства.

Дослідивши історичні аспекти становлення прав дитини, виділяємо ряд основних етапів їх розвитку на території України.

Зі стародавніх часів відомостей про положення дитини у стародавньому суспільстві небагато. Здебільшого вони засновані на легендах, повір'ях та звичаях, які свідчать, що поширене явище дітовбивства змінило залишення їх напризволяще; стародавні люди приділяли увагу визнанню батьком своєї дитини.

Князівська доба та литовсько-польський період (IX – XVII ст.) пов'язаний із поширенням християнської релігії, яка вплинула на визнання права на життя у дитини. В цей період встановилась нерівність між дітьми, що народились в шлюбі і поза ним та широкі повноваження батьківської влади. Особливістю у ставленні до дитини на українських землях було те, що увагу приділяли питанням розвитку її особистості, освіти. А виховання базувалось на засадах порядності, толерантності, що було нехарактерним для даного періоду розвитку суспільства.

Юридичний статус дитини в період з XVIII – до середини XIX ст. конструювався на основі батьківської влади. Але у правових нормах відображалось певне звуження її обсягу, а також організація охорони життя, здоров'я дитини та належного їй майна.

У кінці XIX на поч. XX ст. спостерігається поступове обмеження батьківської влади, покращення правового статусу позашлюбних дітей, пом'якшення кримінальної відповідальності малолітніх злочинців.

Період Національно-демократичної революції (1917-1920 рр.) характеризується посиленням уваги до забезпечення права дітей на освіту незалежно від статі, соціального походження, національності; на підвищення загального та професійного рівня фахівців у галузі прав дитини. В цей період вперше діяльність урядів країни була спрямована на формування соціально активної поведінки дитини.

В період становлення та розвитку радянської держави (з 1920 по 1991 рр.) можна виділити 3 етапи у сфері захисту та охорони дитинства:

І-й етап – з 1920 по 1930 рр. було докорінно змінено юридичний статус позашлюбних дітей, радянське законодавство визнало, що усі діти є рівними перед законом, створювались установи охорони материнства й дитинства. Трудове законодавство заборонило нічну працю неповнолітніх, роботу у шкідливих умовах та важку працю підлітків. Кримінальним законодавством передбачено створення комісій для неповнолітніх та заборону застосування до них смертної кари.

ІІ-й етап – з 1933 по 1950 рр. пов'язаний із посиленням адміністративно-командної політики держави, штучним голодом, політичними репресіями та Великою Вітчизняною війною. У цей період посилились кримінальні покарання, що застосовувались до дітей, було відновлено смертну кару. Зареєстровані численні випадки застосування вищої міри покарання до неповнолітніх без доведення вини, попереднього слідства.

ІІІ-й етап – з 1959 по 1991 рр. характеризується спрямуванням державної політики на підвищення рівня охорони дитинства: збільшення матеріальних

виплат малозабезпеченим сім’ям, створення дитячих установ, закладів охорони здоров’я, вживання заходів по боротьбі з дитячою злочинністю та бездоглядністю.

IV етап – з 1991 по 2014 рр. розпочався ратифікацією Україною Конвенції ООН про права дитини (1991 р.). Він характеризується вдосконаленням законодавства, активізацією діяльності державних органів у сфері захисту прав дитини та визнання дитини суб’єктом належних їй прав та свобод, активним учасником громадянського суспільства. Відбулись зрушення у галузі охорони дитинства.

Сучасний етап – з 2014 рр. по сучасність, пов'язаний з порушенням прав дитини в умовах ООС та гармонізацією законодавства у сфері захисту дитини до законодавства країн ЄС. Збройний конфлікт в Україні суттєво погіршив стан реалізації прав дитини та відкинув нашу державу на 10 років назад у сфері забезпечення прав і свобод дитини. На сьогодні немає комплексного закону, який захищав чи повністю систематизував права дитини. Відсутні реальні зміни на шляху до формування ювенальної юстиції. Прийнято Закон України «Про пробацію», разом з тим, не створено програм реабілітації для дітей, що мають конфлікт із законом, немає фахівців, підготовлених до роботи з такими дітьми.

Позитивна динаміка спостерігається лише у напрямку створення економічних передумов для посилення захисту дитини на належне утримання та попередження насильства в сім’ї.

1.3. Вплив християнської релігії на становлення прав дитини

З глибинних теренів суспільної історії прослідковується існування віри у людському суспільстві. Кожній епосі розвитку цивілізації притаманний свій домінуючий світогляд, ідеологія, релігія, як цілісна сукупність домінуючих уявлень про світ, про людину. Процеси прогресивних змін або занепаду духовних цінностей неодмінно позначаються на історичній еволюції становища дитини у суспільстві.

Вплив релігії на юридичний статус дитини спостерігається з найдавніших часів. Тривалий час життя новонародженої дитини не визнавали цінністю. Їх приносили в жертву богам, убивали через ритуальні міркування (наприклад, близнюків) або за статевими ознаками.

Альтернативним способом збування "зайвих" дітей було залишення їх напризволяще. У джерелах досить часто описується життя дітей, яких батьки покинули на пагорбах. За легендами їх доля завжди складалась щасливо: вони ставали богами, правителями.

Визначальний вплив на положення дитини у суспільстві мало поширення християнства, яке внесло вагомі зміни у світогляд людини.

Християнська релігія – це соціальне, духовне, психологічне явище, що зародилося на Сході Римської імперії в І ст. н.е., як віровчення про Бога Творця неба і землі, його єдинородного Сина – Господа Ісуса Христа та Животворчого Святого Духа, це віра в існування духовного світу, безсмертність людської душі тощо.

Варто погодитись з думкою Гі Бодуела, який вказав, що завдяки християнам змінилися погляди на найважливіші в житті людини відносини, змінилося сприйняття єдиної безумовної в людському житті реальності – смерті[181].

[181] Бодуел Гі. Історія церкви / пер. з франц. Г. Григорович. Львів : Свічадо, 2000. С. 52.

На противагу римському ставленню до дитини, християнська релігія засудила дітовбивство, визнала наявність душі у дитини. Це суттєво змінило становище дитини в суспільстві, бо істоту, яка мала душу, за релігійними правилами, вбивати заборонялось. Вбивство дитини стали вважати злочином, її життя охоронялось законом.

Проте закріплення права дитини на життя було недостатньо. Без належного забезпечення цього права дітовбивство практикувалось, ще тривалий час, хоча й було покрито мовчанням. Священники давали настанови батькам, щодо пильності у догляді за дітьми, вказуючи на численні випадки смерті дітей внаслідок так званих “нещасних випадків”.

На наш погляд, саме християнська релігія мала визначальний вплив на визнання права дитини на життя, його захист, незалежно від волі батьків, держави, суспільства.

Моральний вплив християнства почав віддзеркалюватись у багатьох громадських законах. Варто відмітити, що разом із поширенням християнського віровчення погіршувався юридичний статус позашлюбних дітей. Релігія проголошувала святість та непорушність шлюбу, засуджувала позашлюбні зв’язки. До “незаконних” дітей поступово формувалось зневажливе ставлення. У цьому ми вбачаємо негативний вплив християнської релігії на юридичне положення дитини.

У Греції під впливом релігії були створені юридичні норми, які обмежували таких дітей у правах. Народження позашлюбної дитини вважалось зневагою до релігії та держави, ганьбою для сім’ї. Суворі закони щодо позашлюбних дітей діяли у Греції за правління царя Солона. Вони були виключені з числа родичів батька, позбавлені спадку. Батько міг лише виділити їм невелику суму через заповіт. В епоху римської історії позашлюбних дітей поділяли на види: “ті, котрі можуть назвати батька, але такого, якого мати їм не дозволяється”, народжені від жінок, що торгують собою; народжені від жінок “не професійно облудних”. Пізніше виділили

дітей, народжених від прелюбодіяння та кровозмішення. Дбати про таких дітей “по закону природи”, зобов’язана була мати[182].

Для стародавнього Риму походження мало велике значення. Позашлюбні діти не визнавались родичами батька, викликали суспільну зневагу, не мали права займати високі суспільні посади. Під кінець республіки положення незаконнонароджених дітей дещо покращилось, їм було надано право на спадщину після свого батька.

Негативне ставлення до позашлюбних дітей на Русі виникло поступово. В язичницький період великого значення законності чи незаконності народження не приділяли, хоча вони не були рівними у статусі. Позашлюбні діти могли обіймати високі державні посади, успадковували від своїх батьків рухоме майно та титули.

Юридичне положення позашлюбних дітей почало змінюватись, починаючи з 990 року після того, як Володимир Великий охрестив Київську Русь. Християнство на Русі приживалось поступово й було причиною уповільненого впливу церкви на визначення юридичного статусу дитини. Навіть після прийняття християнства князі наділяли своїх позашлюбних дітей такими ж правами, як і дітей, народжених у шлюбі. Тривалий час святість церковного шлюбу в реальному житті не визнавалась. Подружня зрада не засуджувалась суспільством. В народі вважали, що церковний шлюб - звичай вищих класів, але і поважні особи, прийнявши християнство, нерідко не дотримувались його обрядів або повертались до старої релігії.

З часом з’явились суттєві відмінності у статусі дітей, народжених у шлюбі та“незаконно” народжених, а також станові відмінності.

Джерела свідчать, що в окремих випадках, “незаконно народжені” отримували певну частину спадщини із рухомого майна. У грамоті Новгородського князя Всеволода новгородському Владикові або Софіївському собору (прибл. 1135 р.) сказано: “...прелюбодійна частина… з

[182] Загоровский А. И. Курс семейного права. 2-е изд., с переменами и доп. Одесса : тип. Акционерн. Юж.-Рус. о-ва печ. дела, 1909. X, с. 355.

великого живота дати по оскуду, а з малого як робітничу частину, кінь та знаряддя…”[183].

Багато дослідників розмірковували над мотивами християнської церкви в ініціюванні поділу дітей на законних та незаконних. О. М. Нечаєва припустила, що основним мотивом було встановити контроль над найбільш інтимними сторонами життя людини[184].

Я. М. Щапов вказав, що церква на Русі у X-XII ст. знайшла та наклала свої руки на ті сфери права, які держава, князівська влада залишила поза увагою своїх інститутів[185].

Н. М. Крестовська зробила висновок, що найбільш стійким мотивом було якомога швидше подолання язичницьких традицій, серед яких була полігамія і відповідні її наслідки[186].

Усе це, безперечно, мало вплив на ініціювання визнання нерівності у юридичному положенні позашлюбних дітей, проте, на нашу думку, основний мотив криється у забороні успадкування земель позашлюбними дітьми. Роздрібнення князівських володінь не сприяло зміцненню християнської релігії, державної влади, консолідації суспільства, а породжувало міжусобні війни та ворожнечі.

Підтвердженням цієї думки є встановлення та закріплення інституту необмеженої батьківської влади. На нашу думку, саме через спроби зосередження “в одних руках” основних владних повноважень християнська релігія свято охороняла авторитет батька.

Батько мав право розподілу майна між членами сім’ї, в будь-який момент міг забрати його назад, а також право власності на майно, що

---

[183] Загоровский А. И. Курс семейного права. 2-е изд., с переменами и доп. Одесса : тип. Акционерн. Юж.-Рус. о-ва печ. дела, 1909. с. 355.
[184] Нечаева А. М. Россия и ее дети : (ребенок, закон, государство). М. : Грааль, 1996. С. 11.
[185] Щапов Я. Н. Византийское и южнословянское правовое наследие в IX–XIII ст. М. : Наука, 1978. С. 101.
[186] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж.: монографія. О. : Фенікс, 2008. – С. 136.

перейшло дітям у спадок від родичів. Ніякі особисті якості батька не брались до уваги, а матері надавались лише деякі права щодо виховання дитини.

Одним із суттєвих недоліків правового регулювання батьківської влади, на наш погляд, було те, що воно здебільшого обмежувалося захистом інтересів батька. Юридичні закони, як і християнська релігія, були спрямовані на підтримку батьківського авторитету, на виховання покірності у дитини, а не на реалізацію її інтересів.

Про схвалення християнською релігією патріархальних відносин та нерівності дітей залежно від статі свідчать переконання видатного представника середньовіччя, католицького богослова Фоми Аквінського, який обґрунтовував основні принципи християнства. Його погляди на дитину були засновані на уявленнях про єдність душі і тіла. Ф. Аквінський вважав, що моментом духовтілення для хлопчиків є 30-й день після запліднення, а для дівчинки – 80-й. Серед причин, які сприяють народженню дівчаток, він називав неповноцінність чоловічого сім'я, хвору матку у жінок, диявольське втручання. Фома Аквінський був прибічником ідеї абсолютної покори дитини, слухняності, що досягається суворим вихованням[187].

Мислитель висловлював критичне відношення до народження дівчаток під впливом ідеології християнської релігії, яка надавала чоловікам порівняно вищий юридичний статус.

Варто відмітити досить тривалу терпимість християнської релігії до фізичних покарань дитини з метою виховання її послушності, покірності.

Історичним свідченням жорстокого ставлення до дитини з метою підкорення її волі є "Житіє преподобного отця нашого Феодосія, ігумена Печерського" (Х ст.). У праці розповідається про життя Феодосія Печерського, якого часто била мати-удова через те, що він бігав до церкви, поводився не як дитина заможних батьків, як вона того прагнула. За спроби втекти з дому мати жорстоко карала його, садила на ланцюг. Одного разу

[187] Аквінський Ф. Коментарі до Арістотелевої "Політики" / пер. з латини О. Кислюк. К. : Основи, 2000. С. 143.

Феодосій остаточно покинув рідний дім і знайшов притулок у Анатолія Печерського, де став послушником[188] .

Слід відзначити, що Нестор у творі "Житіє преподобного отця нашого Феодосія, ігумена Печерського" не засуджує жорстоке покарання юнака. Про зародження організації захисту дитини свідчить лише те, що церква стала притулком для хлопчика. Особливо наголошується на подальшій долі юнака, а саме: служіння церкві.

Схвалення абсолютної покори дитини простежується у праці відомого філософа середньовіччя Іоанна Петріці (XI-XII ст.) "Розгляд Платонівської філософії і Прокла Діадоха". У ній він згадав батьків Прокла Діадоха, котрі не мали дітей і постійно молились Богу. "Їм було оповіщено, що у них буде син, котрий все життя присвятить дослідженням вищих матерій." Коли ж у них народився хлопчик і "досяг юнацького віку, завдячуючи чистоті, що перебувала в ньому, перевершив усіх в повній мірі. Говорю перш за все про чистоту і опанування ним вогню юнацтва, який хвилює душі, що зійшли у створений світ"[189]. Іоан Петриці вказав на Божу благодать для батьків – народження стриманого, покірного хлопчика, з прагненням до наук. На наш погляд, саме у цьому філософ вбачав його чистоту та перевершення над іншими дітьми.

Існує немало відомостей про жорстоке ставлення до дитини в XIV-XVII ст. (поч.XVIII ст.) у багатьох країнах світу.

Подібні традиції виховання спостерігались і у Росії. До жорстокого поводження з дітьми закликав пам'ятка звичаєвого права Росії – "Домострой" Сильвестра. Він визначив, що виховання – це турбота про фізичний розвиток дитини, покарання – турбота про моральний розвиток дитини, повчання – турбота про релігійний розвиток дитини. Домострой

[188] Нестор. Житіє преподобного отця нашого Феодосія, ігумена Печерського. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / редкол. : Т. Гунчак К., 2001. Т. 1 : (X–XVст.).С. 304-343.
[189] Панцхава И. Д. Петрици. М. : Мысль, 1982. С. 124.

прямо закликав батька: “Крушити ребра дитини палицею… інакше не буде тебе слухати… стане смутком душі твоєї і розоренням дому твого”[190].

Подібні національні звичаї були відображені в Соборному Укладенні 1649 р., що вважається першим друкованим кодексом російського права. Законом передбачались суворі тілесні покарання дитини. За недотримання закону християнського, за образливі слова в сторону батька чи матері, у разі звернення батьків зі скаргою дітей-порушників наказано “бити кнутом”. У статтях глави XXII передбачено, що коли син чи донька вб’є матір або батька, – ,,карати смертю без пощади”, незважаючи на мотиви і обставини вбивства. Батьків за вбивство дитини карали ув’язненням на один рік, після чого винні мали покаятись. Суворіше покарання було передбачено за вбивство незаконнонародженої дитини. Стаття 26 XXII глави вказувала: “Якщо жінка живе облудно і наживе дитину, яку вб’є сама чи накаже комусь,… карати смертю без помилування, щоб усі інші облуди остерігалися”[191] .

Зазначена постанова була направлена не стільки на захист життя “незаконно народженої” дитини, як на підтримку релігійної моралі, яка засуджувала позашлюбні зв’язки.

На українських землях традиції виховання дитини були відмінними. Педагогічні трактати, починаючи з часів Володимира Мономаха, закликали до застосування методів переконання в процесі виховання, а не покарання.

Про особливий підхід до виховання дітей свідчить Повчання Володимира Мономаха своїм дітям, написане приблизно у 1053–1125 роках. “О діти мої! Хваліть Бога і любіть людство. Ні піст, ні самотність не врятують вас, тільки великодушність. – Не забувайте про бідних і хворих, турбуйтесь про них… Не майте гордості ні в умі, ні в серці…Остерігайтесь брехні, пияцтва, облуди; поважайте старших, як батьків, а менших, як

[190] Домострой / вступ. сл. Л. Н. Вдовиной. Ярославль : Аспол, 1991. С. 102.
[191] Соборное Уложение 1649 года : текст, комент. Л. : Наука, 1987. С. 129.

братів…”[192]. Володимир Мономах прагнув, щоб виховні настанови стали правилами для молодого покоління на добровільних засадах, що свідчить про повагу до особистості дитини.

Церква закликала до дотримання постів християнами, а Володимир Мономах вказав, що лише великодушність (не піст, не самотність) може врятувати душу людини.

Це, на наш погляд, можна розглядати, як певне відхилення від церковних догматів у поглядах на виховання дитини світського правителя.

Ще одним свідченням відмінності ставлення до дитини в Україні, від Росії, та інших країн, де використовувалось жорстоке насилля над дитиною, є видатна пам’ятка української суспільної думки – духовний заповіт православного шляхтича В. Загоровського (1577 р.), в якій висловлено бажання, щоб його діти в сім років розпочинали навчання “Письма Святого та науки руської”, а опікуни виховували їх пильно й порядно[193] .

Про вплив християнської релігії на розвиток прав дитини свідчать окремі норми “Прав, за якими судиться малоросійський народ” (1743 р.), що діяли на території України в Козацько-гетьманський період.

Збірником передбачалось певне звуження обсягу батьківської влади. Артикул 13 глави 13 передбачав обсяг влади батьків над своїми дітьми. Право передавати своїх дітей у найм надавалось батькам, лише за умов великого голоду, нужди. Це право було обмежене і колом осіб, яким батьки могли передати дитину, оскільки в артикулі сказано: “...батьки можуть сина свого, чи доньку надати комусь у найм , чи на службу, чи в заклад, але християнину, а не невірному.” [194].

---

[192] Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории руського права. Ростов-н/Д : Феникс, 1995. С. 394.

[193] Загоровський В. Духовний заповіт. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / редкол. : Т. Гунчак. К., 2001. Т. 2, кн. 1 : (XVI ст.) С. 250.

[194] Права, по которым судится малороссийский народ ... / изд. под ред. и с прилож. исслед. о сем Своде и о законах, действовавших в Малороссии проф. А. Ф. Кистяковского. К. : Унив. тип. (И. И. Завадзского), 1879. С. 445.

Таке обмеження, в першу чергу, зумовлене цілями внутрішньої політики держави та підтримкою християнської релігії. Разом з тим, на наш погляд, цей пункт можна розглядати, як піклування держави про виховання та розвиток дитини. Оскільки християнська релігія приділяла багато уваги моральним цінностям, законодавець у такий спосіб прагнув захистити дітей від різних форм насильства.

З давніх часів християнське віровчення має вагомий вплив на формування правового статусу дитини. Визнавши наявність душі у дитини, церква заборонила дітовбивство. Це зумовило юридичне закріплення права дитини на життя, незалежно від волі батьків, держави, суспільства.

Не можна недооцінити значущість суспільної активності церкви у боротьбі з приховуванням вбивства батьками своїх дітей, з маскуванням дітовбивства під нещасні випадки, що практикувались у середньовічному суспільстві.

Вплив християнської релігії на становлення прав дитини не можна вважати однозначно позитивним. Саме церква була ініціатором закріплення нерівності правового статусу дитини залежно від “законності” народження дитини. Позашлюбні діти були обмежені в правах, в можливості участі у суспільному житті.

Починаючи з часів поширення християнської релігії, церква є особливо потужним ресурсом впливу на становлення та розвиток прав дитини, одним із особливо важливих інститутів громадянського суспільства у захисті прав дитини, що здавна мав вагомий вплив на формування правового статусу дитини.

1.4. Поняття, ознаки, принципи прав і свобод дитини

Розвиток громадянського суспільства, демократичної, соціальної, правової держави є неможливим без утвердження у суспільній свідомості визнання та чіткого дотримання прав та свобод дитини, її захисту, спрямування усіх державних інститутів у сфері охорони дитинства та посадових осіб на реалізацію інтересів дитини.

Серед основних тенденцій цього розвитку чільне місце займає впровадження у суспільну свідомість уявлення про те, що саме дитина є первинним, головним, а при досягненні певного віку і активним суб'єктом належних їй прав.

Обговорення прав та свобод дитини як людської істоти, що не досягнула 18-річного віку, неможливе поза з'ясуванням суті понять: ,,людина", ,,дитина", ,,права", ,,свободи". Для осмислення правового змісту захисту дитини важливе значення має визначення та співвідношення цих понять.

В колишньому СРСР правовий статус дитини зводився до філософського вислову ,,все найкраще – дітям". Звісно, такий підхід обмежує усвідомлення дитини як активного суб'єкта, наділеного правами та свободами [195].

Діюче законодавство, зокрема ст. 1 Конвенції ООН ,,Про права дитини"[196], ст. 6 СКУ [197]та ст. 1 ЗУ ,,Про охорону дитинства" [198]передбачає, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею 18 років, якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше.

---

[195] Євінтов В. Права дитини. Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 707

[196] Конвенція ООН про права дитини : ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27 лют. 1991 № 789-XII. К. : Столиця, 1997. 31 с.

[197] Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України /за ред. Є. О. Харитонова. Вид. 2-ге., доповн. Х. : Одіссей, 2008. 558 с.

[198] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 30. С. 142.

У сучасній Україні значна частина науковців та практиків, розглядаючи питання прав та свобод дитини, намагаються звести їх до питання про матеріальну підтримку сім'ї з боку держави або статистичних даних щодо рівня національного усиновлення, дитячої безпритульності, дитячої злочинності. Безперечно, ці показники є важливими.

Інші дослідники підкреслюють, що через залишковий принцип ставлення до прав людини в державі і суспільстві взагалі бракує розуміння тісного взаємопереплетіння цих проблем, а розуміння терміна ,,права дитини" досить невизначене [199].

О.Ф. Скакун вказує, що багато прав дитини збігаються з правами людини[200]. Традиційний підхід до поняття прав людини визначено в Конституції України (далі КУ), де закріплено основну систему прав, свобод і обов'язків людини та громадянина.

В.І. Абрамов визначає права дитини, як права людини, пристосовані до дітей. Таке коротке визначення не розкриває суті прав дитини. Але його доцільність автор вбачає в тому, що воно дозволяє ознаки, характерні для суб'єктивних прав особи, взагалі перенести на ознаки прав дитини із врахуванням вікового фактору – неповноліття [201].

Такої думки дотримується і Н.М. Крестовська, зазначаючи способи адаптації загальних норм про права людини до норм про права дитини [202].

І.І. Котляр, критикуючи твердження про те, що права дитини самостійні або первинні в структурі прав людини, заперечив науковість такої позиції та зазначив, що основою цього є привернення більшої уваги держави до проблем прав дитини [203].

---

[199] Євінтов В. Права дитини. Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 707

[200] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Х. : Консум, 2008. С. 185

[201] Абрамов В. И. Права ребенка и их защита в России : общетеорет. анализ : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Саратов, 2007. С. 12

[202] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія. О. : Фенікс, 2008.С. 269-271

[203] Котляр И. И. Права человека : учеб. пособие для вузов. Минск : Тесей, 2002. С. 154

Вказані наукові позиції є виправданими, оскільки поняття ,,права та свободи людини та громадянина ”охоплюють увесь комплекс як конституційних, так і інших прав та свобод особи. Розглядаючи права дитини, як права людини пристосовані до дітей, варто відзначити, права людини – це певні можливості, котрі необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об’єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей [204].

Визначають, що людина – це біосоціальна істота, одна із форм земного життя, яка має здатність мислити, створювати і використовувати для задоволення своїх потреб знаряддя праці, володіє чіткою і виразною мовою, може нормально розвиватись лише за умови широкого і тісного спілкування із собі подібними [205].

Якщо дотримуватись визначення, що права дитини – це права людини, пристосовані до дітей, варто зазначити, що діти через вікові особливості розвитку можуть не володіти чіткою і виразною мовою та іншими навиками, які зазначені у визначенні. Зважаючи на це, видається суперечливою можливість пристосування прав людини до прав дитини. Тому, на нашу думку, доцільно розширити визначення, доповнивши, що людиною є біосоціальна істота, одна із форм земного життя, яка має здатність мислити, створювати і використовувати для задоволення своїх потреб знаряддя праці, володіє чіткою і виразною мовою і може нормально розвиватись лише за умови широкого і тісного спілкування із собі подібними, а також будь-який представник роду людського, який внаслідок вікових особливостей, за станом здоров’я чи з інших причин не володіє зазначеними уміннями, навиками.

У науковій літературі існує і дещо інший підхід до визначення прав дитини. Є.А. Лактюнкіна зауважила, що права дитини відповідають по своїй структурі загальним правам і свободам, що належать усім громадянам у

[204] Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. К. : Атіка, 2004. С. 5

[205] Лисенков С. Л. Теорія держави і права : підручник / ред. С. Л. Лисенков. К. : Юрінком Інтер, 2005. С.326

рівній мірі. Разом з тим, це група прав, яка належать виключно дітям до 18 років [206].

З точки зору С.П. Коталейчука, права неповнолітніх – це комплекс прав і свобод, який характеризує правовий статус неповнолітніх із урахуванням особливостей розвитку людини до досягнення нею віку повноліття [207].

Аналізуючи наукові погляди, до визначення прав дитини можна виділити два основні підходи.

Прихильниками першого підходу є переважна більшість науковців, зокрема В.І.Абрамов, Н.М. Крестовська, І.І. Котляр, О.Ф. Скакун, які доводять, що права дитини є похідними від прав людини. Ознаки, характерні для суб'єктивних прав особи, пристосовуються до вікових особливостей дитини.

Науковці зазначають, що в процесі реалізації прав у конкретних правовідносинах з неповнолітніми виявляються стійкі ознаки прав дитини, що відділяють цю групу прав в системі прав людини. По-перше, дія прав дитини обмежена часовими межами, тобто ці права діють певний період життя кожної людини (а саме з моменту народження і до досягнення віку повноліття). Друга суттєва ознака прав дитини – це їх комплексний міжгалузевий характер [208].

На нашу думку, до ознак прав дитини варто віднести також залежність їх реалізації від батьків (осіб, що їх заміщують), вчителів та ін.

Прихильниками другого підходу є Є.А. Лактюнкіна, С.П. Коталейчук. Вони зазначають, що права дитини – це окрема група прав, яка належить виключно особам до 18 років, характерна лише їхньому правовому статусу, проте по своїй структурі вони відповідають загальним правам та свободам людини.

---

[206] Лактюнкина Е. А. Права ребенка в контексте концепции устойчивого развития : автореферат дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2005. С. 12

[207] Коталейчук С. П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних напрямків діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2004. С. 16

[208] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія. О. : Фенікс, 2008. С. 20

На наш погляд, права дитини – це об'єктивно визначені соціально-економічним рівнем розвитку суспільства юридично гарантовані можливості задоволення потреб та інтересів дитини, реалізація яких є необхідною умовою для її нормального життя та гармонійного розвитку і здійснюються самою дитиною або за допомогою інших осіб. Іншими словами, це ті юридичні можливості, що є похідними від прав людини і є загальними та рівними для усіх дітей до 18 років. Поділяючи позицію представників першого підходу, вважаємо, що такий підхід не звужує обсягу та значення прав дитини в порівнянні з правами людини.

У наукових колах ведуться дискусії щодо доцільності вживання понять ,,права", ,,свободи" дитини. Одні правознавці схильні розділяти ці терміни на окремі поняття, виділяючи і законні інтереси дитини. Інші ж зводять усі поняття до одного, розглядаючи їх, як тотожні. Деякі юристи вживають ці терміни, проте однозначного визначення їм не дають. Для здійснення даного дослідження важливим є з'ясування суті понять права, свободи та законні інтереси дитини.

О.Ф. Скакун розглядає права та свободи дитини, як тотожні поняття, вказуючи, що права дитини – це можливості (або свободи) неповнолітньої людини, необхідні для її існування, виховання і розвитку[209].

На наш погляд, такий підхід не висвітлює особливості свобод дитини.

Зазначене питання визнають дискусійним П.М. Рабинович, М.І. Хавронюк, які зазначають, що відмінність між правами та свободами (якщо не вважати їх тотожними) однозначно не з'ясована навіть на загальнотеоретичному рівні [210].

Аналізуючи дослідження окремих науковців, можна виявити стійкі відмінності між правами та свободами дитини.

Н.Г. Шукліна довела, що свободи – це спроможність діяти відповідно до своїх інтересів та мети; як можливість власного незалежного вибору того чи

[209] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Х. : Консум, 2008. С. 184
[210] Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. К. : Атіка, 2004. С. 6

іншого рішення. Громадські свободи тлумачаться, як встановлена і гарантована законом сфера автономії громадянина по відношенню до держави, державної влади, інших громадян. Це свобода певних дій, волевиявлень, свобода вираження думок, вимог і міркувань політичного порядку або право громадянина на невтручання органів держави й інших громадян у сферу його особистих переконань [211].

Суперечливою може видатися можливість дитини в усіх випадках діяти відповідно до своїх інтересів, оскільки окремі свободи можуть бути обмежені правом батьків на виховання, проте свободи людини в крайніх випадках також можуть бути обмежені (наприклад, введенням надзвичайного стану).

Ми погоджуємось із думкою С.В. Бобровник, яка зазначила, що свободи особи – це нормативно закріплені можливості, що мають певні особливості у порівнянні з правами. Надаючи свободи, держава робить акцент на визнанні людини у певних сферах суспільної діяльності. Це виявляється у самостійному виборі суб'єктом свого способу життя, діяльності та поведінки в умовах, що надаються державою і суспільством. Свободи, у свою чергу, надають можливість встановити певну межу, що визначає можливості втручання держави у життя особи [212].

КУ закріплено свободу віросповідання, що гарантує можливість приймати певну релігію, змінити свої релігійні переконання, мати, поширювати релігійні та нерелігійні погляди, здобувати релігійну або світську освіту[213].

Актуальним є підхід О. Негодченко, який довів, що різниця між правами та свободами полягає у тому, що наявному в особи праву протистоїть обов'язок влади здійснити певні дії, спрямовані на реалізацію цього права. А свобода – це певна сфера життя індивіда, якої влада не повинна торкатися.

---

[211] Совгиря О. В. Конституційне право України : навч. Посібник. К. : Юрінком Інтер, 2007. С. 113

[212] Бобровник С. В. Роль сучасної держави у забезпеченні прав та свобод людини. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук. К., 2007.С. 49

[213] Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні : (загальнотеорет. дослідж.) Львів : Світ, 2006. С. 41

Розходження між термінами ,,права" та ,,свободи" у змістовному аспекті полягає у тому, що ,,свободи" припускають невтручання держави в їхнє здійснення, а ,,права" прямо припускають таке втручання у вигляді сприяння щодо їхнього здійснення [214].

Варто зазначити певні особливості свобод дитини. Батьки можуть здійснювати певний ,,неформальний" тиск на дитину, не надаючи можливості реалізації її свобод. Наприклад, батьки можуть заборонити дитині відвідувати релігійні установи або навпаки тощо. Тому, на нашу думку, для ефективної реалізації свобод дитини необхідно, щоб державні органи, громадські організації сприяли дитині у їх здійсненні.

Отже, права, свободи дитини є досить близькими поняттями, проте їх розмежування дозволяє краще висвітлити питання.

Свободи дитини – це законодавчо закріплена та гарантована можливість дитини реалізовувати особисті потреби та інтереси, зумовлені її віковими особливостями фізичного, інтелектуального, культурного розвитку. Це можливість здійснення незалежного вибору певного рішення, свобода вираження думок, невтручання у сферу особистих переконань тощо.

Основна відмінність між правами та свободами дитини, на нашу думку, виявляється у тому, що більшістю прав дитина користується з народження (право на життя, право на охорону здоров'я та ін). А використовувати законодавчо закріплені свободи дитина до певного віку не може: адже їх реалізація потребує певного рівня фізичного, інтелектуального, культурного розвитку.

Певна сфера автономії дитини, що законодавчо закріплена, не завжди визнається батьками, вчителями, вихователями. Крім того, межа між правом батьків виховувати дитину та свободами дитини на невтручання у особисте життя є дуже тонкою, тому складно це питання врегулювати на законодавчому рівні.

---

[214] Негодченко О. Права і свободи людини. Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / за ред. Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 718

Варто відмітити і недоліки законодавства, оскільки на законодавчому рівні не встановлено відповідальності батьків чи інших осіб за порушення свобод дитини на невтручання у приватне життя, за замахи на честь, гідність.

Багато науковців висловлюють свої позиції щодо поняття ,,інтереси дитини". З точки зору В.В. Кулапова, основним юридичним засобом, покликаним сприяти реалізації інтересів, є суб'єктивне право [215].

У загальному вигляді співвідношення між інтересом і суб'єктивним правом визначають таким чином: інтерес є метою суб'єктивного права, а суб'єктивне право — засобом реалізації інтересу. Науковці наводять конкретні приклади законних інтересів дітей: наявність дитячих майданчиків поблизу від місця мешкання, можливість літнього відпочинку в дитячих таборах, вступ до шлюбу за наявності поважних причин та ін. [216].

Н.М. Савельєва вказала, що інтерес є об'єктивним, процеси його усвідомлення та реалізації є суб'єктивними; суб'єктивне право є засобом реалізації інтересу, а не його передумовою, тому інтерес не входить до змісту суб'єктивного права, а ,,інтереси дітей" є самостійним об'єктом захисту поряд із суб'єктивними правами [217].

О.Ю. Ільїна визначила інтереси дитини у сімейному праві як суб'єктивно обумовлену потребу дитини у сприятливих умовах її існування, що знаходить об'єктивний вираз у реалізації батьками своїх прав та обов'язків, передбачених сімейним законодавством [218].

Питання про співвідношення прав та інших юридичних можливостей дитини є дуже актуальним, проте єдиного підходу до вказаного питання немає.

---

[215] Кулапов В. В. Защита субъективных прав и законных интересов детей в Российской Федерации : (вопросы теории) : дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2004 — С.128

[216] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія. О. : Фенікс, 2008. С. 276

[217] Савельева Н. М. Правовое положение ребенка в Российской Федерации : граждан.-правовой и семейно-правовой аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Белгород, 2004. С. 16

[218] Ильина О. Ю. Интересы ребенка в семейном праве Российской Федерации. М. : Городец, 2006. С. 27

,,Законний інтерес дитини" згідно з офіційним тлумаченням Конституційного Суду України є тотожний поняттю ,,охоронюваний законом інтерес" і означає ,,прагнення до користування конкретним матеріальним та нематеріальним благом, який зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать КУ і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загально правовим засадам". Серед таких законних інтересів виділяють інтерес в охороні здоров'я, у фізичному і духовному розвиткові, навчанні. Порушення законних інтересів дитини є підставою для звернення дитини до органів та служб у справах дітей, юридичної відповідальності батьків тощо [219].

Н.М. Крестовська зазначила, що використання терміна ,,інтерес дитини" можливо у сенсі умов благополуччя дитини, які забезпечуються в основному без участі держави, як правило, батьками, усиновлювачами, опікунами чи піклувальниками, на їх розсуд із урахуванням презумпції батьківської любові та турботи про дітей. Автор доводить, що загально правовий термін ,,інтерес" визначає різні грані юридичних можливостей дитини та обов'язків батьків [205].

Отже, співвідношення між правами, свободами та інтересами дитини полягає у тому, що права та свободи дитини є юридичними способами реалізації інтересів дитини. Інтереси дитини є ширшим поняттям, ніж права та свободи. Це претензії на соціальні блага, які не завжди охоплюються змістом прав та свобод.

На наш погляд, вікові особливості дитини дозволяють умовно розділити їх на два види:

1) Інтереси дитини, які вона не усвідомлює – це суб'єктивно обумовлені потреби дитини у сприятливих умовах її існування та розвитку. Такі інтереси

[219] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія. О. : Фенікс, 2008. С. 268

дитини реалізуються через виконання чи дотримання батьками або особами, що їх заміщують, прав дитини та своїх обов'язків, передбачених законодавством.

2) Інтереси дитини, які вона усвідомлює – це суб'єктивно обумовлені потреби дитини у сприятливих умовах її існування та розвитку, які можуть забезпечуватись батьками, або особами що їх заміщують, а також самою дитиною через реалізацію своїх прав та виконання обов'язків, передбачених законодавством.

Грані між таким поділом є умовними: встановити вік, коли дитина може краще усвідомлювати свої інтереси, проблематично. Діти мають певні особливості фізичного, інтелектуального розвитку, залежно від віку, статі, інших суб'єктивних факторів. Такий поділ, на нашу думку, є досить важливим для усвідомлення дитини як повноцінного члена громадянського суспільства та активного суб'єкта належних їй прав.

Ознаки природніх прав та свобод дитини:

1) можливості (свободи) дитини, обумовлені її фізіологічним і інтелектуальним рівнем розвитку, діяти певним чином або утримуватися від певних дій, спрямовані на задоволення потреб, без яких вона не в змозі нормально існувати і розвиватися.

2) можливості дитини, що обумовлені її біосоціальною сутністю як людини, належать їй від народження і не потребують «дозволу» з боку батьків, опікунів, держави. Вони не можуть бути «відібрані» за свавіллям влади держави. Це невідчужувані права.

3) можливості дитини, які не обмежені територією держави (позатериторіальні) і не залежать від національної належності (наднаціональні): вони належать дитині в силу того, що вона є людиною.

4) можливості, що є залежними (у плані здійснення) від рівня фізичного і розумового розвитку дитини.

5) можливості, що є залежними (у плані здійснення) від рівня економічного, політико-соціа-льного, духовно-культурного розвитку суспільства.

6) можливості, що мають правовий характер, оскільки внесені до національного та міжнародного законодавства.

У сучасній науці ведуться дискусії стосовно формування у системі права галузі ювенального права. Російські дослідники зазначають, що норми, які закріплюють права дитини, поза сумнівом, виділяються в окремий правовий інститут [220]. В.І. Абрамов зазначає, що ювенальне право – це комплексна галузь сучасного російського законодавства, як сукупність нормативно-правових актів, які належать до предмета правового регулювання – відносин за участю дітей [221].

Українські дослідники також відзначають необхідність формування в системі права України нової галузі ювенального права та вивчаючої його науки, що має власний об'єкт, предмет, а також наукове співтовариство правників-ювеналістів, що поступово формується. Н.М. Крестовська вказала, що висновки та здобутки науки ювенального права відзначаються актуальністю та перспективністю [222].

Ми поділяємо думку зазначених дослідників у тому, що правові норми, які регулюють відносини з приводу охорони, реалізації та захисту прав та свобод дитини, є окремою системою правових норм серед юридичних галузей права, яку доцільно об'єднати у комплексну галузь – ювенальне право України.

Науковці зазначають, що теорія ювенального права ґрунтується на принципах, сформованих в ході історичного розвитку, вдосконалених

---

[220] Лактюнкина Е. А. Права ребенка в контексте концепции устойчивого развития : автореферат дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2005. С. 10

[221] Абрамов В. И. Права ребенка и их защита в России : общетеорет. анализ : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Саратов, 2007. С. 10

[222] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія. О. : Фенікс, 2008. С. 7

еволюційними процесами та доповнених моральними цінностями сучасного суспільства [208].

На думку автора, ці принципи є основою принципів правового захисту прав та свобод дитини, проте останні мають багато спільного із принципами правового захисту особи.

Дослідженням проблеми принципів права займалось багато науковців, але незважаючи на численні дослідження даної категорії в загальній теорії права, вона залишається однією з найбільш дискусійних. Варто відзначити відсутність єдиного підходу до визначення принципів прав дитини, їх класифікації.

Принципи ювенального права – це вироблені в правосвідомості, закріплені в ратифікованих Україною міжнародних договорах та національному законодавстві основоположні засади правового регулювання суспільних відносин за участю дітей, а також в актах правової поведінки, пов'язаних із забезпеченням виживання, розвитку та соціалізації дітей [223].

Російська дослідниця Л.Ю. Голишева зазначила, що принципи ювенального права – це загальні засади, необхідні для побудови норм ювенального права, як юридичні, моральні та політичні системоутворюючі причини ювенального права [224].

С.А. Саблук розглядає принципи правового становища дитини, як основоположні начала, ідеї, відповідно до яких побудовані взаємовідносини дитини з іншими суб'єктами [225].

На наш погляд, принципи правового захисту дитини – це вихідні положення, що відображені в міжнародних договорах та закріплені в національному законодавстві основні напрямки правового впливу, які спрямовані на всебічну охорону, реалізацію, захист прав та свобод дитини, врегулювання суспільних відносин у цій сфері.

---

[223] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія . : Фенікс, 2008. С. 214

[224] Голышева Л. Ю. Российское ювенальное право : монографія. Семферополь : Пресса, 2004. С. 14, 94

[225] Саблук С.А. Правове становище дитини в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук. К., 2009. С. 7

У сфері правового захисту дитини існує ряд підходів до визначення системи принципів, відповідно до яких здійснюється реалізація, охорона та захист прав дитини.

Систему принципів міжнародно-правового захисту прав дитини досліджував білоруський дослідник О.М. Старовойтов. Він виділив принцип неприпустимості дискримінації дитини, принцип якнайкращого забезпечення інтересів дитини, принцип вільного виразу дитиною своїх власних поглядів, принцип дотримання прав дитини на виживання і здоровий розвиток, принцип особливого захисту та охорони дітей [226].

Зазначені принципи є досить важливими у сфері міжнародно-правового захисту прав дитини, проте, на наш, погляд принцип дотримання прав дитини на виживання і здоровий розвиток доцільно виразити як принцип забезпечення прав дитини на життя, здоров'я та всебічний розвиток.

Є.А. Лактюнкіна зазначила, що принципи здійснення прав дитини характеризують їх суть та призначення в суспільстві, визначають основний зміст правового статусу дитини. Дослідниця запропонувала виділити загальні принципи правового захисту дитини: принцип особливого державного захисту прав дитини та принцип публічності прав дитини [227].

Такий підхід поєднує необхідність особливого захисту прав дитини з боку держави та визнання її активним суб'єктом належних прав та свобод.

Українські науковці зазначають, що ювенальне право України ґрунтується на таких принципах: пріоритетності прав дитини, принципі рівності дітей незалежно від будь-яких обставин їхнього народження або актуального стану, принцип пріоритетності сімейних форм виховання, принцип протекціоналізму, принцип обов'язкової підготовки до дорослого життя, принцип поваги та толерантності, принцип забезпечення участі дітей у суспільному житті, принцип ,,parens patria", тобто прямої державної опіки

[226] Старовойтов О. М. Международная защита прав ребенка как институт международного права. *Журнал международного права и международных отношений*. 2002. № 3

[227] Лактюнкина Е. А. Права ребенка в контексте концепции устойчивого развития : автореферат дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2005. С. 13

над дитиною, принцип позитивної дискримінації (встановлення мінімального віку, з якого можливе притягнення дитини до юридичної відповідальності), принцип заохочення інституцій громадянського суспільства до дій в інтересах дітей [228].

На наш погляд, ці принципи висвітлюють як загальну основу норм ювенального права, так і окремі засади правового захисту прав дитини.

Принципи правового захисту людини досліджував О.І. Наливайко. До таких принципів він відніс принцип невідчужуваності та непорушності прав та свобод людини; принцип гарантованості і довічності прав і свобод людини, конституційної рівності перед законом, принцип особистої недоторканності, принцип права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, принцип відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальних чи моральних збитків, що завдані незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, принцип недопустимості зворотної дії закону, принцип права на правову допомогу, принцип необов'язковості виконання явно злочинного наказу чи розпорядження, принцип недопустимості притягнення до юридичної відповідальності за одне й те саме правопорушення, принцип невинуватості, принцип недопустимості обмеження конституційних прав і свобод, принцип звільнення від відповідальності за відмову давати показання або пояснення [229].

На наш погляд, такий підхід висвітлює основоположні засади правового захисту людини і може бути пристосований до правового захисту прав та свобод дитини.

Провідним принципом правового захисту визнано принцип невідчужуваності та непорушності прав та свобод, який закріплено у статті

---

[228] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія. О. : Фенікс, 2008. С. 216

[229] Наливайко О. І. Принципи правового захисту людини : (підходи до класифікації). Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 900

21 КУ. Науковці зазначають, що сутність цього принципу полягає в тому, що основні права та свободи людини є невідчужуваними і належать кожному від народження, а не від держави [215].

Ч. 2 ст. 25 Цивільного кодексу України (далі ЦКУ) передбачає, що правоздатність людини виникає у момент її народження, проте у випадках, встановлених законом, охороняються й інтереси зачатої, але ще не народженої дитини[230]. У преамбулі Конвенції ООН про права дитини зазначено, що дитина потребує спеціальної охорони і піклування не тільки після, але й до народження.

У теорії права існують різні підходи щодо визнання прав за ненародженою дитиною. Одні дослідники зазначають, що момент зачаття є початком життя, а інші виділяють різні періоди внутрішньоутробного розвитку, як початок життя людини. Єдиного, несуперечливого підходу до цього питання немає.

У законодавстві багатьох країн передбачено, що ненароджена дитина має право на життя, на народження. Згідно п. 1 ст. 4 Американської конвенції про права людини від 22.11.69 р. (набрала чинності у 1978 році) передбачено, що право на повагу до життя ,,захищається законом і, зазвичай, з моменту зачаття". А підпараграф 30 ст. 40 Конституції Ірландії встановлює: ,,Держава визнає право на життя ненародженого та, маючи на увазі рівне право на життя матері, гарантує у своїх законах повагу і, наскільки це можливо, захищає та підтримує своїми законами це право" [231].

Відповідно до ч. 1 ст. 6 ЗУ ,,Про охорону дитинства" дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я.

На наш погляд, ці критерії є відносними, а питання про початок життя залишається дискусійним. Дитина потребує спеціальної охорони і до

[230] Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / Вид. 2-ге, змін. і доповн. К. : Істина, 2008. С. 990

[231] Чантурия Л. Л. Введение в общую часть гражданского права (сравнит.-правовое исслед. с учетом некоторых особенностей постсовет. права). Москва : Статут, 2006. С. 103-104

народження, тому вважаємо, що її права з моменту визнання життєздатною є невідчужуваними. Зважаючи на це, зміст принципу невідчужуваності та непорушності прав та свобод дитини полягає у тому, що основні права та свободи є невідчужуваними і належать кожній дитині з моменту початку її життя (а не з народження), із врахуванням невідчужуваності прав матері.

Таке викладення даного принципу, на наш погляд, не заперечує права дитини на життя в утробі матері, а також не звужує обсягу прав жінки.

Принципом правового захисту дитини є принцип гарантованості прав та свобод дитини. Він полягає у системі гарантій, що забезпечують реалізацію прав та свобод дитини. Застосовуючи вказаний принцип до правового захисту дитини, варто відмітити, що його дія обмежена віковими межами. Вважаємо, що після досягнення дитиною повноліття, принцип гарантованості прав та свобод дитини переходить у принцип гарантованості та довічності прав та свобод людини.

Принцип рівності прав та свобод дитини визначений у ст. 3 ЗУ „Про охорону дитинства". Він передбачає, що всі діти на території України, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, здоров'я чи будь-яких інших обставин, мають рівні права та свободи. Держава гарантує усім дітям рівний доступ до безоплатної юридичної допомоги, необхідної для забезпечення захисту їх прав [232].

Важливим принципом правового захисту дитини є принцип пріоритетності прав дитини, який визнають і принципом ювенального права. Науковці вказують, що найкраще забезпечення інтересів дитини має бути головним міркуванням при виданні з цією метою законів [233]. Суть зазначеного принципу у захисті прав дитини, полягає в тому, що, незважаючи на рівність усіх громадян перед законом, діти є найбільш

[232] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 30. С. 3

[233] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія. О. : Фенікс, 2008. С. 215

вразливою категорією населення, тому їм необхідний особливий захист та турбота.

Одним із принципів правового захисту дитини є принцип активності дитини у здійсненні захисту належних їй прав. В основі цього принципу покладено право дитини на звернення до уповноважених органів за захистом своїх прав.

Дитина може звернутися до органу опіки та піклування, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей, молоді, інших органів державної влади та місцевого самоврядування за захистом своїх прав, ліквідації випадків жорстокого поводження.

Держава через систему своїх органів (опіки та піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, та ін.) зобов'язана надавати дитині та особам, що про неї піклуються допомогу у запобіганні та ліквідації випадків порушення прав дитини. Після досягнення 14-ти років дитина може самостійно звертатись за захистом своїх прав до суду, оскаржувати дії або бездіяльність відповідальних осіб, рішення державних органів та органів місцевого самоврядування тощо.

Наступним принципом є принцип права на допомогу у захисті прав та свобод дитини. Дитина до певного віку не може самостійно здійснювати захист своїх прав та свобод. Тому звертатись за захистом прав дитини до компетентних органів мають право батьки, особи, що їх заміщують, органи опіки та піклування, громадські організації тощо. Інтереси дитини до 14 років у суді можуть представляти батьки, опікуни, інші особи. Разом з тим, після досягнення чотирнадцятирічного віку дитина також має право на допомогу у захисті прав та свобод. Це можуть бути різного роду консультації, бесіди та активні дії, спрямовані на захист прав та свобод дитини.

Цей принцип є особливо важливий тому, що дитина, в силу вікових особливостей розвитку, не завжди може ефективно захищати свої права навіть після досягнення чотирнадцятирічного віку. Крім того, варто

зазначити, що нерідко, дитину, яка робить спроби самостійно захищати свої права, серйозно не сприймають: сучасне суспільство ще не зовсім підготовлено до таких змін.

Н.М. Крестовська відзначила серед принципів ювенального права принцип пріоритетності форм сімейного виховання дитини [234]. Зазначений принцип також є принципом правового захисту дитини. Оскільки батьки, особи, що їх заміщують, мають права по захисту своєї дитини, то повинні слідкувати за дотриманням прав дитини як в сім'ї, так і в суспільстві взагалі.

Провідним принципом інституту правового захисту, на нашу думку, є принцип толерантності покарання та пом'якшення особистої відповідальності дитини. В основі цього принципу лежить право дитини на честь і гідність, особисту безпеку, здоров'я тощо.

Особиста безпека складається з індивідуальної свободи, фізичної недоторканості, моральної недоторканості, психічної недоторканості [235].

Питання забезпечення моральної та психічної недоторканості дитини є досить складним, оскільки індивідуальна свобода дитини може бути обмежена правом батьків на виховання.

П 3. ст. 151 Сімейного кодексу України (далі СКУ) передбачено, що батьки мають право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства. П. 7 ст. 150 СКУ [236] забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування інших покарань, що принижують людську гідність дитини, проте чітке визначення поняття людської гідності дитини відсутнє.

П. М. Рабінович, обговорюючи необхідність оновлення КУ, обґрунтовано доводить необхідність більш рельєфно відобразити значущість

---

[234] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія. О. : Фенікс, 2008. С. 215

[235] Наливайко О. І. Принципи правового захисту людини : (підходи до класифікації). Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 901

[236] Нарада в справі організації народної освіти на Україні 15—20 грудня 1917 р., Київ. К. : Вид. журн. "Вільна українська школа", 1918. 22 с.

гідності людини, як основи, фундаменту усієї системи її основоположних прав і свобод, включивши це положення до ч.1 ст.21 КУ [237].

В юридичній літературі проблема визначення поняття людської гідності дитини залишилась поза увагою науковців. На нашу думку, це питання має суттєвий вплив на забезпечення прав та свобод дитини та потребує дослідження.О.В. Грищук зазначила, що поняття гідності людини пов'язується в основному з цінністю людини та оцінкою її значення і місця у суспільстві та державі [238].

Суб'єктивна сторона гідності відображає власну гідність конкретної людини. Гідність, що розуміється в такий спосіб, не належить автоматично кожному, а залежить від її поведінки у щоденному житті. О.В. Грищук довела, що саме оціночний момент у вигляді моральної чи правової оцінки є суттєвим засобом впливу на самосвідомість людини, на основі якого формується еталон вимог, що висувається до дій людей в конкретній ситуації з конкретного приводу. Враховуючи ці вимоги, людина самостійно набуває особисту (власну) гідність і може її втратити як у власних очах, так і в оцінці інших людей [224].

Розмірковуючи про гідність дитини, потрібно зазначити, що їй з народження притаманна людська гідність, яка не залежить від її індивідуальних особливостей, і включає доброту та людяність, що притаманні кожній людині. З розвитком у дитини формуються вимоги до власної поведінки, поведінки інших людей, моральна та правова оцінка дій, тобто розвивається її особиста гідність.

Внаслідок неправильного виховання в умовах неповаги до особистості дитини, ускладнюється процес розвитку особистої (власної) гідності дитини. Зважаючи на це, поняття людської гідності дитини потрібно розглядати як поєднання суспільної значимості дитини, вроджених людських якостей, що

---

[237] Рабінович П. Конституційні гарантії прав людини і громадянина: можливості удосконалення. Юридичний Вісник України. 2008. 26 черв.- 4 лип. С. 8

[238] Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософський аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук Х., 2008. С. 13,14

притаманні кожній людині як біосоціальній істоті, а також особистих якостей дитини, її самооцінка, що формується в процесі розвитку.

Оскільки у законодавстві щодо охорони дитинства відсутнє визначення людської гідності дитини, пропонуємо доповнити ст.1 ЗУ ,,Про охорону дитинства" поняттям людської гідності дитини.

Нерідко, не поважаючи людську гідність дитини, батьки перевищують право обирати форми та методи виховання, застосовуючи жорстокі покарання.Проблема застосування до дитини покарань неодноразово ставала предметом дискусій правознавців. Педагоги зазначають, що неможливо взагалі виключити можливість покарання дитини батьками, оскільки воно є одним із важливих методів виховання. Але будь-яке покарання в тій чи в іншій формі принижує честь та гідність дитини.Юристи доводять, що важливим є питання про те, які ж саме покарання мають право застосовувати батьки, не порушуючи моральну та психічну свободу дитини, її честь, людську гідність. Отже, виникають суттєві протиріччя у підходах до виховання дитини правознавців та педагогів.

На нашу думку, покарання дитини має бути толерантним. Воно не повинно суперечити людській гідності дитини, має бути спрямованим не на завдавання дитині психічних та моральних страждань, а на виправлення поведінки дитини й застосовуватись у крайніх випадках.

Важливе значення у процесі виховання дитини має принцип толерантності покарання та пом'якшення особистої відповідальності дитини, який спрямований на захист дітей від дій, що принижують людську гідність, завдають фізичної чи психічної шкоди дитині. Він є основою захисту дітей, що мають проблеми з законом, сприяє зниженню рівня дитячої злочинності та зменшенню кількості дітей, засуджених до позбавлення волі.

Відповідно до зазначеного принципу, формою особистої відповідальності дитини, що скоїла злочин, є застосування заходів виправного характеру. У виключних випадках дитину за скоєне правопорушення може бути притягнено до юридичної відповідальності.

Ми поділяємо думку Н.М. Крестовської у тому, що оптимізація державно-правового регулювання на правопорушення дітей як загальнокримінальні, так і адміністративні, а також і суто ювенальні може бути здійснена тільки за допомогою конструювання нового, принципово відмінного від відповідальності дорослих виду галузевої відповідальності – ювенальної відповідальності [239].

Важливим принципом правового захисту дитини є принцип недопущення найгірших форм дитячої праці. Суть цього принципу полягає у запобіганні та ліквідації найгірших форм дитячої праці, впровадженні заходів виведення дітей із сфери праці та повернення їх до навчання у школі.

Україною ратифікована Конвенція МОП „Про заборону та негайні дії щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці", що має на меті викорінення дитячого рабства, примусової праці, проституції, порнографії та інших форм небезпечної праці та експлуатації дітей.

Досліджуючи принципи правового захисту прав та свобод дитини, автор дійшов висновку про наявність порушень зазначених принципів законодавством України. Зокрема п. 2 ст. 173 СКУ, передбачено, що при вирішенні спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми, які спільно проживають, щодо належності їм майна вважається, що воно є власністю батьків. Тобто, закріплюючи презумпцію права власності батьків на майно, законодавець встановив, що саме дитина (її представник) має доводити протилежне. На нашу думку, це порушує принцип пріоритетності прав дитини, суперечить якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

Принцип рівності дітей та принцип пріоритетності сімейних форм виховання порушує п. 3 ст. 143 СКУ, який передбачає можливість залишення батьками дитини у пологовому будинку чи іншому закладі охорони здоров'я, якщо вона має істотні вади фізичного чи психологічного розвитку. Визначено, що залишеною може бути лише дитина, якщо вона має істотні

[239] Крестовська Н. М. Там само. С. 329

вади розвитку, а здорових дітей батьки зобов'язані забрати з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я. Тому п. 3 ст.143 необхідно виключити із СКУ.

Реалізацію принципу толерантності покарання та пом'якшення особистої відповідальності дитини гальмує відсутність у законодавстві визначення людської гідності дитини. Пропонуємо доповнити ст. 1 ЗУ ,,Про охорону дитинства" визначенням людської гідності дитини.

Для недопущення перевищення права батьків обирати форми та методи виховання та реалізації принципу толерантності покарання та пом'якшення особистої відповідальності дитини необхідно законодавчо закріпити вимогу до поваги людської гідності дитини. Пропонуємо до п. 1 ст. 150 СКУ внести зміни наступного характеру: батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, Батьківщини, розвивати, примножувати людську гідність дитини.

Таке доповнення відповідає основним педагогічним принципам виховання, оскільки розвиток людської гідності спонукає дитину до безперервного самовдосконалення, зменшуючи необхідність застосування покарання. Удосконалення законодавства у сфері охорони та захисту прав та свобод дитини наблизить його до міжнародно-правових стандартів та сприятиме відповідності вказаним принципам правового захисту дитини.

Отже, досліджуючи поняття прав, свобод дитини та принципи їх правового захисту, автор дійшла висновку, що права дитини – це об'єктивно визначені соціально-економічним рівнем розвитку суспільства юридично гарантовані можливості задоволення потреб та інтересів дитини, реалізація яких є необхідною умовою для її нормального життя та гармонійного розвитку і здійснюються самою дитиною або за допомогою інших осіб.

Свободи дитини – це законодавчо закріплена та гарантована можливість дитини реалізовувати особисті потреби та інтереси, зумовлені її віковими особливостями фізичного, інтелектуального, культурного розвитку. Використовувати законодавчо закріплені свободи дитина до певного віку не

може: адже їх реалізація потребує певного рівня фізичного, інтелектуального, культурного розвитку.

Принципи правового захисту дитини – це вихідні положення, що відображені в міжнародних договорах та закріплені в національному законодавстві основні напрямки правового впливу, які спрямовані на врегулювання суспільних відносин у сфері прав та свобод дитини. До них належать: принцип невідчужуваності та непорушності прав та свобод дитини, принцип гарантованості, принцип пріоритетності прав та свобод дитини, принцип активності дитини у захисті своїх прав та свобод, принцип пріоритетності сімейних форм виховання, принцип толерантності покарання та пом’якшення особистої відповідальності дитини, принцип недопущення найгірших форм дитячої праці.

1.5. Система прав і свобод дитини

Система прав та свобод людини, встановлена КУ [240], визначає основний зміст правового статусу людини і громадянина. Вони належать усім громадянам, як суб'єктивні права певного виду [241]. Похідною є система прав та свобод дитини, що належить до числа ключових характеристик концепції їх забезпечення.

Права та свободи дитини є досить різноманітними за змістом, призначенням, можливістю реалізації, тощо. Для усунення труднощів при тлумаченні прав дитини науковці використовують їх впорядкування.

Питання класифікації прав та свобод дитини неодноразово піднімалось у працях вітчизняних та зарубіжних науковців. В.І. Абрамов, Н.Є. Борисова, Я.М. Квітка, С.П. Коталейчук, В.В. Кулапов, Л.А. Ольховик, О.Ф. Скакун, Б.Франклін та ін. науковці досліджували систему прав дитини.

За кордоном, зокрема в Англії, Америці, Франції та ін. країнах, найбільш поширеною є класифікація залежно від нормативного закріплення прав дитини. Відповідно до цієї концепції права дитини поділяють на юридичні права та моральні.

Б. Франклін розкрив зміст даної класифікації. Юридичні права (legal right) – це права, які мають нормативне закріплення, прописані у законах держави та забезпечуються державно-правовими інститутами. Моральні права (moral right) не мають законодавчого закріплення, проте визнаються більшістю. Це не закріплене, проте бажане право дитини [242].

На противагу поглядам Б. Франкліна Г. Родгам вказав, що використання поняття ,,право" у словосполучені ,,моральні права" є недоцільним, оскільки вони, в більшій мірі, відображають інтереси дітей, а не права [243].

---

[240] Конституція України. Верховна Рада України. Офіц. вид. К. : Парламентське видавництво, 2007. 64с

[241] Конституційне право України / ред. Погорілко В. Ф. К. : Наук. думка, 1999. С. 208;211

[242] Правовое воспитание и социальная активность населения / за ред. Б. М. Бабий. К. : Наук. думка,1979. С. 10, 15

[243] Rodham H. Children under the law. Harvard Educational Review. 1973. № 43. С. 1

На думку Н. Кантвела, систему прав дитини потрібно розглядати як набір обов'язків держави по відношенню до дітей. Дослідник виділив безпосередні обов'язки держави (освіта, належна ювенальна система) та посередні (допомога батькам у вихованні) [244].

Широковживаною в Україні є класифікація прав дитини залежно від сфери реалізації в суспільному житті. Науковці по-різному підходять до цієї класифікації.

С.П. Коталейчук до особистих прав неповнолітніх відніс право на життя; право на захист від усіх форм насильства; право на повагу честі і гідності; право на свободу слова, світогляду та віросповідання; право на ім'я і набуття громадянства; право на невтручання в особисте життя, сімейне життя. До переліку економічних прав неповнолітніх, на думку дослідника, входять право на власність, право на зайняття підприємницькою діяльністю; право на працю; право на користування об'єктами публічної (суспільної) власності, право соціального забезпечення. До категорії культурних прав неповнолітніх С.П. Коталейчук відніс право на вільний розвиток особистості, право на об'єднання у громадські організації (участь у культурному і творчому житті), право на освіту [245].

Щодо місця прав неповнолітніх в категорії основних політичних прав людини то С.П. Коталейчук схиляється до думки, що неповнолітні не можуть бути наділені політичними правами: вони не мають можливості до виповнення ними повноліття брати участь у виборах, бути обраними до органів державної влади, об'єднуватися в політичні партії, громадські об'єднання [231].

Поважаючи позицію автора, варто зауважити, що діти мають право направляти індивідуальні чи колективні листи, особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і

[244] Cantwell N. The history, content, and impact of the Convention on the Rights of the Child.Understanding Children's Rights / Children's Rights Center, Ghent University. Ghent, 1998. С. 22

[245] Коталейчук С. П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних напрямків діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2004. С. 14

службових осіб цих органів, мають право об'єднуватись у громадські організації, право вибору місця проживання (враховуючи обмеження). В.Ф. Погорілко усі перелічені права людини, включаючи право на інформацію, відносить до політичних прав і свобод громадян України [246].

Крім того, як зазначають П.М. Рабінович і М.І. Хавронюк, політичні права – це можливості людини брати участь у суспільному (державному та громадському) житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів та громадських об'єднань [247]. На наш погляд, недоцільно обмежувати можливість дитини брати участь у суспільному (громадському) житті, впливати на діяльність різноманітних громадських об'єднань, оскільки це впливає на формування соціально-активної поведінки дитини.

Відповідно до ст. 8 ЗУ ,,Про молодіжні та дитячі громадські організації" для задоволення та захисту своїх інтересів, спільного вирішення загальних проблем, реалізації своїх прав діти мають право об'єднуватись у громадські організації. Дитячі громадські організації залучаються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування до розроблення і обговорення проектів рішень з питань державної політики щодо дітей та молоді [248].

В сучасних умовах побудови громадянського суспільства можливість реалізації політичних прав є особливо актуальною. Сьогодні багато дітей активно відстоюють свої права, об'єднуються у всеукраїнські та міжнародні дитячі організації.

Серед громадських дитячих організацій важливе місце посідає Всеукраїнський Парламент дітей, який було створено шляхом анкетування школярів столиці та ще кількох міст України. На сьогодні засновано

[246] Конституційне право України / за ред. Погорілко В. Ф. К. : Наук. думка, 1999. С. 278
[247] Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / за ред. П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк . К. : Атіка, 2004. С. 11
[248] Про молодіжні та дитячі громадські організації : Закон України від 1 груд. 1998 р. № 281-XIV : (із змінами, внесеними згідно із Законом від 19 жовт. 2006 р. № 271-V . *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 50. С. 8

Асоціацію Парламентів дітей України, до неї входять багато організацій, які створені за зразком Парламенту дітей [249].

На нашу думку, діти також мають політичні права, проте в меншому обсязі, ніж повнолітні особи. Реалізація політичних прав має важливий вплив на формування соціально-активної поведінки дитини. До політичних прав і свобод дитини належать право вибору місця проживання (обмежене правом батьків на виховання), свобода об'єднання у громадські організації, свобода демонстрацій, право звертатися до органів державної влади (колективно, особисто, або за участю батьків, опікунів), право на інформацію та ін.

Російські науковці, зокрема В.І. Абрамов, Є.А. Лактюнкіна, виділяють: громадянські права (особисті), політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні, інформаційні [250, 251].

Основним критерієм цієї класифікації є однорідність матеріального змісту прав, свобод та правових норм, які регулюють певний вид правовідносин. Дану класифікацію визначають основною, оскільки вона показує межі охорони прав дитини у різних сферах.

До громадянських прав і свобод дитини належать право на ім'я та національність, право на громадянство, право на життя, право на повагу до гідності, право на свободу та недоторканність, право на самобутність, право на безпечне для життя середовище, право на судовий захист прав та свобод (особисто, або за участю батьків, опікунів тощо), право на свободу думки і слова та інші права.

Важливу групу прав та свобод дитини складають соціально-економічні права: право на охорону здоров'я, право на достатній рівень життя, право на приватну власність, право на підприємницьку діяльність, право на працю, право на відпочинок та ін.

---

[249]Права дитини: від витоків до сьогодення : зб. текстів, метод. та інформ. матеріалів / авт.-упоряд.: Г. М. Лактіонова. К. : Либідь, 2002. С. 39

[250] Абрамов В. И. Права ребенка и их защита в России : общетеорет. анализ : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук Саратов, 2007. С. 12

[251] Лактюнкина Е. А. Права ребенка в контексте концепции устойчивого развития : автореферат дис. ... канд. юрид. наук Екатеринбург, 2005. С. 23

Право на охорону здоров'я та медичну допомогу закріплене у ст. 49 КУ, ст. 6 ЗУ „Про охорону дитинства". Його зміст дослідила Л.А. Ольховик. Вона запропонувала розглядати право на медичну допомогу, як право вимагати надання кваліфікованої медичної допомоги (до досягнення 14-ти років); право на вибір лікаря та методів лікування (по досягненні 14-ти років), право відмовитись від надання медичної допомоги (повнолітня фізична особа); право на психіатричну допомогу (з народження) [252].

На наш погляд, 14-ти літня особа не володіє знаннями та інформацією достатніми для того, щоб обирати лікаря чи методи лікування. Тому доцільніше надати право на вибір лікаря та методів лікування особі, яка досягла 16-річного віку, а підліток (особа 14-ти до 16-ти років) може обирати лікаря чи методи лікування лише за згодою батьків чи осіб, що їх замінюють.

Право дитини на достатній рівень життя передбачене у ст. 8 ЗУ „Про охорону дитинства". Батьки та особи, що їх заміщують, несуть відповідальність за створення умов, необхідних для всебічного розвитку дитини відповідно до законів України. У законі відсутнє визначення змісту права на достатній рівень життя, що, на наш погляд, є недоліком.

Зміст права на достатній рівень життя, на нашу думку, полягає у повноцінному харчуванні, проживанні в таких санітарно-гігієнічних та побутових умовах, що сприяють (не завдають шкоди) фізичному та розумовому розвитку, у забезпеченні одягом, що відповідає віковим особливостям дитини та погодньо-кліматичним умовам.

Детального наукового дослідження потребує право дитини на відпочинок. Конвенція ООН про права дитини передбачає, що усі діти мають право на дозвілля та відпочинок. Ст. 45 КУ зазначає, що кожен, хто працює, має право на відпочинок. Законодавець, закріплюючи право на відпочинок лише працюючих осіб, мав на увазі, що непрацюючі особи можуть відпочивати без відповідного законодавчого врегулювання. Зазначена стаття

[252] Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук Х., 2006. С. 8

не відображає інтереси дітей, відпочинок яких частково обмежений процесом навчання.

На нашу думку, право дитини на дозвілля полягає у можливості брати участь в іграх, розважальних заходах, що відповідають її розвитку та віковим особливостям. А право на відпочинок передбачає, що дитина має відпочивати після навантаження: шкільного навчального, репетиторів, факультативних занять, підготовчих курсів тощо.

У ст. 19 ЗУ ,,Про охорону дитинства ” передбачено, що норми навантаження у навчальних програмах та планах навчальних закладів повинні визначатися з урахуванням віку та стану здоров’я дітей [253].

Ст. 15 ЗУ ,,Про загальну середню освіту” зазначає, що сумарне гранично допустиме навчальне навантаження учнів становить таку кількість навчальних годин на рік: 1-2 класи – 700 годин; 3-4 класи – 790 годин; 5 клас – 860 годин; 6-7 класи – 890 годин; 8-9 класи – 950 годин; 10-12 класи – 1030 годин [254].

Велика кількість дітей після школи відвідують додаткові заняття, репетиторів, підготовчі курси тощо. В результаті, часу на відпочинок та дозвілля майже не залишається. Це негативно впливає на здоров’я дітей, їх фізичний розвиток. Внаслідок такого навантаження більшість дітей шкільного віку мають проблеми зі здоров’ям.

Дані спеціальних поглиблених досліджень стану здоров’я дітей шкільного віку свідчать про стрімке зростання числа хронічних, соціально значущих хвороб, знижені показники фізичного розвитку, росту психічних відхилень, пограничних станів, росту порушень у репродуктивній системі, збільшення числа дітей, що належать до груп високого медико-соціального

[253] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. С. 19

[254] Про загальну середню освіту : Закон України від 13 трав. 1999 р. № 651-XIV : (із змінами, внесеними згідно із Законом України від 4 черв. 2008 р. № 309-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 27/28. С. 15

ризику. Кількість хронічно хворих дітей збільшується за роки навчання в школі в 2,5 рази [255].

Про необхідність законодавчого закріплення права дитини на відпочинок та дозвілля, а також зниження навантаження свідчать непоодинокі випадки смерті дітей на уроках, під час занять фізкультури та взагалі у школі. При вивченні даного питання досить важливим є врахування вікових особливостей дитини. Границя сумарного навантаження (шкільне навчальне, відвідування підготовчих курсів, репетиторів, додаткових занять тощо) не може перевищувати для малолітніх до шести годин на добу, підлітків до семи годин на добу, для неповнолітніх осіб (16-18 р.) – до восьми годин на добу.

Для розвитку особистості дитини важливе значення має реалізація культурних прав. До них належать право на освіту, свободу творчості, право на результати своєї творчої діяльності та ін. Право дитини на освіту має важливе значення як у сфері забезпечення прав і свобод дитини, так і для розвитку держави. Україні потрібні не просто освічені люди, а творчо мислячі, всебічно розвинені висококваліфіковані спеціалісти, які глибоко володіють сучасними знаннями, методами та методиками створення нових сортів, порід і матеріалів, сучасних інформаційних технологій, здатні забезпечити їх впровадження в життя[256].

Науковці виділяють також класифікацію, що походить із взаємовідносин ,,дитина і сім'я", ,,дитина і суспільство", ,,дитина і держава".

Аспект "дитина і сім'я" є досить актуальним, оскільки сім'я закладає основи виховання, що зазначено у преамбулі Конвенції, готує дитину до самостійного життя в суспільстві, створює умови для гармонійного розвитку

[255] Забезпечення прав дітей в Україні. Охорона материнства і дитинства : парлам. слухання 7 черв. 2005 р. Інформаційне управління ВРУ.

[256]Калетнік Г. М. Практична реалізація державної політики у сфері вищої освіти та положень нового закону "Про вищу освіту" в концептуальних засадах підготовки фахівців на базі ННВК "Всеукраїнський науково-навчальний консорціум". *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2016. № 9. - С. 7-19.

дитини. До цієї групи прав відносять право дитини на сім'ю, право знати своїх батьків, право на їх турботу, право на контакт з батьками [257].

До групи прав ,,дитина та суспільство" відносять можливість брати участь у житті соціуму, вносити свій вклад у його розвиток, право на свободу думки, слова, релігії, свободу асоціацій та мирних зборів [243].

Третя група даної класифікації виходить із взаємовідносин ,,дитина і держава" і полягає у держаному гарантуванні прав та свобод дитини, прийнятті необхідних мір для їх здійснення [243].

О.В. Негодченко пропонує класифікацію прав і свобод людини на підставі їх функціонального забезпечення органами внутрішніх справ:

перша група – права і свободи, забезпечення яких здійснюється виключно органами внутрішніх справ або спільно з іншими державними органами за ініціативою органів внутрішніх справ;

друга група – права і свободи, до забезпечення яких органи внутрішніх справ залучаються іншими державними органами та установами;

третя група – права і свободи, забезпечення яких покладено на інші державні інституції, а органи внутрішніх справ забезпечують їх у межах, покладених на них функцій боротьби зі злочинністю та охорони громадського порядку [258].

Залежно від галузі права, яка регулює окремий вид суспільних відносин, види прав та свобод дитини поділяють на конституційні права, права за цивільним законодавством, права за трудовим законодавством, права за адміністративним законодавством, права за сімейним законодавством, права за кримінальним законодавством.

Разом з іншими видами класифікацій права дитини за галузевою ознакою виділяє Є.А. Лактюнкіна. Дослідниця також використовує

[257] Лобанова Т. В. Правовой статус ребенка в аспекте классификации его прав. *Вестник Башкирского университета.* 2008. Т. 13, № 8. С. 34-39

[258] Негодченко О. В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ : організац.-правові засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Х., 2004. С. 18

класифікацію за характером прав дитини, поділяючи їх на матеріальні та процесуальні [259].

Важливою, на нашу думку, є класифікація залежно від категорії неповнолітніх, котрі потребують особливого захисту [123, с. 10], оскільки вона характеризує основні проблемні питання щодо положення дитини у сучасному суспільстві.

Залежно від категорії неповнолітніх, котрі потребують особливого захисту, права дитини поділяють на такі види: права дітей, що залишилися без батьківського піклування; дітей інвалідів; дітей – жертв військових та міжнаціональних конфліктів, жертв екологічних та техногенних катастроф, стихійних лих; дітей із сімей біженців та примусових переселенців; дітей – жертв насилля; дітей, що притягувались до кримінальної відповідальності; дітей, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі у виправних колоніях і т.д. [245].

З точки зору В.І. Абрамова, відповідно до конституційного закріплення, права дитини поділяються на абсолютні (конституційні) та відносні (інші права дитини, які є загальноприйнятими). За часом виникнення права дитини науковець поділяє на права першого покоління, права другого покоління та права третього покоління[260].

Розглядаючи цю класифікацію, Н.М. Крестовська зауважила, що, на її думку, останній критерій класифікації є недостатньо обґрунтованим. Оскільки права людини спершу формувались виключно щодо вільних, білих дорослих чоловіків. Жінки, діти, раби, що подекуди існували навіть у розвинутих країнах, до першого та другого поколінь прав людини не були допущені. Тобто про права дитини можна говорити тільки стосовно третього

[259] Лактюнкина Е. А. Права ребенка в контексте концепции устойчивого развития : автореферат дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2005. С. 10,20

[260] Абрамов В. И. Права ребенка и их защита в России : общетеорет. анализ : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Саратов, 2007. С. 24

покоління прав людини із застереженням, що остаточно їх система склалась в межах четвертого, сучасного покоління прав людини [261].

На наш погляд, класифікація за часом виникнення є досить актуальною і може використовуватись до системи прав дитини, оскільки вона формувалась століттями.

За обсягом прав виділяють загальнолюдські права та свободи особистості, адаптовані до особливого суб'єкта – дитини та ювенальні (спеціальні) права та свободи [247].

До загальнолюдських прав та свобод дитини Н.М. Крестовська відносить норми права, які встановлюють право дитини на життя та охорону здоров'я; право на ім'я та громадянство; право на достатній життєвий рівень; право на вільне висловлювання думок та одержання інформації; право на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та засобів масової інформації; право на захист від усіх форм насильства; право на майно; право на житло; право на освіту; право на працю; право на заняття підприємницькою діяльністю; право на об'єднання в дитячі та молодіжні громадські організації[247].

Ювенальні права і свободи, на думку Н.М Крестовської, – це дозволені об'єктивним правом види поведінки, що встановлюються тільки для дітей, а саме: право на проживання в сім'ї; право на спілкування дитини з батьками, які проживають окремо від дитини, в тому числі – в іншій країні; право на отримання інформації про відсутніх батьків, якщо це не завдає шкоди її психічному і фізичному здоров'ю; право на утримання державою та влаштування у разі позбавлення батьківського піклування [247.]

Способи адаптації загальних статусних норм стосовно дитини розробила Н.М. Крестовська:

– розширення змісту правової норми на користь дитини. Так, наприклад, право на достатній життєвий рівень для дорослого означає

[261] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія. О. : Фенікс, 2008. — С. 270-271, 272-282

достатнє харчування, одяг і житло, а для дитини – не тільки матеріальні, але й не матеріальні блага, необхідні для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального розвитку;

– обмеження змісту правової норми з метою захисту дитини (наприклад, право дітей на об'єднання, обмежене тільки громадськими організаціями – прийняття дітей до політичних партій не допускається);

– встановлення додаткових вікових меж (так, право на підприємницьку діяльність мають тільки діти, які досягли шістнадцятирічного віку);

– встановлення особливих гарантій реалізації прав і свобод (наприклад, державні органи здійснюють контроль за дотриманням прав дитини при продажу і покупці житла);

– встановлення особливих режимів реалізації прав і свобод дітьми, які знаходяться у несприятливій або екстремальній ситуації. Так, держава зобов'язується створити дітям-інвалідам і дітям з недоліками розумового або фізичного розвитку необхідні умови для повноцінного життя, зокрема для отримання освіти [262].

Зазначені способи адаптації загальних статусних норм стосовно дитини, на наш погляд, є актуальними і мають важливе значення у сфері забезпечення прав та свобод дитини.

Досить часто в літературі зустрічається класифікація прав дитини залежно від наявності майнового змісту (майнові та особисті немайнові права).

Л.А. Ольховик пропонує класифікацію особистих немайнових прав дитини за цільовою направленістю: особисті немайнові права, направлені на забезпечення фізичного та психічного благополуччя дитини (життя, здоров'я, сім'я, вибір місця проживання, виховання); особисті немайнові права, направлені на забезпечення соціального буття дитини (право на реєстрацію

[262] Крестовська Н. М. . Там само С. 271

народження, право на індивідуалізацію особи в суспільстві, право на освіту) [263]. Таку класифікацію використовує і С.А. Саблук [264].

Т.Г. Корж-Ікаєва права і свободи неповнолітніх поділила за функціональним змістом на: загальні – права та свободи, що необхідні для їх фізичного й біологічного існування та розвитку в конкретних історичних умовах, особливі – права і свободи в тій чи іншій сфері управління або галузі права, спеціальні – можливості щодо захисту своїх прав, свобод і законних інтересів [265].

Відповідно до способу закріплення права дитини поділяють на права та свободи, що закріплені у міжнародному праві та ті, що закріплені у національному законодавстві. Такий вид групування є важливим, оскільки дає можливість виявити рівень розвитку національної системи прав дитини.

Законодавство про права дитини не просто має відповідати міжнародно-правовим стандартам захисту прав дитини, а має розвивати, деталізувати, розширювати ці стандарти у національному законодавстві України. Оскільки закріплені у міжнародному праві стандарти – це тільки бездушні форми, а змісту та духовності вони набувають у відокремленому суспільстві [266].

Класифікація прав дитини за суб'єктом дозволяє виділити колективні та індивідуальні права дитини. До колективних прав дитини належать право на створення організацій або вступу до них; до індивідуальних прав дитини належить право на розвиток, право на власну думку тощо.

Залежно від можливості реалізації права людини поділяють на реальні та декларативні. Реальні права мають необхідні економічні та духовні передумови та чітко визначену і юридично закріплену процедуру їх реалізації. Декларативні права не мають таких ознак. Така ситуація може

---

[263] Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук Х., 2006. С. 10

[264] Саблук С.А. Правове становище дитини в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук К., 2009. —С. 8-9

[265] Корж-Ікаєва Т. Г. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук К., 2008. — С.12

[266] Гіда О. Є. Права людини : (міжнар. стандарти). Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 754

виникати при неповному закріпленні прав та свобод або, якщо закріплені права та свободи не мають юридичного підґрунтя для їх реалізації. Це відбувається у разі, коли немає процедури реалізації або органів, що повинні забезпечувати їх реалізацію [267].

Даний поділ, на нашу думку, можна застосовувати і до прав дитини. До реальних прав дитини належать право на прізвище, ім'я, по батькові, право на освіту та ін. Декларативним, на нашу думку, є право на достатній життєвий рівень, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля тощо.

Залежності від вікових особливостей дитини, виділяють права малолітніх та неповнолітніх.

На нашу думку, доцільно створити загальну, але більш розширену класифікацію прав дитини відповідно до від вікових особливостей.

Науковці висловлюють різні точки зору щодо вікового поділу дитинства на групи.

Багато видів класифікацій із врахуванням вікового поділу періоду дитинства, відповідно до особливостей фізичного і соціального розвитку особистості, існує у педагогічній науці. На наш погляд, вони є досить дрібними, відображають невеликі проміжки у розвитку дитини (2-3 роки) і не мають особливого значення для правового забезпечення прав та свобод дитини.

Дослідники цивільного та сімейного права зазначають, що поділ дітей на малолітніх та неповнолітніх є, певною мірою, ,,калькою" з відповідної диференціації фізичних осіб [268]. Таку думку ми теж не поділяємо, оскільки з розвитком дитини змінюються її потреби, інтереси та можливості самостійної реалізації своїх прав та свобод. Наприклад, зрозуміло, що не можна зрівняти у потребах немовлят і дітей старшого віку. Основу потреб новонародженої дитини становлять фізіологічні потреби та потреба у безпеці,

[267] Гіда О. Є Загальнолюдські стандарти прав людини і забезпечення їх реалізації в діяльності міліції : автореф. дис. ... канд.. юрид. наук. К., 2000. С. 13

[268] Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / за ред. Є. О. Харитонова. Вид. 2-ге., доповн. Х. : Одіссей, 2008. С. 17

в процесі фізичного та психологічного розвитку в дитини виникають інші потреби, а саме: потреба у батьківській любові, прихильності, пізніше – потреба в оцінці дій, визнанні та ін. Поділ дітей на окремі вікові групи краще відображає потреби дитини, її інтереси та можливості самостійної реалізації прав та свобод.

Нерідко виникають дискусії щодо поняття ,,неповнолітній". Така ситуація склалась тому, що воно може мати різне значення та обсяг залежно від галузі права, в якій застосовується.

У Ст. 1 ЗУ ,,Про охорону дитинства" вказано, що дитиною є особа віком до18 років, якщо згідно із законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повноліття раніше. Ст. 6 СКУ передбачає, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. Неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [269].

Ч. 1 ст. 22 Кримінального кодексу України передбачає, що кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років. Ч. 2 ст. 22 зазначає, що особи, які вчинили злочин у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство [270].

Ст. 187 Кодексу законів України про працю передбачає, що неповнолітні, тобто особи, що не досягли вісімнадцяти років, у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України. Ст. 188 зазначає, що не допускається прийняття на роботу осіб молодших шістнадцяти років [271]. Як виняток, за умов, передбачених законом, на роботу можуть прийматись особи, що досягли чотирнадцятирічного віку.

---

[269] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. С. 1

[270] Кримінальний кодекс України : станом на 1 черв. 2006 р. К. : Ред. газ. "Закон і бізнес", 2006. С. 17

[271] Кодекс законів України про працю. К. : б. в., 2006.С. 88

В адміністративному законодавстві передбачено, що адміністративній відповідальності підлягають особи, які на момент вчинення адміністративного правопорушення досягли 16-річного віку [272].

Ю.І. Ковальчук вказав, що передумовою вступу неповнолітніх у конкретні адміністративні відносини є наявність у них адміністративної правоздатності та дієздатності [273].

Нерідко автори, зокрема С.В. Несинова, О.І. Анатольєва, Л.А. Ольховик та інші, розглядають поняття ,,неповнолітній" та поняття ,,дитина", як тотожні. Такий підхід є зрозумілим, оскільки дитина у віці до чотирнадцяти років також не досягла віку повноліття [274].

Л.А. Ольховик запропонувала поняття ,,неповнолітня особа" замінити поняттям ,,підліток" та внести наступні зміни до ч. 2 ст. 6 СКУ: ,,підліток – фізична особа у віці від 14-ти років до 18-ти років", а також ,,неповнолітня повністю дієздатна фізична особа", яка набуває повної дієздатності до досягнення повноліття [275].

Поважаючи позицію автора, варто відмітити, що підлітками є діти 14-15 років (до 16), період у житті дитини 16-18 р. психологи та педагоги здебільшого називають юнацтвом. Тому вважаємо, що поняття ,,підліток" можна використовувати в правознавстві виключно до осіб від 14-16 років.

Про відсутність термінологічної чіткості у визначенні понять ,,підліток", ,,неповнолітній", ,,молодь", що обумовлено регіональними особливостями правової системи та традиціями суспільства, зазначила російська дослідниця Т.Ю. Смолова.Це провокує різні негативні явища у законодавчій та правозастосовчій практиці. Дослідниця вважає, що поняттю неповнолітній необхідно надати універсальний характер, визначивши тим самим його

[272] Кодекс України про адміністративні правопорушення. К. : Школа, 2009. С. 12
[273] Ковальчук Ю. І. Неповнолітній як суб'єкт адміністративної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук К., 2007. С. 7
[274] Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук Х., 2006. . 9
[275] Ольховик Л. А. . Там само С. 9

юридичну природу, на відміну від термінів ,,молодь", ,,підліток", що мають відповідний психологічний та соціально-політичний зміст [276].

Аналізуючи законодавство України та дослідження науковців, ми дійшли висновку, що необхідно виділити загальні періоди, які є прийнятними для застосування у різних галузях права та більше відповідають віковим особливостям дитини. Тобто існує потреба у юридично коректному визначенні осіб віком до14 років, осіб віком від 14 до 16 років, та осіб від 16 до 18 років, тому що саме такі вікові групи дітей найчастіше зустрічаються у нормативно-правових актах.

Критерієм поділу є типовість вікових особливостей розвитку дитини, однорідність матеріального змісту прав та свобод осіб однієї вікової групи.

На нашу думку, права дитини залежно від вікових особливостей поділяються на права малолітніх дітей (до 14 років), права підлітків (від 14 до 16 років) та права осіб юнацького віку (від 16 до 18 років).

Таке групування має важливе значення, адже реалізація прав дитиною залежить від вікових особливостей її особистості. Поділ дитинства на три групи враховує відмінності анатомо-фізіологічного та соціально-психічного розвитку дитини, що дає змогу визначити особливості структури та змісту її прав. Крім того, поділ дитинства на три групи деталізує поняття ,,дитина " у різних галузях права, звільняє від необхідності використання термінів ,,особа віком від 14-ти до 16-ти років" або ,,неповнолітня особа віком від 16-ти до 18 років" тощо.

Досить популярною за кордоном є класифікація, яку науковці визначають, як ,,3 P" (provision – забезпечення, protection – захист, participation – участь) [277]. Згідно з цією класифікацією виділяють права дитини, спрямовані на забезпечення умов благополуччя, права, спрямовані на

[276] Смолова Т. Ю. Правосознание несовершеннолетних : теорет.-правовой аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2006. С. 15

[277] Hammarberg T. The UN Convention on the Rights of the Child and How to make it Work. Human Rights Quarterly. 1990. С. 100

захист дитини, права, спрямовані на залучення дитини до участі у суспільному житті.

Дитячий фонд ООН ,,Міжнародний надзвичайний фонд допомоги дітям" (United Nations International Children's Emergency Fund) (далі ЮНІСЕФ) використовує класифікацію ,,SDPP", яка включає право на виживання (survival right), право на розвиток (development right), право на захист (protect right), право на участь (participation right) [263].

Можливість самостійної реалізації прав дитини, на нашу думку, є спеціальним критерієм класифікації. Права дитини залежно від її активності у здійсненні своїх прав поділяються на права та свободи, в яких дитина є об'єктом спеціального захисту та допомоги з боку батьків (інших осіб), держави, суспільства; права та свободи, в яких дитина є активним суб'єктом прав.

До прав та свобод, в яких дитина є об'єктом спеціального захисту та допомоги з боку батьків (інших осіб), держави, суспільства належать права на користування послугами системи охорони здоров'я, право користуватися благами соціального забезпечення, право на захист від економічної експлуатації, право на захист від незаконного зловживання наркотичними (психотропними) речовинами, право на захист від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень, право на захист від незаконного позбавлення волі тощо.

До прав та свобод, в яких дитина є активним суб'єктом, належать право вільного висловлення своєї думки з усіх питань, свобода асоціацій і мирних зборів, право на освіту, право на відпочинок, свобода думки, совісті, релігії тощо. Дитина може реалізовувати свої права та свободи, в яких вона виступає, як активний суб'єкт, лише при досягненні певної вікової межі.

Встановити цю межу складно, оскільки психологи доводять, що перехід дитини з одного вікового періоду до іншого для кожної особистості є індивідуальним, відбувається по-різному.

Особливим видом класифікації, на нашу думку, є класифікація залежно від обмежень прав дитини правом батьків на її виховання, а саме: права дитини, що можуть бути обмежені батьками, опікунами, іншими особами; необмежені права дитини.

До прав дитини, які можуть бути обмежені батьками, опікунами, іншими особами, належать наступні: право дитини на інформацію; право вибору місця проживання дитини; релігійні права дитини; права щодо розпорядження майном та ін.

Право на інформацію передбачено ст. 17 Конвенції ООН Про права дитини[278] та ст. 9. ЗУ „Про охорону дитинства" [279]. Це право включає свободу розшукувати, одержувати, використовувати, поширювати та зберігати інформацію в усній, письмовій чи іншій формі. Їй забезпечується доступ до інформації з різних національних і міжнародних джерел.

Право дитини на отримання інформації має вагомий вплив на її розвиток. Проте кількість та якість сучасних інформаційних потоків є дуже різноманітною. Тому це право може бути обмежене правом батьків на виховання. В сучасному інформаційному суспільстві таке обмеження є необхідним, оскільки інформаційні потоки (особливо мережа Інтернет, телебачення) можуть здійснювати негативний вплив на несформовану особистість дитини.

Законодавством встановлені певні обмеження на право вибору місця проживання дитини. Відповідно до ст. 160 СКУ [280] місце проживання дитини, яка не досягла десяти років, визначається за згодою батьків. Місце проживання дитини, яка досягла десяти років, визначається за спільною згодою батьків та самої дитини. Якщо батьки проживають окремо, місце

---

[278] Конвенція ООН про права дитини : ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27 лют. 1991 № 789-XII. К. : Столиця, 1997. 31 с.

[279] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.

[280] Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / за ред. Є. О. Харитонова. Вид. 2-ге., доповн. Х. : Одіссей, 2008. 558 с.

проживання дитини, яка досягла чотирнадцяти років, визначається нею самою.

Важливе значення для вільного розвитку мають релігійні права дитини, проте вони також можуть бути обмежені. На нашу думку, існує дві основні причини обмежень релігійних прав дитини. По-перше, більшість релігійних обрядів (хрещення, посвята ін.), що визначають приналежність дитини до тієї чи іншої релігії, відбуваються у перші роки її життя, коли сама дитина не усвідомлює своїх релігійних переконань. Ст. 3 ЗУ „Про свободу совісті та релігійні організації" зазначає, що батьки та особи, які їх замінюють, за взаємною згодою, мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії [281]. Тобто відбувається певне обмеження релігійних прав дитини.

По-друге, це недосконаліть правового регулювання релігійних прав дитини. Навіть, коли дитина усвідомлює, але не поділяє релігійних поглядів батьків, змінити релігію проблематично, і під „неформальним" тиском батьків дитина змушена відвідувати релігійні установи тощо.

З метою захисту інтересів дитини, законодавством встановлені певні обмеження на права щодо розпорядження майном. Зокрема, частина 2 статті 32 ЦКУ вказує, що на здійснення деяких правочинів, потрібна згода батьків або піклувальників; частина 5 статті 32 ЦКУ передбачає, що за наявністю достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права[282].

До необмежених прав дитини належать такі права: право на життя, виживання, право на ім'я, право на громадянство, право на користування

[281] Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 квіт. 1991 р. № 987-XII . *Відомості Верховної Ради.* 1991. № 25. С. 9

[282] Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / [за ред. В. М. Коссака. Вид. 2-ге, змін. і доповн. К. : Істина, 2008.С. 12

послугами системи охорони здоров'я, свобода думки, совісті, право користуватися благами соціального забезпечення, право на освіту та ін.

Аналізуючи види прав та свобод дитини, автором було виявлено недоліки їх правового регулювання. У законодавстві не визначено змісту прав на достатній рівень життя дитини, що, на наш погляд, включає право на повноцінне харчування; право на проживання в санітарно-гігієнічних побутових умовах, що не завдають шкоди її фізичному та розумовому розвитку; право на одяг, що відповідає фізичному розвитку дитини та погодньо-кліматичним умовам; право на інші умови, необхідні для розвитку дитини.

Законодавчого визначення потребує право дитини на дозвілля та відпочинок. Право на дозвілля – це можливість брати участь в іграх, розважальних заходах, що відповідають віковим особливостям розвитку дитини. Право на відпочинок передбачає відпочинок після шкільного навантаження, додаткових занять, репетиторів, гуртків, підготовчих курсів тощо.

Зважаючи на труднощі, що виникають у зв'язку із використанням понять „дитина" та „неповнолітній" у різних галузях права, вважаємо доцільним закріпити у ст. 1 ЗУ „Про охорону дитинства" три загальних періоди неповноліття: малолітні діти (до 14 років), підлітки (14-16 років), особи юнацького віку (16-18 років).

Досліджуючи види прав та свобод дитини, автор прийшла до висновку, що класифікації прав дитини можуть здійснюватись на різних підставах. Права та свободи дитини можуть належати одночасно до декількох класифікаційних груп. Проте поділ прав дитини за різноманітними критеріями дозволяє визначити особливості, що притаманні виключно правам дитини, місце прав дитини в системі прав людини тощо.

Більшість науковців відштовхуються від загальних класифікацій прав людини, застосовуючи їх до прав дитини. Інколи автори виділяють класифікації, які притаманні тільки правам дитини, окреслюючи особливості

її правового статусу, проте таких класифікацій у літературі недостатньо. Крім того, певним недоліком в дослідженні даної проблеми є відсутність єдиного системного підходу до класифікації прав дитини. На нашу думку, доцільно виділяти два види критеріїв класифікацій прав дитини: перший – загальні критерії та другий – спеціальні критерії класифікації прав дитини.

До загальних критеріїв класифікації прав дитини, які науковці використовують і для загальних прав та свобод людини, належать наступні групування: за сферою реалізації в суспільному житті (особисті, соціально-економічні, культурні, політичні); за галузевою ознакою (права дитини за цивільним, сімейним, трудовим, адміністративним, кримінальним законодавством); відповідно до конституційного закріплення (абсолютні (конституційні) та відносні (усі інші, що є загальноприйнятими)); за характером прав (матеріальні та процесуальні); залежно від наявності майнового змісту (майнові та (особисті) немайнові); відповідно до способу закріплення (права дитини, закріплені у міжнародному праві та ті, що закріплені у національному законодавстві); за суб'єктивним складом (індивідуальні та колективні права); залежно від можливості реалізації прав (реальні та декларативні) тощо.

До спеціальних критеріїв класифікації прав дитини належать ті, які застосовуються науковцями виключно до прав дитини. Ця група містить класифікації: залежно від категорії дітей, що потребують особливого захисту (права дітей, що залишились без батьківського піклування, дітей-інвалідів, дітей – жертв військових та міжнародних конфліктів, жертв екологічних та техногенних катастроф, стихійних лих, дітей з сімей біженців та примусових переселенців, дітей – жертв насилля, дітей, що притягувались до кримінальної відповідальності, дітей, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі у виправних колоніях); за обсягом прав (загальнолюдські права та свободи і ювенальні); залежно від активності дитини у здійсненні своїх прав (права та свободи, в яких дитина є об'єктом спеціального захисту та піклування з боку держави, батьків тощо та права та свободи, в яких

дитина є активним суб’єктом); залежно від можливості обмежень прав батьками, опікунами тощо (права, що можуть бути обмежені правом батьків на виховання та необмежені права дитини); залежно від вікових особливостей дитини (права малолітніх (до 14 років), права підлітків (від 14 р. до 16 р.), права осіб юнацького віку (16 -18 р.)); залежно від суб’єктивного складу правовідносин (виділяють групи прав, що походять із взаємовідносин ,,дитина і сім’я”, ,,дитина і суспільство”, ,,дитина і держава”).

Комплексний підхід, поєднання загальних та спеціальних способів класифікацій дозволяє висвітлити суб’єктивні права особи та проаналізувати особливості, що притаманні виключно правам дитини.

РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ДИТИНИ

2.1. Поняття та структура механізму забезпечення прав та свобод дитини

Дієва охорона, фактична реалізація та організований захист прав та свобод дитини можливі за умови ефективної діяльності механізму забезпечення прав та свобод дитини. Це поняття досліджували багато українських та зарубіжних науковців.

О.Ф. Скакун дає визначення механізму забезпечення прав і свобод людини, як системи засобів і чинників, що забезпечують необхідні умови поваги до всіх основних прав і свобод людини, які є похідними від її гідності [283]. Таке визначення наводить І. Словська [284].

Воно є вичерпним у застосуванні до прав та свобод людини, проте відсутність у законодавстві визначення поняття людської гідності дитини унеможливлює пристосування даного визначення до механізму забезпечення прав та свобод дитини.

Н.М. Оніщенко визначає механізм забезпечення прав і свобод особи як комплекс взаємопов'язаних, взаємодіючих юридичних передумов, нормативних засобів та загально-соціальних умов, що створюють належні юридичні і фактичні можливості для повноцінного здійснення прав і свобод людиною [285].

Досліджуючи механізм забезпечення прав та свобод дитини, слід відзначити, що в основному він відповідає визначенню, яке навела Н.М. Оніщенко. Проте такий механізм має свою специфіку, що проявляється в

[283] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник.Х. : Консум, 2008. С. 190

[284] Словська І. Механізм захисту прав людини — основоположний принцип сучасного українського конституціоналізму .*Право України.* 2001. № 9 С. 15-17

[285] Оніщенко Н. Механізм забезпечення прав і свобод особи . Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 487

його об'єкті. Адже дитина внаслідок її фізичної та розумової незрілості потребує спеціальної охорони, піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження.

Крім того, діти, в зв'язку з віковими особливостями розвитку, не завжди можуть реалізовувати свої права самостійно, а тому їм потрібна особлива увага з боку держави та суспільства.

Отже, механізм забезпечення прав і свобод дитини можемо розглядати, як систему загальносоціальних, юридичних факторів, засобів і заходів, що, взаємодіючи між собою, створюють належні юридичні і фактичні обставини для реалізації, охорони та захисту прав та свобод дитини. Завданням цього механізму є створення умов для всебічного розвитку дитини, охорони, захисту та відновлення порушених чи оскаржених її прав та свобод, а також формування правової культури та правосвідомості кожної дитини та суспільства в цілому.

Науковці визначають основні підсистеми механізму забезпечення прав та свобод людини: механізм реалізації, механізм охорони, механізм захисту [286]. Механізм охорони – система правових заходів, нормативно-правових актів та правовідносин, спрямованих на профілактику порушень прав дитини, забезпечення правомірної поведінки суб'єктів у сфері правового статусу дитини.

О.В. Зайчук, А.В. Заєць та ін. визначають, що реалізація прав – це втілення приписів правової норми у діяльності суб'єктів. А механізм реалізації права – це діяльність суб'єкта права, зобов'язаної сторони, законодавчого органу, правозастосовчого органу та наявні юридичні норми, які регулюють їх діяльність. Розрізняють три основні форми реалізації права: використання, виконання та дотримання [287].

Виходячи з даного визначення, механізм реалізації прав дитини – це діяльність суб'єктів (законодавчого органу, правозастосовчого органу,

[286] Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Х. : Консум, 2008. С.190
[287] Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський. 2-ге вид., переробл. і доповн. К. : Юрінком Інтер, 2008. С.451

батьків, інших осіб або самої дитини), спрямована на використання, виконання, дотримання прав та свобод дитини, формування засобів і факторів, які можуть створити умови для реалізації прав дитини.

С.В. Несинова розглядає механізм захисту прав дитини, як єдину злагоджену систему державних органів та громадських організацій, які на основі чинного законодавства з метою захисту прав неповнолітніх контролюють, координують та безпосередньо беруть участь у запобіганні, виявленні та припиненні порушень прав неповнолітніх шляхом усунення причин та умов цих порушень і притягнення до юридичної відповідальності винних осіб [288].

На наш погляд, механізм захисту прав дитини є динамічним правовим явищем, в якому можуть бути задіяні не лише державні органи та громадські організації, а й інші інституції. Крім того, притягнення до юридичної відповідальності винних у порушенні прав та свобод дитини, на нашу думку, є наслідком діяльності, спрямованої на запобігання, виявлення та припинення порушень, тому таке визначення видається дискусійним.

Більш прийнятним, на наш погляд, є визначення механізму правового захисту, яке наводить О.І. Наливайко, визначаючи його, як динамічну систему правових форм, засобів і заходів, дія і взаємодія яких спрямовані на запобігання порушенням прав людини чи на їх відновлення в разі порушення[289]. Такого ж визначення дотримується і О. Негодченко [290].

Отже, механізм захисту прав та свобод дитини – це взаємодія динамічної системи правових форм, засобів та заходів, яка виявляється у діяльності державних органів та інституцій громадянського суспільства у сфері запобігання порушенням прав та свобод дитини, їх виявлення та відновлення правомірного стану.

---

[288] Несинова С. В. Державно-правовий механізм захисту прав неповнолітніх в Українській РСР (60-і — поч. 80-х рр. XX ст.) : дис. ... канд. юрид. наук. К., 2005. С. 188

[289] Наливайко О. І. Функціональне призначення права у процесі захисту прав людини. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ*. 2002. № 1. С. 57

[290] Негодченко О. Механізм правового захисту . Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 491

С.В. Несинова, досліджуючи складові частини механізму захисту прав неповнолітніх, відзначила, що до них належать суб'єкти, об'єкт, нормативно-правова база, форми, методи, гарантії, мета [291]. На нашу думку, до складу механізму забезпечення прав та свобод дитини, крім зазначених елементів, входять також правове виховання та правова соціалізація дитини, які мають суттєвий вплив на забезпечення її прав. Це питання висвітлене у наступному підрозділі.

Суб'єкти, тобто учасники суспільних відносин у сфері правового статусу дитини, в зв'язку з багатством змісту таких відносин досить різноманітні. Відповідно до наданих їм юридичних прав і обов'язків здійснюють певні дії, завдяки яким виникають належні юридичні і фактичні можливості для реалізації, охорони та захисту прав та свобод дитини. До них відносять органи державної влади і місцевого самоврядування, їх посадові особи, громадські організації, правоохоронні органи, навчальні та оздоровчі заклади. Цей перелік не є вичерпним, його можна розширити, диференціювати тощо.

Об'єктом суспільних відносин у сфері правового статусу дитини є матеріальні і нематеріальні блага, які необхідні для фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного та соціального розвитку дитини.

До нормативно-правової бази входять нормативно-правові акти матеріального і процесуального характеру, які передбачають і закріплюють права дитини, порядок їх реалізації, захисту та юридичну відповідальність за їх порушення. Форми і методи механізму забезпечення прав та свобод дитини передбачають завдання, компетенцію відповідних органів, заходи та засоби правозахисного, превентивного, організаційного впливу. Метою механізму є створення умов для всебічного розвитку дитини, охорони,

[291] Несинова С. В. Державно-правовий механізм захисту прав неповнолітніх в Українській РСР (60-і — поч. 80-х рр. XX ст.) : дис. ... канд. юрид. наук. К., 2005. С. 188

реалізації та захисту її прав та свобод, формування правової культури та правосвідомості молодого покоління.

Характеризуючи загальні проблеми, що об'єктивно наявні у процесі забезпечення прав і свобод дитини в Україні, можна стверджувати, що переважна більшість їх пов'язана не стільки з відсутністю необхідної системи органів державної влади, скільки з необхідністю здійснення реформотворчих змін у процесі їхнього функціонування. У цьому сенсі слід наголосити, що гарантії захисту прав і свобод дитини мають юридичний, економічний, політичний та організаційний зміст.

Механізм забезпечення прав і свобод дитини – це система взаємодіючих загальносоціальних умов, юридичних передумов, нормативних засобів, що створюють належні юридичні і фактичні обставини для реалізації, охорони та захисту прав та свобод дитини.

2.2. Гарантії забезпечення прав і свобод дитини

Найважливішим чинником реального забезпечення прав і свобод дитини поряд з їхнім визнанням, дотриманням і повагою, виступає гарантування. Саме гарантії основних прав і свобод дитини надають усім елементам механізму забезпечення прав і свобод реального змісту, для можливості безперешкодного їх здійснення охорони і захисту. Механізм забезпечення прав та свобод дитини є необхідною умовою функціонування та ефективної реалізації їх гарантій. Отже, ці поняття є взаємопов'язаними та взаємодіючими.

Здійснюючи науковий аналіз гарантій прав і свобод дитини як самостійного соціально-правового явища, варто зазначити, що вони є рухливим, динамічним елементом механізму забезпечення прав та свобод дитини, що потребує вдосконалення.

Проблеми гарантій прав людини є предметом постійної уваги спеціалістів у сферах як науки, так і практики. Здебільшого це пояснюється тим, що справжньою суспільною цінністю права і свободи людини стають лише за умови, якщо вони знаходять повноцінне та безперешкодне втілення в реальних суспільних відносинах [292].

Більшість науковців, зокрема, О.В. Зайчук, А.П. Заєць, Н.М. Оніщенко, С.В. Бобровник, Л.Д. Воєводін та інші, наводять визначення гарантій як системи узгоджених факторів (умов, засобів), що забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод людини [293,294] .

Такої ж думки дотримується С.Л. Лисенков, який зазначає, що гарантії прав і свобод людини і громадянина – це умови, способи, що забезпечують

[292] Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні : монографія / за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук. К. : Юрид. думка, 2007. С.70

[293] Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. А. П. Заєць, В. С. Журавський. К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 106

[294] Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : учеб. Пособие. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1997. С.221

здійснення у повному обсязі і всебічну охорону прав і свобод [295]. В.І. Абрамов, розуміє під гарантіями прийняті державою на себе зобов'язання створювати необхідні умови, відповідні засоби, що забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод [296].

Отже, зазначені наукові підходи зводяться до того, що гарантії – це умови, способи та засоби, які забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод людини.

У юридичній літературі існує й інший підхід до даного визначення.

К.Г. Волинка відзначає, що під гарантіями прав і свобод особи слід розуміти сукупність конкретних нормативно-правових засобів загальнообов'язкового характеру, завдяки яким можливе найбільш повне і всебічне забезпечення ефективного здійснення, охорони і захисту прав і свобод особи [297].

Тобто дослідниця включає у зазначене поняття засоби, які забезпечують не тільки фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод людини, але і їх захист. Проте спірним видається розуміння гарантій, як сукупності конкретних нормативно-правових засобів загальнообов'язкового характеру, оскільки це, на наш погляд, дещо звужує розуміння системи гарантій.

Більш доцільним у даному аспекті є визначення, наведене О.В. Негодченком, який вказує, що гарантії – це сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників, спрямованих на реалізацію прав і свобод людини, на усунення можливих причин та ускладнень їх неповного чи неналежного здійснення [298].

Отже, зазначені наукові підходи відрізняються від визначення наведеного першою групою науковців (О.В. Зайчук, А.П. Заєць, Н.М.

---

[295] Лысенков С. Л. Гарантии прав и свобод личности в Советском обществе : дис. … канд. юрид.наук. К., 1976. С. 9

[296] Абрамов В. И. Права ребенка и их защита в России : общетеорет. анализ : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Саратов, 2007. С.23

[297] Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : учеб. Пособие. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1997. С. 8

[298] Негодченко О. В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ : організац.-правові засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Х., 2004. С. 19

Оніщенко,С.В. Бобровник, Л.Д. Воєводін, С.Л. Лисенков, В.І. Абрамов) тим, що враховують і необхідність гарантування захисту прав та свобод людини, а не лише їх охорони, реалізації.

Недоліком в усіх зазначених вище наукових підходах, на наш погляд, є відсутність визнання необхідності забезпечення удосконалення існуючих прав та свобод, внаслідок чого гарантії можуть мати декларативний характер. Визначення гарантій як прийнятих державою на себе зобов'язань створювати необхідні умови та засоби для фактичної реалізації, охорони та захисту прав і свобод, на нашу думку, звужує систему гарантування прав та свобод людини. Оскільки Конвенція Про права дитини, низка Конвенцій Ради Європи і Гаазької конференції з міжнародного приватного права у сфері захисту і здійснення прав дітей покладають на держави-учасниці обов'язок розвивати, розширювати національну нормативно-правову базу відповідно до міжнародних принципів.

П. М. Рабинович зазначає, що розширення змісту й обсягу тих прав і свобод, які вже закріплено в Основному Законі є відносно самостійним напрямом удосконалення гарантій[299].

Подібний підхід висловлює П.П. Глущенко, зазначаючи, що гарантії прав та інтересів громадян – це економічні, політичні, ідеологічні, і юридичні засоби, що забезпечують постійне удосконалення цих прав та інтересів, їхнє реальне здійснення, а в певних випадках і ефективний захист від можливих порушень [300].

Отже, у юридичній літературі можна виділити три основні підходи до визначення гарантій прав та свобод. До першого, прихильниками якого є переважна більшість науковців, зокрема О.В. Зайчук, А.П. Заєць, Н.М. Оніщенко, С.В. Бобровник, Л.Д. Воєводін, С.Л. Лисенков, В.І. Абрамов,

[299] Рабінович П. Конституційні гарантії прав людини і громадянина: можливості удосконалення. *Юридичний Вісник України*. 2008. 26 черв. — 4 лип. С. 8

[300] Глущенко П. П. Социально-правовая защита конституционных прав и свобод граждан : (теория и практика) : монография. СПб. : изд-во Михайлова, 1998. С. 237

належить визначення гарантій, як умов, способів та засобів, які забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод людини.

Прихильники другого підходу, зокрема К.Г. Волинка, О.В. Негодченко зводять визначення гарантій до сукупності об'єктивних та суб'єктивних чинників, спрямованих на повне і всебічне забезпечення ефективного здійснення, охорони і захисту прав і свобод людини.

Прихильниками третього підходу є П.М. Рабинович, П.П. Глущенко та ін., які визначають, що гарантії забезпечують не лише охорону, реалізацію та захист прав та свобод людини, але і їх постійне вдосконалення.

Ми поділяємо думку П.М. Рабиновича, П.П. Глущенко і вважаємо, що розвиток і вдосконалення законодавства у сфері забезпечення прав дитини є складовою їх гарантування. Отже, гарантії не лише забезпечують реалізацію прав та свобод дитини, але і сприяють їх розвитку, вдосконаленню.

Аналізуючи різні підходи науковців, вважаємо, що гарантії прав і свобод дитини слід розглядати, як систему узгоджених соціально-економічних, політичних, культурних (духовних), юридичних передумов, умов, засобів і способів, що забезпечують постійне удосконалення прав та свобод дитини, охорону, фактичну реалізацію, та захист у разі порушення (оскарження).

Специфіка гарантій основних прав і свобод дитини полягає у тому, що вони функціонують через систему органів, які спрямовані на захист інтересів дитини, інших різноманітних факторів, що об'єднуються категорією механізму забезпечення прав дитини. Саме ефективність функціонування механізму відображає ступінь гарантованості прав та свобод дитини. Функціональне призначення гарантій полягає в забезпеченні умов для реалізації, охорони та захисту прав дитини.

Фактичним середовищем гарантування прав та свобод дитини є політична, економічна, соціальна, правова сфери життєдіяльності суспільства, тобто гарантії прав і свобод дитини мають матеріальний зміст, оскільки функціонують у реальному повсякденному житті дитини.

Інколи в літературі поняття ,,гарантія" ототожнюється з категорією ,,забезпечення", що є помилковим. Оскільки гарантії – це лише передумови, умови, засоби і способи забезпечення прав і свобод дитини. А ,,забезпечення" – це створення умов для реалізації прав та свобод, їх охорони та захисту, який включає і відновлення порушеного (оскарженого права) [301].

У цьому питанні варто погодитись із думкою В.І. Абрамова, який доводить, що гарантії, разом з охороною та захистом, є одним із способів забезпечення суб'єктивних прав. Правове забезпечення прав та свобод дитини нерозривно пов'язано з гарантованістю (загальне поняття, що означає комплекс гарантій) [302].

Науковці використовують різноманітні критерії класифікації гарантій. Наприклад, В.Ф. Погорілко виділяє дві категорії гарантій: загальні та спеціальні. Загальні гарантії – це гарантії, якими охоплюється вся сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, спрямованих на практичне здійснення прав і свобод громадян, на усунення можливих причин й перешкод щодо їх неповного або неналежного здійснення, на захист прав від порушень. Спеціальні (юридичні гарантії – це правові засоби і способи за допомогою яких реалізується , охороняються та захищаються права й свободи громадян, усуваються порушення прав і свобод, поновлюються порушені права [303].

Таку ж класифікацію наводять О.В. Зайчук, А.П. Заєць, Н.М. Оніщенко, та ін [304]. С.В. Бобровник, також вказує, що за практичним спрямуванням гарантії поділяються на загальні та спеціальні [305].

На наш погляд, основним критерієм класифікації гарантій прав і свобод дитини є ознаки тієї галузі суспільних відносин, яка є основою

---

[301] Магновський І. Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України : (теорет.-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2003. С. 11

[302] Абрамов В. И. Права ребенка и их защита в России : общетеорет. анализ : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук.Саратов, 2007. С. 23

[303] Конституційне право України / ред. Погорілко, В. Ф. К. : Наук. думка, 1999. С. 221

[304] Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін. 2-ге вид., переробл. і доповн. К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 95-110

[305] Бобровник С. В. Роль сучасної держави у забезпеченні прав та свобод людини. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук. К., 2007. С. 65

функціонування гарантій. Широковживаною є класифікація гарантій залежно від сфер життєдіяльності суспільства. До них відносять соціально-економічні гарантії, політичні, духовні та юридичні.

Базовими у забезпеченні прав та свобод дитини є соціально-економічні гарантії.

О.Ф. Скакун вказує, що соціально-економічні гарантії – це єдність соціально-економічного простору, вільне переміщення товарів, послуг, фінансових коштів, свобода економічної діяльності, визнання і рівний захист усіх форм власності, соціальне партнерство між людиною і державою, робітником і роботодавцем, захист конкуренції у підприємницькій діяльності [306].

Окремі автори розділяють вказаний вид гарантій на соціальні та економічні гарантії. В.Ф. Погорілко зазначає, що економічні гарантії конституційних прав і свобод громадян – це спосіб виробництва, економічний лад суспільства, який має забезпечувати неухильне зростання продуктивних на основі визнання та захисту різних форм власності на засоби виробництва; соціально-орієнтована ринкова економіка; економічна свобода громадян та їхніх об'єднань у виборі форм та здійснення підприємницької діяльності [307].

І.Й. Магновський вказує, що соціальні гарантії - це ті основні заходи соціального характеру, які спрямовані на підвищення результативності механізму здійснення прав і свобод громадян України, а також тих осіб, які на законних підставах перебувають у державі[308].

Аналізуючи зазначені наукові підходи, автор дійшов висновку, що, досліджуючи проблему забезпечення прав і свобод дитини, доцільніше вживати термін ,,соціально-економічні гарантії", оскільки у гарантуванні

[306] Скакун О. Ф. Теорія держави і права .Х. : Консум, 2008. С. 187
[307] Конституційне право України \ за ред. Погорілко В. Ф. К. : Наук. думка, 1999. С. 221
[308] Магновський І. Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України : (теорет.-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук К., 2003. С. 10

прав і свобод дитини вони є взаємозалежними та взаємообумовленими. Лише їх гармонійне поєднання може гарантувати реалізацію інтересів дитини.

На наш погляд, соціально-економічні гарантії прав і свобод дитини передбачають відповідне середовище, у якому зростає дитина, що забезпечує вільне використання прав і свобод. Це соціальна стабільність у суспільстві, достатній життєвий рівень, сімейне виховання, широка система закладів охорони здоров'я, система закладів освіти, а також визнання і рівний захист власності, що належить дитині, свобода економічної діяльності (зважаючи на вікові особливості дитини) та ін. Отже, це основні заходи соціального характеру, а також умови, способи і засоби економічної системи держави, що спрямовані на фактичну реалізацію прав і свобод.

Система соціально-економічних гарантій в Україні перебуває у процесі розвитку. Законодавство про охорону дитинства спрямоване на розширення соціально-правових гарантій, забезпечення фізичного, інтелектуального, культурного розвитку дитини.

Узгодженими соціально-економічними засобами і способами, що забезпечують постійне удосконалення прав та свобод дитини, охорону, фактичну реалізацію та захист, складають різноманітні соціально-економічні і правові інститути, які спрямовані на захист дитини, удосконалення системи охорони здоров'я, системи закладів освіти тощо.

Серед масштабних заходів, що мають соціально-економічний характер, важливе значення має реалізація спеціальних дитячих і молодіжних комплексних і цільових програм, діяльність державних органів у сфері захисту прав дитини.

У ході здійснення нагляду за додержанням прав та свобод дитини виявляються суттєві порушення прав дітей, які допущено як з вини батьків, так і посадових осіб органів виконавчої влади, державних опікунів. Це не злісне невиконання батьківських обов'язків, а службова недбалість

посадових осіб, які не забезпечують належний захист прав вихованців державних закладів[309] .

Нерідко причинами порушень прав та свобод дитини є неналежне виконання державними органами на місцях вимог законодавства, спрямованого на захист прав і свобод неповнолітніх, запобігання дитячій бездоглядності, правопорушенням та злочинам, поширенню наркоманії і алкоголізму серед неповнолітніх, відсутність дієвого контролю з боку міністерств[295].

Суттєвою перешкодою у гарантуванні права дитини на виховання у сім'ї є відсутність повного обліку сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Як зазначає О. Медведько, у третині регіонів відсутні підрозділи з опіки та піклування у складі районних і міських служб у справах дітей, які зобов'язані вести зазначений облік [310].

Покинуті батьками діти тривалий час утримуються у лікарнях, притулках, дитячих закладах. А службами у справах дітей не вживаються заходи щодо їх виявлення, поставлення на облік та передачі на усиновлення. У той же час українські родини роками шукають дитину для усиновлення і не можуть знайти через відсутність її на обліку[296].

Проблемою сучасного суспільства є і те, що не завжди сім'я, яка повинна сприяти фізичному, духовному, інтелектуальному, культурному, соціальному розвитку дитини, може стати для дитини небезпечним середовищем, в якому не протистоять, а сприяють вчиненню неповнолітньою дитиною правопорушень, злочинів[311]

Кримінологи зазначають, що останнім часом фіксується значна кількість злочинів, які здійснюються батьками спільно зі своїми дітьми[312].

---

[309] Новикова Н. Прокуратура — на захисті прав неповнолітніх. *Вісник прокуратури*. 2008. № 4. С. 44

[310] Медведько О. З любов'ю та турботою до дітей . *Вісник прокуратури.* 2018. № 5. С. 4

[311] Мироненко В. Правові засади захисту прав дитини, яка перебуває у конфлікті з законом. *Вісник прокуратури.* 2008. № 5. С. 32

[312] Плешаков В. А. Криминологическая безопасность и ее обеспечение в сфере взаимовлияния организационной преступности несовершеннолетних : дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1993. С. 71-72

Недоліки сімейного виховання, а в буквальному значенні його відсутність, свідчать про порушення права дитини на сімейне виховання, яке гарантується кожній дитині [313].

Гарантування прав дитини в соціально-економічній сфері прямо пропорційно залежить від бюджетного фінансування. Кожна дитина має право на майно, на достатній рівень життя для її фізичного, інтелектуального, культурного, морального, соціального розвитку. Для гарантування реалізації цих прав сьогодні збільшено соціальні виплати на утримання дітей, в тому числі і на дітей сиріт чи дітей, позбавлених батьківського піклування, збільшено допомогу при народженні дитини, запроваджено систему оплати послуг прийомних батьків, батьків-вихователів тощо.

Однак, практика свідчить, що у деяких випадках соціально-економічні гарантії мають декларативний характер. Вражає те, що права дитини досить часто порушуються посадовими особами, які зобов'язані забезпечувати реалізацію прав дитини.

Порушуються житлові та майнові права дітей. Кількість позовів щодо визнання недійсними угоди купівлі-продажу житла дітей щороку зростає. грн. Предметом посягань є не лише гроші та майно дітей. Продаються або іншим незаконним способом використовуються належні їм земельні ділянки. Наприклад, у Вінницькій області голова сільської ради передав в оренду комерсантам 2,6 га землі, яка залишилась у спадок вихованцю інтернату після смерті батьків [314].

Крім того, місцевими органами виконавчої влади не забезпечуються права випускників інтернатних закладів на житло. Більшість з них його не мають, проте і на квартирному обліку не перебувають [300].

В процесі забезпечення прав та свобод дитини важливе значення має рівень охорони здоров'я дитини. Держава гарантує безоплатну кваліфіковану медичну допомогу в державних і комунальних закладах охорони здоров'я,

[313] Мироненко В. Правові засади захисту прав дитини, яка перебуває у конфлікті з законом. *Вісник прокуратури*. 2008. № 5. С. 32
[314] Медведько О. З любов'ю та турботою до дітей. *Вісник прокуратури*. 2018. № 5. С. 5

сприяє створенню безпечних умов для життя і здорового розвитку дитини, раціонального харчування, формуванню навичок здорового способу життя [315].

Незважаючи на заходи, які вживаються в останні роки, спостерігається зростання числа хронічних, соціально значимих хвороб, знижені показники фізичного розвитку, росту психічних відхилень, пограничних станів, росту порушень в репродуктивній системі, збільшення числа дітей, що відносяться до груп високого медико-соціального ризику. Кількість хронічно хворих дітей збільшується за роки навчання в школі у 2,5 рази [316].

В основі погіршення здоров'я лежить цілий комплекс соціально-економічних причин, серед яких не останню роль відіграють недосконаліть існуючої системи медичного забезпечення дітей і підлітків, погіршення якості харчування, техногенні перевантаження, зменшення обсягу та якості профілактичних програм в амбулаторно-клінічній ланці охорони здоров'я, ріст стресових ситуацій, недосконаліть системи психолого-педагогічної підтримки дітей із соціально неблагополучних родин, відсутність ефективних освітніх програм для формування в дітей культури здоров'я [302].

Одним із чинників погіршення стану здоров'я дітей є забруднене довкілля.

За ступенем небезпеки для людини перше місце посідає забруднення повітря. У містах із високим рівнем забруднення повітря захворюваність населення на хвороби серцево-судинної системи, дихальних шляхів, нервової системи, на злоякісні новоутворення, туберкульоз та інші хвороби на 20-40% перевищує рівні захворюваності в містах зі слабким забрудненням. Особливо потерпають діти, організм яких є більш чутливим до несприятливого впливу чинників довкілля. Зростає імунодефіцит, що є однією із причин підвищення

[315]Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. С. 6

[316] Забезпечення прав дітей в Україні. Охорона материнства і дитинства : парлам. слухання 7 черв. 2005 р. Інформаційне управління ВРУ.

рівня інфекційних навантажень. Зниження рівня здоров'я характерне для усіх вікових періодів життя дитини [317].

Зазначені приклади свідчать про певну декларативність гарантування прав дитини на охорону здоров'я. Держава зобов'язана створити необхідні умови для реалізації права на безпечне довкілля.

Серед змістовних напрямів можливості удосконалення гарантій прав та свобод людини та громадянина, розроблених групою українських науковців, є розширення змісту та обсягу тих прав і свобод, які вже закріплено в Основному Законі, посилення гарантованості прав, мається на увазі, що держава повинна вживати усіх заходів для забезпечення прав та свобод людини [318].

На нашу думку, для посилення та ефективізації гарантування права дитини на охорону здоров'я, безпечне довкілля доцільно прийняти ЗУ „Про обов'язковість використання у дитячих закладах систем очистки повітря". Адже багато часу діти проводять у дитячих закладах, очищення повітря в яких мало б позитивний вплив на загальний стан здоров'я дітей. Сьогодні існує багато систем іонізації повітря, які значно знижують рівень забруднення повітря у приміщеннях.

При дослідженні проблеми соціально-економічного гарантування прав дитини потрібно звернути увагу на дітей, що проживають у сільській місцевості. Адже законодавство не передбачає, що дитина, яка проживає у сільській місцевості, має порівняно нижчу можливість користуватися сучасними надбаннями науки та техніки, нерідко притягується батьками до непосильної праці.

У сільських школах не вистачає вчителів, тому що саме через низький соціально-економічний рівень життя на селі молоді спеціалісти не хочуть там працювати. Багато українських сіл взагалі не мають закладів медичного обслуговування, а це реальне порушення прав дітей.

---

[317] Право на безпечне довкілля. Інформаційний портал харківської правозахисної групи.

[318] Рабінович П. Конституційні гарантії прав людини і громадянина: можливості удосконалення. *Юридичний Вісник України*. 2008. 26 черв. — 4 лип. С. 8-9

Наслідком таких недоліків у механізмі забезпечення прав дитини є порівняно гірше забезпечення прав дитини, що проживає у сільській місцевості, ніж у місті. Незважаючи на різні заохочувальні заходи, молоді спеціалісти не бажають йти працювати у село. Для подолання цієї проблеми потрібно розробити більш ефективні заохочувальні державні програми, підняти рівень заробітньої плати особам, що працюють у селі, забезпечити гідним житлом, надати пільги щодо оплати послуг, проїзду у транспорті тощо.

Важка економічна ситуація, що склалась в країні, гальмує реалізацію багатьох соціально-економічних програм, які спрямовані на гарантування прав дитини. Недостатнє фінансування закладів освіти, закладів охорони здоров'я ускладнює їх ефективне функціонування. Різні обмеження щодо надання пільгових довгострокових кредитів на придбання житла, предметів довгострокового користування не дозволяють батькам забезпечити умови гармонійного, всебічного розвитку своєї дитини. Вагомі позитивні зміни у сфері соціально-економічного гарантування прав та свобод дитини можливі лише за умов стабілізації економічної ситуації в Україні.

Для реалізації прав дитини важливе значення мають політичні гарантії.

О.В. Зайчук, А.П. Заєць та ін. дослідники до політичних гарантій відносять діяльність держави, представництво політичних інтересів інститутами політичної системи, наявність реально діючих інститутів безпосередньої та представницької демократії, можливість населення звертатись за захистом своїх прав до спеціальних органів держави тощо [319].

Ми поділяємо думку, що політичні гарантії забезпечення прав дитини – це спрямована політика держави на забезпечення належного рівня життя дитини, на формування умов для реалізації прав та свобод дитини.

У сучасному українському суспільстві спостерігаються вагомі зміни у системі політичного гарантування прав дитини.

---

[319] Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський. 2-ге вид., переробл. і доповн. К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 106

Важливе значення має Загальнодержавна програма ,,Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини", яка спрямована на забезпечення оптимального функціонування цілісної системи захисту прав дітей в Україні та Державна цільова програма розвитку національного усиновлення дітей в Україні ,,Кожній дитині – власну родину" на 2006-2016 роки.

Гарантом прав та свобод дитини є Президент України. З метою забезпечення належних умов для реалізації громадянських, економічних, соціальних та культурних прав дітей в Україні 2006 рік було оголошено Роком захисту прав дитини; 2008 р. – Роком підтримки національного усиновлення та інших форм сімейного виховання.

У 2011 році було введено інститут уповноваженого Президента України з прав дитини, який забезпечує здійснення Президентом України конституційних повноважень щодо забезпечення додержання конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері.

Станом на 2019 рік можна констатувати позитивну тенденцію національного усиновлення, що формується завдяки спланованій державній політиці та успішній реформі системи опіки і піклування, яка була проведена у нашій державі та була підтримана кожним урядом, починаючи з 2006 року.

Важливе значення у сфері політичних гарантій має діяльність громадських організацій, що направлені на захист дітей.

Громадські організації є не лише інструментом самоорганізації різних верств суспільства, спрямованим на захист та реалізацію прав та свобод громадян, а, в першу чергу, каналом представництва всього спектра суспільних інтересів у взаєминах між громадянами та владою[320].

[320] Левчук К.І. Громадські організації України: створення та діяльність (1985-1996 рр.): Монографія. Вінниця: ПП "Едельвейс і К", 2009. С 4.

В Україні діє Всеукраїнська громадська організація Служба захисту дітей, яка була ініціатором проведення інформаційної кампанії ,,Дитина чекає на Вас. Врятуйте її від сирітської долі" [321].

Активною діяльністю у сфері захисту прав дитини займається громадська організація Всеукраїнська Фундація ,,Захист Прав Дітей" (ВФЗПД). Ця організація спільно з Міжнародною організацією ,,Захист Дітей" (Нідерландів) з 2006 року реалізує проект ,,Створення передумов запровадження системи ювенальної юстиції в Україні: модельні суди і педагогічний аспект" [322].

Важливе значення для подолання дитячої бездоглядності та безпритульності має діяльність Всеукраїнської громадської організації ,,Магнолія", яка спрямована на пошук безвісно зниклих дітей та батьків тих дітей, особа яких встановлюється (безпритульні діти, підкинуті діти, які перебувають у лікарнях) [323].

Громадська організація ,,Комітет сприяння захисту прав дитини" спрямовує свою діяльність на вирішення проблем, пов'язаних із соціально-психологічними, духовними, медичними та правовими аспектами життя дитини. До складу організації входять лікарі, психологи, педагоги та юристи, що безпосередньо працюють із дітьми та їх батьками [324].

Захисту прав дітей на проживання в сім'ї сприяє громадська організація Київський благодійний фонд ,,Ліга прийомних сімей". Ліга прийомних сімей проводить щорічний круглий стіл ,,Спільні дії державних та громадських організацій по реалізації права дитини на проживання в сім'ї", надає допомогу у проведенні щорічної ,,Літньої школи" – форма підвищення виховного потенціалу прийомних батьків та оздоровлення дітей прийомних сімей та ін. [325].

---

[321] Всеукраїнська громадська організація "Служба захисту дітей" URL: http://zakon1.rada.gov.ua.
[322] Всеукраїнська Фундація "Захист Прав Дітей" (ВФЗПД). URL: http://www.children-ukraine.org.
[323] Всеукраїнська громадська організація "Магнолія. URL: http://www.ukrprison.org.ua.
[324] Громадська організація "Комітет сприяння захисту прав дитини". URL:: http://magnolia.org.ua.
[325] Громадська організація Київський благодійний фонд "Ліга прийомних сімей. URL: http://www.adic.org.ua/coalition/.

В Україні діє багато інших громадських організацій у сфері захисту дітей. Нерідкістю є громадські організації, в які об'єднуються діти для захисту своїх прав.

Серед них, як вже зазначалось, важливе місце посідає Всеукраїнський Парламент дітей, який було створено шляхом анкетування школярів столиці та ще кількох міст України. На сьогодні засновано Асоціацію Парламентів дітей України, до неї входять багато організацій, які створені за зразком Парламенту дітей, це Чернівецька міська учнівська рада, Кіровоградський обласний Парламент дітей, Запорізький обласний Парламент дітей, молодіжна рада „Майбутнє Славутича", Союз дитячих організацій м. Севастополя, Житомирський Парламент дітей, Парламент дітей Вишгорода, Львівський Парламент дітей та ін. В ідеалі ця організація має охоплювати всі населені пункти, залучати дітей сіл і міст України до процесів прийняття рішень [326].

Такі громадські організації, на наш погляд, мають важливе значення для забезпечення прав дитини. Дитячі громадські організації дають можливість дітям брати активну участь у суспільному житті, реалізовувати належні їм політичні права, колективно відстоювати свої інтереси. Громадські організації у сфері захисту прав дитини об'єктивно висвітлюють існуючі проблеми, дають оцінку діям влади, наголошують на прогалинах у законодавстві, висвітлюють основні недоліки реалізації прав дитини у практичному житті.

Діяльність громадських організацій у сфері захисту прав дитини залишилась поза увагою науковців. У юридичній літературі здебільшого досліджується діяльність державних органів у сфері захисту прав та свобод дитини. На нашу думку, активне функціонування громадських організації виступає контролером держаних органів, певною рушійною силою, яка

[326] Права дитини: від витоків до сьогодення : зб. текстів, метод. та інформ. матеріалів / авт.-упоряд.: Г. М. Лактіонова. К. : Либідь, 2002. С. 39

стимулює удосконалення роботи державної влади, спрямованої на забезпечення прав та свобод дитини.

Наступним видом гарантій забезпечення прав і свобод дитини є духовні гарантії, основою яких є духовні цінності суспільства, його правова, культурна, суспільна свідомість.

Духовні гарантії прав та свобод дитини – це система духовних цінностей суспільства, в основі яких є визнання дитини активним суб'єктом належних їй прав та свобод, сприяння культурному та інтелектуальному розвитку дитини, формування системи духовних цінностей та ідеологічних орієнтацій, заснованих на повазі до Батьківщини, до прав та свобод людини.

До числа духовних гарантій відносять наявність ідеологічної багатоманітності, заборону релігійної, расової ворожнечі, загальнодоступність та безоплатність освіти, доступ до інформації, свободу літературного, художнього, наукового та інших видів творчості.

Визнання дитини як активного суб'єкта належних прав та свобод, учасника громадянського суспільства, закріплено у ст. 9 ЗУ ,,Про охорону дитинства", у якій вказано, що кожна дитина має право на вільне висловлювання особистої думки, формування власних поглядів, розвиток власної суспільної активності, отримання інформації, що відповідає її віку… [327].

Соціологічні дослідження свідчать, що найчастіше діти вказують на порушення права вільно висловлювати свою думку, мати власні погляди та переконання, права на відпочинок, на якісну медичну допомогу, на захист від втручання в особисте життя, на освіту, на розвиток талантів, на захист від жорстокості, знущання, брутального поводження та ін [328].

[327] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.
[328] Забезпечення прав дітей в Україні. Охорона материнства і дитинства : парлам. слухання 7 черв. 2005 р. Інформаційне управління ВРУ. URL: http://portal.rada.gov.ua.

Крім того, в останні роки в Україні посилилась соціальна патологія: збільшується кількість молодих осіб, які хворі на алкоголізм, токсикоманію та наркоманію [329].

Науковці наголошують, що проблема дитячого алкоголізму і наркоманії є наслідком надмірної реклами алкоголю в ЗМІ, особливо на телебаченні. Це системна загальнодержавна проблема, яка за кілька десятиліть може призвести до виродження нації. Суттєвої державної підтримки потребують дитячі та юнацькі освітньо-виховні організації, які мають виховувати у молоді потяг до здорового способу життя[330].

За висновками лікарів, останнім часом поширена практика вживання підлітками пива та інших напоїв, у складі яких є алкоголь (ром-коли, лонгера тощо), продаж якого дітям не заборонено. Юристи-практики наголошують на необхідності на законодавчому рівні прийняти рішення про заборону продажу дітям напоїв, у складі яких є алкоголь[331].

Нестабільність у державі, неналежне функціонування сім'ї як соціального інституту, спричинили загострення проблеми дитячої безпритульності[332]. Все це свідчить про кризу у вихованні молодого покоління.

Дослідники наголошують, що потрібно повернути дітей до родин та дитячих закладів. Діти не мають де проводити дозвілля, оскільки зруйнована система підліткових клубів – усі вони розпродані, а на місці багатьох спортивних майданчиків виросли приватні гаражі, паркани або висотні будинки[333].

Діти не захищені від негативного впливу теле-, кіно, та відеопродукції, що поширюють пропаганду насильства та аморального способу життя.

---

[329] Котляр А. Дети — будущее и настоящее. *Зеркало недели*. 2002. 1—7 июня. С. 1-3
[330] Дитячий алкоголізм — не стільки медична, скільки загальнодержавна проблема . *Сіверщина.* 2007. 12 лип. С. 8-9
[331] Алхімова Д. Органи прокуратури — на захисті прав дітей. *Вісник прокуратури*. 2008. № 5. С. 22
[332] Голуб Ю. Проблеми захисту прав дітей у регіоні. *Вісник прокуратури.* 2008. № 4. С. 25
[333] Присяжнюк В. Чи затишно дітям під крилом закону. *Вісник прокуратури.* 2009. №1. С. 44

Відсутня жорстка позиція державних органів контролю у сфері телебачення, радіомовлення, преси, які не вживають заходів щодо обмеження вільного поширення такої продукції[320].

Саме тому необхідною є ефективна, цілеспрямована державна політика у сфері виховання молодого покоління. Потрібно, щоб все суспільство усвідомило гостроту проблеми виховання дитини, становлення її як особистості та серйозні наслідки недоліків цього процесу.

Важливе значення в системі гарантій займають юридичні гарантії.

П.М. Рабинович вказує, що юридичні гарантії – це закріплені правовими нормами межі їх здійснення, способи конкретизації; юридичні факти, пов'язані з їх забезпеченням, процесуальні форми здійснення прав і свобод, заходи заохочення та пільги для стимулювання їх правомірної реалізації [334].

Ми поділяємо думку, що юридичні гарантії прав та свобод дитини – це забезпечення компетентності державних органів, посадових осіб у сфері захисту прав дитини, це встановлення відповідальності за порушення прав та свобод дитини, а також законодавчо встановлений порядок захисту порушених чи оскаржених прав та свобод дитини, право на одержання кваліфікованої юридичної допомоги.

Більшість науковців юридичні гарантії поділяють залежно від наявності факту порушення прав та свобод на гарантії охорони, гарантії захисту. Охорону та реалізацію прав та свобод (стан до виникнення порушення права) забезпечують гарантії охорони. А після виникнення порушення або оскарження прав чи свобод, гарантії захисту забезпечують відновлення правомірного стану та притягнення до відповідальності винних осіб[335,336,337,] .

---

[334] Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України : (до інтерпретації вихідних конституц. положень) Х. : Пороги, 1997. С. 189

[335] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Х. : Консум, 2008. 656с.

[336] Права, по которым судится малороссийский народ ... / изд. под ред. и с прилож. исслед. о сем Своде и о законах, действовавших в Малороссии проф. А. Ф. Кистяковского. К. : Унив. тип. (И. И. Завадзского), 1879. — 1065 с.

[337] Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2000. С. 12

До системи юридичних гарантій забезпечення прав та свобод дитини належить Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який здійснює парламентський контроль за додержанням прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожної людини на території України і в межах її юрисдикції. Існування цього правового інституту позитивно впливає на вдосконалення механізму забезпечення прав та свобод дитини.

У наукових колах обговорюється доцільність введення посади Уповноваженого з прав дитини в Україні: адже за останнє десятиліття у багатьох країнах, зокрема і Російській Федерації, з'явились такі інститути. Прибічники введення цієї посади аргументовано вказують на недоліки механізму забезпечення прав та свобод дитини, на нерозвиненість системи закладів соціального захисту дитини [338]. Противники стверджують, що законодавством значно розширені повноваження органів, які захищають права та інтереси дітей. Крім того, в Україні прийнято цілий ряд законодавчих актів, які визначають правові основи діяльності державних органів та установ щодо здійснення захисту прав та свобод дитини і профілактики їх порушень.

Аналізуючи ментальність сучасного українського суспільства, а також враховуючи те, що багато спеціалістів, що працюють із дітьми, внаслідок ,,старої" системи власного виховання, не визнають сучасного розширення прав дитини, не усвідомлюють дитину як активного суб'єкта прав, рівноправного члена суспільства. Варто зазначити, що впровадження посади Уповноваженого з прав дитини могло б суттєво вплинути на рівень реалізації прав та свобод дитини. Численні порушення прав дитини вказують на необхідність введення такого інституту, який би займався виключно проблематикою, пов'язаною з питанням захисту прав дітей, спеціальною підготовкою кадрів у сфері забезпечення прав дитини.

[338] Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспекиви. К. : Логос, 2000. С. 48-72

Важливим елементом системи юридичних гарантій є ювенальна юстиція, що передбачає захист дітей, які перебувають у конфлікті із законом. Розвиток спеціальної системи правосуддя для неповнолітніх передбачено Концепцією реформування кримінальної юстиції України. Вона спрямована на використання спеціальних процедур ювенальної юстиції, які дають змогу враховувати права та інтереси дітей. Кримінальні справи, в яких обвинуваченими є неповнолітні особи, мають розглядатися судом колегіально, за участю народних засідателів або присяжних[339].

На нашу думку, каральну систему неповнолітніх необхідно удосконалювати. Становлення ювенальної юстиції сприятиме попередженню правопорушень серед неповнолітніх, виникненню ефективніших способів реагування на дитячу злочинність та захисту дітей, що вступили в конфлікт із законом. Доки основним засобом впливу на неповнолітніх правопорушників буде покарання, ситуація щодо дитячої злочинності не зміниться на краще.

Отже, проведене дослідження дає змогу зробити висновок, гарантії прав і свобод дитини слід розглядати, як систему узгоджених соціально-економічних, політичних, культурних (духовних), юридичних умов, засобів і способів, що забезпечують постійне удосконалення прав та свобод дитини, охорону, фактичну реалізацію та захист у разі порушення (оскарження).

Система гарантування прав та свобод дитини в Україні потребує вдосконалення. Розвиток законодавства, посилення реалізації та розширення прав дитини є складовою їх гарантування. Отже, гарантії не лише мають забезпечувати реалізацію прав та свобод дитини, але і сприяти їх розвитку, вдосконаленню. Отже, необхідно постійно розширювати зміст, обсяг та можливості реалізації закріплених прав та свобод дитини, а також посилювати ефективність їх гарантованості.

[339] Конституційне право України / ред. Погорілко В. Ф. К. : Наук. думка, 1999. 733 с.

2.3. Форми захисту прав і свобод дитини

Науковці, досліджуючи правовий захист людини зазначають, що це складне і багатопланове явище, яке формувалось спільними зусиллями багатьох поколінь шляхом накопичення інтелектуального матеріалу, створення морально-філософського підґрунтя для утвердження в майбутньому ідеї прав людини та необхідності їх захисту [340].

Правовий захист дитини є правовим явищем, поза яким права та свободи дитини втрачають свій зміст та значення. Особливістю захисту прав дитини є його соціально-правова природа. Вона полягає у неповторності дитини як людської особистості. В дитинстві у свідомості людини формуються головні ціннісні орієнтири. Цей період також характеризується особливою залежністю, наївністю, можливістю зловживань або експлуатації з боку інших осіб. Саме тому дитина потребує ефективного правового захисту її прав та свобод особливо тоді, коли потрапляє у неблагополучні умови, коли порушено її права чи свободи.

Досліджуючи форми захисту прав дитини, доцільно висвітлити співвідношення споріднених понять, зокрема важливим є розуміння ,,захисту" та ,,захищеності". О.І. Наливайко зазначає, що ,,захищеність" є наслідком ,,захисту", без захисту не було б і захищеності, бо остання існує завдяки самому процесу захисту, започатковує його і є остаточною метою. З іншого боку, захист з'являється там і тоді, де і коли виникає проблема в захищеності, що на практиці призводить до проблеми у відокремленні цих категорій[327]. П.М. Рабинович доводить, що захищеність прав людини є кінцевим результатом належної регламентації, реалізації, охорони і захисту юридично закріплених можливостей людини володіти, користуватися і

[340] Наливайко О. І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук . К., 2002. С. 7

розпоряджатися певними благами, необхідними для її існування та розвитку [341].

На юридичну захищеність прав людини впливає цілий спектр неправових чинників (економічних, політичних, соціальних, демографічних, внутрішньо-психологічних), які визначають зміст, інтенсивність, спрямованість та кінцеву ефективність захисту прав людини [328].

Поділяючи зазначені наукові позиції, можна визначити, що захищеність дитини є ширшим поняттям, ніж її захист, оскільки вона включає не лише заходи, спрямовані на усунення порушень прав та свобод дитини, але і їх охорону, реалізацію та регламентацію.

Досить актуальним залишається питання співвідношення понять ,,охорона" та ,,захист". Багато науковців у своїх дослідженнях звертались до їх тлумачення і обґрунтування.

Одні автори, зокрема З.В. Макарова, Н.Б. Болотіна, вважають, що термін ,,захист" є ширшим ніж термін ,,охорона", зазначаючи, що до поняття захисту прав входить і їх охорона [342,343]. Інші, досліджуючи захист прав і свобод, ототожнюють його з охороною. Така ситуація виникла тому, що ці поняття є близькими за своїм змістом, проте їх необхідно розрізняти.

Переважна більшість авторів, зокрема В.І. Абрамов, В.М. Ведяхін, М.І. Матузов та ін., вважають, що ,,захист" охоплює лише заходи, передбачені у законі, коли право особи порушено[344].

Ми поділяємо погляди П.М. Рабиновича, який вказує, що захист прав і свобод людини – це відновлення порушеного правомірного стану, притягнення правопорушників до юридичної відповідальності. А охорона прав і свобод людини здійснюється шляхом вжиття заходів для

---

[341] Рабінович П. М. Права людини (юридична захищеність). Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С.281

[342] Макарова З. В. Защита в российском уголовном процесе: понятие, виды, предмет и пределы . *Правоведение.* 2000. № 3. С. 21

[343] Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. К. : Знання, 2005. С. 38

[344] Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1987. 293 с.

попередження, профілактики порушення прав і свобод. Науковець зазначає, що термін ,,забезпечення прав і свобод людини" включає три елементи: сприяння реалізації (шляхом позитивного впливу на формування їх загально соціальних гарантій) охорону прав і свобод та захист прав і свобод людини[345].

У ст.1 ЗУ ,,Про охорону дитинства" закріплено загальне визначення охорони дитинства – це система державних і громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання та розвитку дитини і захисту її прав[346]. Тобто у законодавстві також передбачено, що ,,охорона" є ширшим поняттям, ніж ,,захист". Певним недоліком є відсутність законодавчого закріплення визначення захисту прав та свобод дитини.

Узагальнюючи існуючі наукові позиції, можна відзначити, що охорона прав дитини – це сукупність заходів, спрямованих на профілактику порушень. Реалізація – це позитивний вплив на формування гарантій, створення умов для реалізації прав та свобод дитини. Захист прав та свобод дитини – це реагування на порушення прав дитини: ліквідація порушення, відновлення правомірного стану, притягнення правопорушників до юридичної відповідальності.

Джерелом у системі захисту прав і свобод дитини є норми права. Вони займають особливе місце в системі захисту, оскільки регламентують порядок дій державних органів, посадових осіб, фізичних та юридичних осіб у галузі захисту прав дитини, закріплюють можливість використання державного примусу.

---

[345] Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України : (до інтерпретації вихідних конституц. положень). Х. : Пороги, 1997. С. 9

[346] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.

В основі законодавства України у сфері правового захисту дитини лежать КУ [347], Конвенція ООН про права дитини[348], СКУ[349], ЗУ „Про охорону дитинства” [350].

Ці нормативно-правові акти спрямовані на поліпшення соціального захисту дітей, у тому числі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, удосконалення державної системи опіки. Про позитивний вплив законодавства у сфері соціально-правового захисту дітей свідчать показники національного усиновлення: у шість разів збільшилась кількість дітей, влаштованих в прийомні сім’ї та дитячі будинки сімейного типу, а кількість дітей-сиріт, дітей, що позбавлені батьківського піклування, які виховуються в інтернатних закладах, зменшилось на 40% [351].

Крім того, було внесено ряд змін до ЗУ „Про державну допомогу сім’ям з дітьми”, яким передбачено надання державної грошової допомоги у зв’язку з вагітністю та пологами, при народженні дитини, при усиновленні дитини, допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, а також допомоги на дітей одиноким матерям [352].

Отже, аналізуючи законодавство України у сфері захисту прав та свобод дитини, варто відзначити наявність позитивних змін, які мають соціально-правову природу. На наш погляд, поряд з чималими зрушеннями залишилось ряд проблемних питань, які вказують на необхідність удосконалення законодавчого забезпечення захисту прав дитини. Існують норми законодавчих актів, які „не спрацьовують”, або не в повній мірі відповідають Конвенції про права дитини.

---

[347] Конституція України .Верховна Рада України. Офіц. вид. К. : Парламентське видавництво, 2007. 64с.
[348] Конвенція ООН про права дитини : ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27 лют. 1991 № 789-XII. К. : Столиця, 1997. 31 с.
[349] Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / за ред. Є. О. Харитонова. Вид. 2-ге., доповн. Х. : Одіссей, 2008. 558 с.
[350] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.
[351] Котляр А. Запізніле до ювілею. *Дзеркало тижня*. 2009. 28 листоп. 4 груд. —С. 14
[352] Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21 груд. 1992 № 2811-XII (зі змінами і доповненнями). *Голос України*. 1992. 16 груд.

В останні роки вживаються заходи для посилення гарантування права дитини на контакт. Ст. 16 ЗУ „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення захисту прав дітей" передбачає, що батьки, інші члени сім'ї та родичі, зокрема ті, які проживають у різних державах, не повинні перешкоджати один одному реалізувати право дитини на контакт з ними [353]. Проблеми можуть виникнути, коли дитина, реалізуючи своє право на контакт, перебуває за кордоном, а один із батьків, чи родичів перешкоджає її поверненню.

Ще однією новелою законодавства є встановлення різниці у віці між усиновлювачем і дитиною не більше, ніж 45 років, передбаченої ЗУ „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо усиновлення" [354].

На думку Н. Карпачової, це положення є неконституційним і порушує принцип рівності громадян. Конституційний Суд визнав, що встановлена СКУ різниця у віці між усиновлювачем і дитиною є однаково обов'язковою для всіх осіб, які бажають усиновити дитину, і фактично стосується можливості усиновлення дитини певного віку, а тому не порушує конституційного принципу рівності громадян перед законом. Крім того, усиновлення надає усиновлювачам відповідні права та накладає на них обов'язки щодо всиновленої дитини в такому обсязі, який мають батьки щодо дитини, а усиновленим дітям – права і обов'язки в такому самому обсязі, який мають діти щодо своїх батьків [355].

Та у наукових колах не вщухають дискусії, спрямовані на вирішення цієї проблеми. Зазначають також, що збільшення необхідної для усиновлення різниці у віці (більше ніж 45 р.) не буде відповідати інтересам дитини. Близькі до цієї межі громадяни можуть мати цілу низку проблем, характерних для осіб похилого віку, які не сприяють належному утриманню

[353] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення захисту прав дітей : Закон України від від 21 трав. 2009 № 1397-VI . *Урядовий кур'єр*. 2009. 12 черв.
[354] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо усиновлення : Закон України від 10 квіт. 2008 № 257-VI. *Урядовий кур'єр*. 2008. 24 квіт.
[355] Літні люди не зможуть всиновити немовля // Інформаційне агентство УНІАН. Права людини. URL: http://human-rights.unian.net/ukr.

та догляду, всебічному розвитку дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування. Аналіз зарубіжного досвіду свідчить, що максимально допустима різниця у віці між усиновлюваним і усиновлювачем становить не більше 45 років, у переважній же більшості країн встановлюється різниця у 30-35 років. Тому недоцільним збільшувати максимальну різницю у віці між усиновлювачем та дитиною, яку він бажає усиновити [356].

На наш погляд, зважаючи на важку соціально-економічну ситуацію, що склалась в Україні та кількість дітей, позбавлених батьківського піклування, недоцільно орієнтуватись на розвинені країни, де умови утримання, матеріального забезпечення таких дітей значно кращі. Вікові обмеження для усиновителів звужують коло осіб, які мають право усиновити дитину. А це, в свою чергу, звужує кількість дітей, які зможуть реалізувати своє право на виховання в сім'ї.

Варто відмітити, що певна кількість подружніх пар у віці до 40-45 років мають надію народити власну дитину. Саме у зрілому віці приходять до рішення всиновити дитину, яка отримує можливість виховуватись у родині та бути спадкоємцем, що також має важливе значення для її благополуччя.

Ю. Голуб зазначає, що: ,,Ніхто не зважає на те, що згідно зі ст. 243 СКУ, ст. 67 ЦКУ опікун чи піклувальник зобов'язаний створювати належні умови проживання лише до моменту припинення опіки чи піклування. Після цього дитина, чи то особа з числа дітей-сиріт або позбавлених батьківського піклування, яка досягла повноліття, опиняється просто неба і часто неспроможна захистити свої права"[357].

Отже, на наш погляд, встановлення вікових меж для усиновителів (внесення змін до СКУ щодо посилення захисту прав дітей при усиновленні, а саме до ст. 210, ст. 211, ст. 220) є певним обмеженням їх можливостей.

---

[356] Проект Закону про внесення змін до Сімейного кодексу України (щодо посилення захисту прав дітей при усиновленні) : висновок голов. наук.-експерт. упр. від 31.03.09. URL:http://gska2.rada.gov.ua.
[357] Голуб Ю. Проблеми захисту прав дітей у регіоні. *Вісник прокуратури.* 2008. № 4. С. 38

Недоцільно обмежувати коло осіб, що бажають всиновити дитину тісними віковими межами, та колом дітей, що можуть реалізувати право на виховання у сім'ї. Отже, у ст. 211 СКУ необхідно розширити різницю у віці між дитиною та усиновлювачами.

Ще одним недоліком законодавства у сфері соціально-правового захисту дитини, на наш погляд, є і проблема правового регулювання проведення профілактичних щеплень дітей. Цю проблему неодноразово піднімали представники Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні.

Загальновідомими стали летальні випадки або значні погіршення стану здоров'я дітей після проведення вакцинації. Однозначного висновку експертів, що саме стало причиною погіршення стану здоров'я, немає. Однак певна кількість батьків відмовляються робити щеплення своїм дітям. Крім того, в Україні існує велика кількість дітей, котрим щеплення протипоказані за станом здоров'я. Зокрема це діти, котрі страждають на алергічні захворювання та ін.

Проблеми виникають, коли батьки отримують відмову в прийнятті дітей до дитячих садочків, а інколи й до школи. Ст.15 ЗУ „Про захист населення від інфекційних хвороб" передбачає, що дітям, які не отримали профілактичних щеплень згідно з календарем щеплень, відвідування дитячих закладів не дозволяється [358].

Наприклад, харківський дитсадок відмовився приймати дитину без всіх обов'язкових щеплень. Мати трирічної дівчинки звернулася до суду. Свого часу вона відмовилася робити дитині будь-які щеплення – тепер отримала проблему: її доньку відмовляються приймати в дитячий заклад. Керівництво закладу вказує, що вони не мають права брати на виховання дітей без щеплень[359] .

---

[358] Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 6 квіт. 2000 р. № 1645-III . *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 29. С. 15

[359] Клочко Л. Трирічна дівчинка судиться з дитячим садочком через щеплення.URL: http://www.newsru.ua.

Крім того, загальновідомими стали випадки значного погіршення стану здоров'я та смерті дітей після проведення вакцинації. В багатьох випадках точну причину хвороб так і не знайшли. Було встановлено, що вакцина, після ін'єкції якої помер школяр з м. Краматорська А. Тищенко, не була сертифікована [347].

Комплексна судово-медична експертиза із залученням 12 провідних фахівців Академії медичних наук України підтвердила, що смерть А. Тищенка пов'язана із проведеною йому вакцинацією проти кору і краснухи. ,,Є прямий причинно-наслідковий зв'язок" [360].

Після таких випадків багато батьків почали відмовлятися робити щеплення своїм дітям.

Нерідко у дитячих закладах для проведення щеплень батьків просять писати заяви про те, що вони погоджуються на проведення профілактичних щеплень та у разі ускладнень відповідальність беруть на себе. На нашу думку, таке врегулювання проблеми є недопустимим. Батьки не мають відповідати за наслідки проведення вакцинації. Крім того, внаслідок сукупності негативних факторів погіршення стану здоров'я багатьох дітей після вакцинації свідомі батьки пишуть відмови.

КУ (ст. 24, ст.53) [361] передбачає, що усі громадяни мають рівні конституційні права і свободи, кожен має право на освіту. ЗУ ,,Про охорону дитинства" (ст.3) [362]також встановлює рівність дітей незалежно від ,,… переконань.. стану здоров'я". Ст. 19 закону передбачає, що кожна дитина має право на освіту. Держава гарантує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої та іншої освіти. Відповідні

[360] Генпрокурор: експертиза підтвердила, що школяр Тищенко помер від щеплення. Інформаційне агентство УНІАН від 19.09.08. URL: http://www.interfax.com.ua.
[361] Конституція України / Верховна Рада України. Офіц. вид. К. : Парламентське видавництво, 2007. 64с.
[362] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 30 Ст. 142.

положення, закріплені у ЗУ ,,Про дошкільну освіту”[363], ЗУ ,,Про загальну середню освіту” [364].

Оскільки держава гарантує право кожній дитині на охорону здоров’я, а також на рівність усіх дітей, то будь-які форми дискримінації, пов’язані зі станом здоров’я є недопустимими.

Разом з тим, варто зазначити загрозу спалаху епідемій внаслідок масових відмов від проведення вакцинації, що також є порушенням права на охорону здоров’я. Батьки мають право обирати форми та методи лікування, профілактики хвороб у дитини та бути добре обізнаними щодо ризиків відмови від щеплень.

Для недопущення масових відмов батьків від проведення профілактичних щеплень дітей необхідно здійснювати більш суворий контроль за якістю вакцин, проводити щеплення виключно у дитячих лікарнях після комплексного обстеження кваліфікованими спеціалістами стану здоров’я дитини та в присутності одного з батьків.

У разі виявлення захворювань або інших причин, через які може бути не проведено профілактичних щеплень, неправомірним є недопущення такої дитини до відвідування дитячих закладів.

Для врегулювання цього питання, на нашу думку, необхідно створити спеціалізовані дитячі установи, які зможуть відвідувати діти, які не отримали профілактичних щеплень за станом здоров’я чи переконанням батьків. Спеціалізовані дошкільні, загальноосвітні заклади мають відповідати усім вимогам законодавства, а також особлива увага має приділятись здоров’ю дітей та усуненню можливих спалахів епідемій. Для цього необхідно забезпечити їх відповідними спеціалістами, медперсоналом.

За умови створення спеціалізованих дошкільних, загальноосвітніх установ, діти, що не отримали щеплень, зможуть реалізувати гарантоване

---

[363] Про дошкільну освіту : Закон України від 11 лип. 2001 № 2628-III. *Урядовий кур'єр*. 2001. 8 серп.

[364] Про загальну середню освіту : Закон України від 13 трав. 1999 р. № 651-XIV : (із змінами, внесеними згідно із Законом України від 4 черв. 2008 р. № 309-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 27/28. — Ст. 253.

державою право на доступність дошкільної, повної загальної середньої освіти. А держава зможе гарантувати право на охорону здоров'я, у тому числі й від загрози спалаху епідемій, здійснюючи відповідний контроль у спеціалізованих закладах.

Отже, на наш погляд, одним із шляхів вирішеня зазначеної пробели може бути внесення змін до ст. 15 ЗУ ,,Про захист населення від інфекційних хвороб". Пропонуємо викласти другий абзац ст.15 у такій редакції: ,,діти, які не отримали профілактичних щеплень згідно з календарем щеплень, можуть відвідувати спеціалізовані дитячі заклади, які створені для дітей, що не отримують профілактичних щеплень. Якщо профілактичні щеплення дітям проведено з порушенням установлених строків, у зв'язку з медичними протипоказаннями, при благополучній епідемічній ситуації за рішенням консиліуму відповідних лікарів, вони можуть бути прийняті до відповідного дитячого закладу та відвідувати його".

Разом з тим, зазначена проблема потребує значно глибшої розробки та може стати предметом проведення подальших досліджень у сфері.

На нашу , вдосконалення законодавства недостатньо для забезпечення прав дитини. Без реалізації правових норм в практичному житті дитини, батьками, родичами, іншими особами, державними органами, громадськими організаціями тощо законодавство перебуває в площині декларативності.

На наш погляд, основними формами захисту дитини є державно-правовий захист прав і свобод дитини та захист прав дитини з боку громадянського суспільства.

З одного боку, держава зобов'язана створювати ефективні гарантії захисту прав дитини, здійснювати соціальні функції, особливо у галузі охорони здоров'я, соціального забезпечення.

Проте з іншого – дитина народжується, зростає, розвивається у соціумі. Реалізація прав та свобод дитини неминуче трансформується через громадянське суспільство. Спроможність дитини до самозахисту є досить невисокою. Саме тому доля дитини залежить від оточення, в якому вона

народжується та зростає. Це не тільки батьки (особи, що їх заміщують), вчителі, вихователі, лікарі, а усе суспільство, частиною якого є сама дитина. Тому захист прав дитини з боку громадянського суспільства також дуже важливий.

Отже, залежно від особливостей суб'єкта застосування правового захисту, захист прав дитини поділяється на державно-правовий захист та захист прав дитини з боку громадянського суспільства.

Ці форми є взаємозалежні та взаємообумовлені. У контексті розбудови демократичної, правової держави, громадянського суспільства такий підхід є особливо актуальним.

Т.І. Пашук зазначає, що державно-юридичний захист здійснюється в процесі юрисдикційної діяльності (тобто в порядку вирішення правового спору), результатом якої є застосування будь-якого різновиду державного примусу, в тому числі заходів відновлення, заходів юридичної відповідальності, заходів присікання (припинення), заходів попередження [365].

Сутність державно-правового захисту прав та свобод дитини полягає в тому, що дитина, права та свободи якої порушено, батьки, опікуни тощо можуть звернутися за захистом прав дитини до державного чи іншого компетентного органу, який уповноважений вживати необхідних заходів для поновлення порушеного права, припинення правопорушення, відшкодування заподіяної шкоди та покарання правопорушника.

Він проявляється у діяльності державних органів, посадових осіб, батьків, або самої дитини з приводу застосування економічних, юридичних та інших засобів захисту прав дитини, з метою відновлення порушеного (оскарженого) права, припинення правопорушення, відшкодування заподіяної шкоди. Результатом державно-правового захисту прав дитини може бути застосування будь-якого виду державного примусу.

---

[365] Пашук Т. І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2006. С. 13

На нашу думку, можна виділити такі загальні ознаки державно-правового захисту прав дитини: існує до досягнення дитиною повноліття, виникає після порушення (оскарження) прав дитини, визначає засоби захисту, закріплений у нормах права, має міжгалузевий характер, має регулятивний, карально-відновлювальний характер, виводить права дитини із площини декларативних у площину реальних.

О.І. Наливайко зазначає, що засоби захисту прав – це матеріально-правові і процесуальні норми і процедури, які використовуються юрисдикційними органами на вимогу уповноваженої особи для примусового відновлення її порушеного (оскарженого) права. Весь арсенал засобів захисту ділиться на заходи захисту і заходи відповідальності. Засоби захисту – це засоби правового впливу, які застосовуються компетентними органами у відношенні зобов'язаних осіб або правопорушників з метою відновлення порушеного (оскарженого) права людини і ліквідації наявного правопорушення [366].

Людина для захисту своїх прав (у разі порушення) може застосовувати дозволені законом примусові дії або звернутися до компетентних органів чи організацій (державних та міжнародних) з вимогою відновити порушене право.

СКУ законодавчо закріплює право дитини самостійно звертатися до суду[367]. Незважаючи на сучасну тенденцію перетворення дитини із об'єкта захисту та охорони з боку сім'ї, суспільства, держави на активного учасника життя громадянського суспільства, варто зважати на вікові особливості дитини, бо до досягнення певного віку дитина не може брати активну участь у захисті своїх прав, потребує особливого правового захисту. Тому на захисті її прав мають чатувати не лише батьки, особи що їх заміщують, державні та посадові органи, але й усе суспільство.

---

[366] Наливайко О. І. Функціональне призначення права у процесі захисту прав людини. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ*. 2002. № 1. С. 58-60

[367] Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / за ред. Є. О. Харитонова. Вид. 2-ге., доповн. Х. : Одіссей, 2008. С. 146

Держава зобов'язана створювати ефективні гарантії захисту прав дитини, здійснювати соціальні функції, особливо у галузі охорони здоров'я, соціального забезпечення.

Не менш важливе значення, ніж державно-правовий захист, має захист прав дитини з боку громадянського суспільства. Науковці зазначають, що проблематика дитини у громадянському суспільстві має два основні аспекти: участь інституцій громадянського суспільства в розробці та реалізації ювенальної політики, реалізації її правових засад; участь дитини у житті громадянського суспільства. В контексті міжнародного ювенального права, одним із принципів якого є забезпечення участі дитини у соціальних процесах, діти трактуються як значуща верства громадянського суспільства, від характеру соціалізації, виховання і освіти якої прямо залежить майбутнє будь-якого суспільства та його державності [368].

Громадянське суспільство – це форма суспільної самоорганізації, що відображає сферу недержавних (приватних) відносин, зумовлених взаємодією індивідуальних і колективних потреб та інтересів, які детермінуються реалізацією свободи особистості й вирішально впливають на формування суспільних відносин і соціальних цінностей .

Особливість формування та реалізації політики у сфері захисту прав дитини полягає в тому, що вона історично завжди ініціювалась знизу – від інституцій громадянського суспільства, передусім неурядових організацій та органів місцевого самоврядування [369].

Важливим інститутом громадянського суспільства, що протягом історичного розвитку відігравав важливу роль у визнанні та закріпленні прав та свобод дитини, є церква [370]. У багатьох країнах світу, зокрема США, ФРН, Франції товариства захисту дітей стали рушійною силою прийняття перших законів про захист дітей від жорстокого поводження.

---

[368] Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія. О. : Фенікс, 2008. С. 317

[369] Крестовська Н. М. там само С. 317

[370] Крестовська Н. М. Там само. С. 317

Неурядові організації виступають провідниками найбільш прогресивних політичних та юридичних засобів захисту прав дитини [371].

В Україні сьогодні діють багато громадських організацій, головною метою яких є захист прав та свобод дитини. Це ,,Служба Захисту Дітей", ,,Комітет сприяння захисту прав дитини", Міжнародна неурядова організація ,,Кожній дитині в Україні", молодіжна громадська організація ,,Молодіжна АльтеРнаТива", Молодіжна громадська організація ,,Клуб", дитячі та молодіжні організації ,,Нова хвиля" та інші. Вони здійснюють суттєвий вплив на рівень реалізації та захисту прав дитини. Роль громадський організацій у механізмі забезпечення прав дитини розглянемо у наступному розділі.

Важливим інститутом громадянського суспільства є сім'я. В останні роки в країні зросла кількість біологічних та соціальних сиріт, бездоглядних дітей. Втрата моральних цінностей певної частини населення, низький рівень життя, зловживання алкогольними та наркотичними засобами та ряд інших негативних факторів сприяють збільшенню випадків позбавлення батьківських прав.

Не менш важливою проблемою є насильство над дітьми у сім'ях. Фізичні покарання дітей є звичними для нашого суспільства та мають історичні передумови. Ніхто не приділяє особливої уваги, коли батьки виховують свою дитину, вдаючись до ,,звичаєвого ляпанця". Особливо небезпечною є ситуація, коли батьки систематично б'ють дитину. У Польщі загальнонаціональна дискусія про заборону звичаєвого ляпанця розгорнулася у травні 2008 року після смерті 3,5-річного Бартка, якого на смерть закатував друг матері. Польські науковці визнали, що це була трагедія не лише однієї дитини – це поразка суспільства [372].

Насилля над дитиною не є рідкістю і в українських сім'ях. Загальновідомим став випадок, коли батько, який з самого дитинства стояв

[371] Крестовська Н. М. Там само. С. 317

[372] Чому і яким правом? Громадянське суспільство : блог про сучас. укр. родину, сім'ю. URL: http//family.blox.ua.

на обліку у психдиспансері і мав судимість за збут наркотиків, посадив 14-річну доньку Наталю на ланцюг й намагався водити селищем. У такий спосіб він хотів залучити її до праці на присадибній ділянці [373].

Серед причин насильницьких дій стосовно дітей і підлітків головними є психічні хвороби батьків, неповага до особистості дитини, низький рівень правової культури та правосвідомості суспільства. Результати опитування дітей щодо насильства у сім'ї, проведеного Харківським центром жіночих досліджень, свідчать, що діти, які стають свідками насильства, мають бажання не лише захистити жертву або втекти з дому, частина з них готова до суїциду, а деякі – навіть до вбивства кривдника. Це не дивно, адже майже 80% неповнолітніх правопорушників є вихідцями з неблагополучних сімей[374].

Для того, щоб викорінити таке негативне явище, як насилля над дітьми, що склалось історично, необхідно, щоб усе суспільство усвідомило гостроту цієї проблеми.

Намагаючись вирішити проблему домашнього насильства, у грудні 2017 року Верховна Рада ухвалила закон «Про запобігання та протидію домашньому насильству», в якому запропоновано новий підхід (із використанням європейських стандартів) до боротьби з цим негативним явищем у суспільстві. Новий закон набув чинності з 7 січня 2018 року. Під домашнім насильством, згідно закону розуміється будь-яка дія фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, а також погрози вчинення таких діянь.

Постраждалими визнаються особи, незалежно від того, чи проживають вони спільно зі своїми кривдниками, чи ні (наречені, подружжя, колишнє подружжя, мати, батько, діти, їх батьки, брати, сестри, нерідні батьки, опікуни, піклувальники, їхні діти, прийомні діти, діти-вихованці, інші родичі до двоюрідного ступеню зв'язку, особи, які спільно проживали або

[373] Карпюк Г. "Ланцюгове" виховання. *Дзеркало тижня*. 2008. 26 вересня

[374] Людин Д. Потрібно внести зміни до законодавства, які сприятимуть недопущенню пропаганди насильства. *Юридичний Вісник України*. 2009. 17—23 жовт. С. 3

проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі, їх діти та батьки) та особи, які проживають разом (будь-які інші родичі, люди, які пов'язані спільним побутом, мають спільні права та обов'язки). Постраждалою дитиною визнається не лише та, яка зазнала домашнього насильства, а й свідок (очевидець) такого насильства.

У разі вчинення будь-якого виду домашнього насильства постраждалі мають право звернутися із відповідною заявою (повідомленням) як до органів поліції за місцем свого проживання (перебування), так і до виконавчих комітетів сільських і селищних рад, органів опіки та піклування, навчальних закладів (якщо постраждалі — діти), установ охорони здоров'я. Аби отримати захист, достатньо звернутися до будь-якого з цих органів.

Невід'ємним елементом сучасного українського суспільства є засоби масової інформації. Вони відіграють важливу роль у захисті прав дитини, оскільки спрямовують увагу громадськості до порушень прав дитини, інформують суспільство про закріплені права дитини, можливості їх реалізації.

Узагальнюючи особливості захисту прав та свобод дитини з боку громадянського суспільства, можна зробити висновок, що йому характерні наступні ознаки: існує разом із державно-правовим захистом прав та свобод дитини, передбачає утвердження непорушності прав та свобод дитини у суспільній свідомості, може здійснюватись в процесуальній формі та виражатися у формі суспільного осуду, передбачає захист як визнаних прав дитини, так і формально не закріплених (моральних) прав, є важливим стимулом удосконалення забезпечення прав та свобод дитини державно-правовими інститутами.На наш погляд, взаємодія держави та соціуму є дуже важливою у захисті прав та свобод дитини.

Формування духовних цінностей у суспільній свідомості щодо захисту прав дитини можливе лише за умови співпраці усіх інститутів громадянського суспільства та ефективного державно-правового впливу. Так функціонування громадських об'єднань щодо захисту прав дитини

стимулюють законодавців до розробки нових законопроектів, розвитку гарантій у сфері захисту прав дитини.

Держава може захистити лише визнані права, закріплені у юридичних актах. Не всі інтереси дитини мають юридичне закріплення, яке необхідне для здійснення правового захисту. Складно на державно-правовому рівні встановити і забезпечити такі важливі інтереси дитини, як потреба у батьківській любові, або у щасливій сім'ї. Вплив на забезпечення таких потреб дитини може мати лише суспільство. Суспільний осуд, як реакція на певні дії батьків, опікунів, інших осіб, також є важливим аспектом захисту прав дитини.

Варто зазначити, що законодавець також визнає важливість впливу на захист прав дитини з боку громадянського суспільства. Так, наприклад, у п.3 ст. 151 СКУ передбачено, що батьки мають право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства [375].

Виділені форми захисту прав дитини є взаємозалежними та взаємообумовленими. У контексті становлення демократичної соціально-правової держави, громадянського суспільства такий підхід є особливо актуальним.

Отже, досліджуючи соціально-правову природу захисту прав дитини, автор прийшов до висновку, що захист прав дитини – це діяльність самої дитини, батьків, опікунів, інших осіб, державних органів, громадських організацій, суспільства, спрямована на усунення порушень прав та свобод дитини, відновлення правомірного стану.

Особливістю захисту прав дитини є його соціально-правова природа. Вона полягає у неповторності дитини як людської особистості, її залежності, наївності, можливості зловживань або експлуатації з боку інших осіб. Саме

---

[375] О Комисиях для несовершеннолетних : Декрет Совнаркома РСФСР от 14 янв. 1918 г.*Сборник узаконений РССФР*. 1918. № 16. Ст. 227.

тому дитина потребує ефективного правового захисту її прав та свобод, особливо тоді, коли вона потрапляє у неблагополучні умови, коли порушено її права чи свободи.

Залежно від особливостей суб'єкта застосування правового захисту, захист прав дитини поділяється на: державно-правовий захист; захист прав дитини з боку громадянського суспільства. Ці форми захисту прав та свобод дитини є взаємозалежними та взаємообумовленими.

2.4. Правове виховання та правова соціалізація як елементи механізму забезпечення прав та свобод дитини

Дитина народжується, зростає розвивається у соціумі, у певній спільноті людей. Міцна родина є природним середовищем для виховання дитини, а стабільність у державі – фундаментом у забезпеченні прав та свобод.

В сучасних умовах гармонійний розвиток особистості дитини ускладнюється політичною, економічною, соціальною і правовою кризою суспільства. Поступова зміна системи цінностей у суспільстві, норм поведінки віддзеркалюється у становленні особистості дитини, формуванні нового покоління.

Актуальність проблеми правового виховання та правової соціалізації дитини на сучасному етапі зумовлена наступними основними факторами:

по-перше, однією зі сторін усебічного розвитку особистості є наявність у неї високої культури поведінки;

по-друге, в Україні спостерігається тенденція до зростання дитячої злочинності, поширення злочинності серед неповнолітніх випереджає її загальне зростання, при цьому вона «омолоджується», тому питання правового виховання та правового соціалізації дитини є актуальними.

Законодавство про охорону та захист прав дитини передбачає, що дитина є самостійним суб'єктом права, активним учасником громадянського суспільства. Визнання цього принципу має важливе значення на шляху становлення демократичної, соціальної, правової держави. Для соціально-правової активності дитини необхідним є високий рівень її правової культури та правосвідомості. Крім того, критерій ,,соціально-правова активність" є одним із показників ефективності правового виховання, яке має суттєвий вплив на забезпечення прав та свобод дитини.

У науковій літературі наведено широкий спектр підходів до визначення поняття правового виховання. С.С. Алексєєв, С.І. Архипов, Г.В. Ігнатенко,

В.М. Корельский, В.І. Леушин, В.Д. Перевалов та ін. під правовим вихованням розуміють цілеспрямовану діяльність по трансляції (переданні) правової культури, правового досвіду, правових ідеалів і механізмів вирішення конфліктів у суспільстві від одного покоління до іншого [376]. Цікавим є те, що у визначенні ,,правове виховання" розкривається, як діяльність, спрямована на передання правової культури, а не як вплив на правову свідомість.

Подібний підхід висловлює О.Ф. Скакун, яка вважає, що правове виховання може впливати на правову культуру, визначаючи, що це цілеспрямований постійний вплив на людину з метою формування у неї правової культури і активної правомірної поведінки. Основна мета правового виховання – дати людині необхідні в житті знання і навчити її поважати закони і підзаконні акти та додержуватися їх, тобто сформувати достатньо високий рівень правової культури, здатний значно зменшити кількість правопорушень [377].

П. М. Рабінович висвітлює інший підхід і розглядає зазначене поняття як вплив на внутрішній стан особи, на її свідомість, психологію, на процес пізнання і засвоєння правової ідеології, на правову культуру особи, і цей вплив включає в себе вплив соціального устрою життя, моральної атмосфери, традицій суспільства, освіти та спеціального навчання, такий вплив може бути як усвідомленим, так і неусвідомленим самими учасниками правовиховного процесу [378].

У зазначеному визначенні правове виховання розглядається в порівняно ширшому значенні, оскільки передбачає вплив не лише на формування правової культури, але й на правову свідомість особи, на її внутрішній стан.

---

[376] Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов и фак. / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. М. : Норма-Инфра М., 2000. С. 346

[377] Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Х. : Консум, 2008. С. 480

[378] Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. Посібник. Вид. 9-те, зі змінами. Львів : Край, 2007.

В.Л. Кулапов, В.С. Нерсесянц, А.Б. Венгеров також вважають, що правове виховання впливає не лише на правову культуру, але й на рівень правосвідомості.

В.Л. Кулапов під правовим вихованням розуміє цілеспрямовану діяльність державних органів та суспільства, спрямовану на формування у громадян і посадових осіб правосвідомості та правової культури. Це спеціальний вплив на свідомість і поведінку людей з метою вироблення у них стійкої орієнтації на законослухняну поведінку [379].

В.С. Нерсесянц вказує, що правове виховання – це цілеспрямована систематична діяльність держави, її органів та їх службовців, громадських об'єднань та трудових колективів по формуванню і підвищенню правової свідомості та правової культури[380].

А.Б. Венгеров розглядає правове виховання, як цілеспрямовану систему просвітницьких, освітніх та інших заходів, що формують установки поваги та дотримання права, цивілізованих способів вирішення спорів, профілактики правопорушень [381].

Отже, у наведених визначеннях існують певні протиріччя, оскільки окремі дослідники вказують, що правове виховання спрямоване не лише на формування правової культури, але і на правосвідомість особи. Ці питання мають важливе значення для формування концепції правового виховання дитини.

Ми поділяємо думку науковців, зокрема С.С. Алексєєва, С.І. Архипова, Скакун О.Ф., у тому що правове виховання – це цілеспрямований вплив на передання правової культури від покоління до покоління. Успішний процес правового виховання не може не вплинути на внутрішній стан особи, на її правову свідомість, про що зазначають П. М. Рабінович В.Л. Кулапов, В.С.

---

[379] Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січ. 2005 № 2342-IV. *Зібрання законодавства України.* 2005. № 2. С. 187

[380] Проблемы теории государства и права : учеб. пособие для студ. вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. М. : Норма, 2006.

[381] Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник. М. : Омега-Л, 2007. С. 573

Нерсесянц, А.Б. Венгеров. Отже, правове виховання дитини – це організований процес, який здійснює вплив на формування її правової культури, а також разом з іншими факторами може впливати на становлення її правової свідомості.

Окремі науковці розглядають правове виховання в широкому та вузькому розумінні. У вузькому значені правове виховання пов'язують із реалізацією виховної функції права, а в широкому – під ним розуміють спеціально організований та керований процес формування особи правовими заходами, що здійснюються спеціальними суб'єктами в особливих навчально-виховних формах і закладах [382].

Інтерес для даного дослідження складає визначення, що правове виховання – це керований процес, оскільки певні некеровані правові явища також мають вплив на формування переконань дитини щодо цінності права.

Інколи науковці ототожнюють правову соціалізацію та правове виховання в „широкому розумінні", визначаючи її, як сукупність правових впливів (як цілеспрямованих, так і в певній мірі стихійних), що формують індивідуальну правову свідомість [383].

О.В. Зайчук, А.П. Заєць, В.С. Журавський, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко розглядають правове виховання у двох значеннях. У вузькому значенні висвітлюють правове виховання, як необхідну умову підвищення трудової активності трудящих, формування правової культури суспільства, подальшого зміцнення законності та правопорядку [384].

У широкому значенні правове виховання визначають, як процес правової соціалізації особи, яке полягає у впливі на людину багатьох факторів соціально-економічного устрою життя, політичного режиму, внутрішньої політики, норм законодавства та юридичної практики, моральної

---

[382] Сальников В. П. Правовая культура. Теория государства и права : курс лекций под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1997. С. 305

[383] Правовое воспитание и социальная активность населения / под ред. Б. М. Бабий . К. : Наук. думка,1979. С.32

[384] Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін. 2-ге вид., переробл. і доповн. К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 417

атмосфери, традицій суспільства, а також загальної освіти та юридичного навчання[385].

Таку думку висловлює А.П. Семітко, який зазначає, що правове виховання у вузькому значенні – це цілеспрямоване передання правових знань і досвіду визначеним групам людей і суспільству в цілому. А правове виховання у широкому значенні означає процес правової соціалізації людини, формування її поглядів навколишнім світом в цілому, всією юридичною практикою і поведінкою людей [386].

Критикуючи подібні підходи, Є.І. Федик вважає, що розуміння правового виховання у надто широкому значенні не сприяє концентруванню уваги на конкретних практичних завданнях правового виховання, вірному визначенню кола теоретичних проблем, що підлягають розробці. Він визначає, що процес формування правосвідомості та правової культури ширший за своїм змістом і включає в себе не тільки правове виховання, а й вплив на правову свідомість особи об'єктивних факторів життя[387] .

На наш погляд, ефективний процес правового виховання дитини відіграє основну роль у формуванні її правової культури та має суттєвий вплив на рівень її правосвідомості. Не менше значення відіграють і об'єктивні процеси, що відбуваються в житті дитини.

В.К. Бабаев зазначає, що, коли говорять про правове виховання у широкому розумінні, то скоріш за все мова йде про правову соціалізацію особи, коли вона ,,виховується " оточуючим середовищем в цілому, всією юридичною практикою та поведінкою людей, посадових осіб – представників державного апарату в правовій сфері. При цьому у людей, посадових осіб, державних органів, які здійснюють правову діяльність (правомірну або

[385] Теорія держави і права. Академічний курс : підручник. Вказана праця. С.418-419
[386] Семитко А. П. Правосознание и правовая культура. Теория государства и права : учебник для юрид. вузов и фак. / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. М., 1997. С. 531
[387] Федик Є. І. Правова культура та її різновиди : заг.-теорет. Характеристика. Право та культура : теорія і практика : міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 15-16 трав. 1997 р. / за ред. Ю. Шемчушенка, В. Кампо, М. Поплавського. К., 1997. С. 266-268

протиправну), немає прямої мети здійснювати на інших правовиховний вплив. Незважаючи на це, вплив на оточуючих все одно здійснюється [388].

У науковій літературі поняття правової соціалізації розглядають по-різному. Деякі автори умовно поділяють їх на три підходи.

Перший підхід у визначенні поняття ,,правової соціалізації", представниками якого є О.М. Здравомислова, Ш. Курильскі-Овіжен, С.Ю. Римаренко, зводиться до того, що в якості суб'єкта соціалізації розглядається суспільство, а в якості об'єкта – індивід. Під соціалізацією в даному випадку розуміється входження особи до системи суспільно-правових відносин, залучення її до існуючих форм діяльності. В інтерпретації представників даного підходу правова соціалізація – це виховання в особи поваги до закону, покірності, тобто повна інтеграція особи у пануючу правову систему суспільства [389].

Представники другого підходу, зокрема В.В. Головченко, І.В. Патерило, Л.І. Спиридонов, дотримуються протилежної точки зору і розглядають в якості суб'єкта правової соціалізації не суспільство, а індивіда. На їх думку, в процесі правової соціалізації індивід засвоює і набуває певних якостей, за допомогою яких він пристосовується до існуючих умов правової дійсності [377].

На думку представників третього підходу, а саме В.В. Копєйчикова, В.М. Кудрявцева, В.П. Казимирчука, Н.М. Оніщенко, правова соціалізація є двостороннім процесом взаємодії індивіда і суспільства, в якому обидві сторони є активними. Індивід, як об'єкт правової соціалізації, зовсім не позбавлений правової активності, тому сам може обирати для себе основні напрямки даного процесу, будучи тим самим одночасно і об'єктом, і суб'єктом правової соціалізації. В процесі правової соціалізації особа вибірково сприймає зовнішні умови впливу[377].

---

[388] Теория государства и права / под ред. В. К. Бабаева. М. : Юристъ, 2002.С. 318

[389] Швачка В. Ю. Правова соціалізація особи в сучасних умовах : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук. К., 2008. С. 13-14

Близьким до поняття ,,правова соціалізація" є термін ,,політична соціалізація", який, на думку Ф. Грінштейн, можна використовувати при вивченні громадських орієнтацій у дітей при вивченні норм і правил, які переважають у суспільстві, при вивченні впливу різноманітних політичних теорій на громадян у будь-якій стадії їх життєвого циклу, у ході спостережень за діяльністю інститутів соціалізації, які є своєрідними каналами впливу суспільства на людину[390].

Аналізуючи вищезазначені наукові підходи до понять ,,правове виховання" та ,,правова соціалізація", автор прийшов до висновку, що правове виховання дитини – це цілеспрямована, організована діяльність з боку держави та суспільства, що проявляється в системі просвітницьких, освітніх та інших заходів, спрямованих на формування поваги до права, дотримання законодавства, профілактики правопорушень.

Правова соціалізація дитини – це сукупність як цілеспрямованих, так і стихійних, некерованих впливів на дитину, формування відповідного рівня правосвідомості, залучення до існуючої системи правових цінностей, а також до системи суспільно-правових відносин.

Внаслідок ефективного процесу правового виховання та в результаті успішної правової соціалізації, у дитини розвивається належний рівень правової культури та правосвідомості, формується її соціальна активність. З розвитком, на основі високого рівня правосвідомості, засвоєння соціально-правових цінностей, дитина поступово бере участь у суспільно-правових відносинах, стає активним учасником суспільства. Внаслідок такого процесу за певний проміжок часу розвивається особа і робить свій внесок у вдосконалення суспільних відносин.

Правове виховання та правова соціалізація дитини є складовою механізму забезпечення її прав та свобод. Впливаючи на процес формування правосвідомості та правової культури, ці процеси здійснюють превентивний

[390] Grenstein F. A note on the ambiguity of political socialization: definitions, criticism and strategies of inquiry. The civic culture revisited / ed.: Gabriel A. Almond, Sidney Verba. Boston, 1980. C. 190-191

вплив у сфері забезпечення прав дитини, а також відіграють основну роль у формуванні законослухняної поведінки самої дитини.

О.О. Ганзенко здійснив систематизацію чинників право виховного впливу за двома ознаками. Першою є вік особи, залежно від якого ряд чинників розташовано у хронологічному порядку. Другою є визначена сфера суспільних відносин і відповідна галузь права [391].

Для дослідження процесу правового виховання дитини інтерес становить систематизація чинників правового виховання залежно від віку особи – це виховання у сім'ї, виховання у школі та вищих навчальних закладах, виховання в організації, на виробництві (у відносинах громадянського суспільства) [379].

Особливе значення у процесі правового виховання дитини відіграє виховання у сім'ї. Саме в дитинстві у свідомості людини формуються основи правових цінностей, орієнтацій.

На сучасному етапі соціальний інститут сім'ї переживає перехідний період. Змінюється зміст соціальних ролей, які виконуються різними членами сім'ї, зменшується залежність людини від сімейного осередку, перебудовується мораль. Цей процес супроводжується небажаними наслідками [392].

Боротьба за лідерство породжує на певному етапі гірше виконання домашніх обов'язків, оскільки, як відомо, недостатньо декларувати певний розподіл турбот, потрібно ще й реально покласти їх на конкретних людей, що нерідко досягається у сім'ях самоусуненням від відповідних справ[393].

Дає про себе знати суперечливість між специфічними сімейними потребами та можливостями їх задоволення, що історично склалися в сучасній сім'ї. Діти позбавлені систематичного контролю з боку батьків, які

---

[391] Ганзенко О. О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук . К., 2003. — С. 14

[392] Шестаков Д. А. Семейная криминология : криминофамилистика / под ред. Д. А. Шестаков. 2-е изд. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. С. 124

[393] Дідівська Г. Механізм впливу факторів сімейного неблагополуччя на злочинність неповнолітніх. *Підприємництво господарство і право*. 2009. № 1. С. 120

знаходяться на виробництві. Внаслідок таких обставин зростає рівень дитячої злочинності, а сім'я нерідко стає осередком систематичного порушення прав дитини.

Існує проблема невміння батьків правильно виховувати свою дитину. Цьому сприяє низький рівень їх педагогічної та правової культури. А.Б. Венгеров наводить приклад, як мати лякає дитину, що пустує, міліціонером, замість того, щоб привити думку, що міліціонер – є захисником, помічником дитини [394].

В результаті такого виховання суспільство може отримати важко керовану особу, яка, навіть внаслідок правильно організованого суспільного виховання, не піддаватиметься виправленню. Після тривалих залякувань особа з часом перестає реагувати на правоохоронні органи, кімнати міліції тощо. В гіршому випадку, внаслідок підміни понять, іншого негативного впливу, у дитини формується переконання, що життя у тюрмі овіяне романтикою, авторитетними стають злочинці і їх діяльність.

Про необхідність вдосконалення процесу правового виховання свідчить рівень злочинності та правопорушень у підлітковому середовищі.

Проблемою сьогодення є те, що освітні установи, нерідко, не приділяють належної уваги правовому вихованню дітей, не співпрацюють із службами в справах дітей та іншими державними органами. Це негативно впливає на рівень правової культури та правосвідомості дітей, сприяє поширенню дитячої злочинності.

Не менш важливим є правове виховання, що дитина може отримати у відносинах громадянського суспільства. Тут особливе значення має її бажання до участі у цих відносинах. Дитина, яка бере участь у дитячій громадській організації або інших відносинах, отримує додаткову інформацію, правові знання тощо.

[394] Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник. 4-е изд. М. : Омега-Л, 2007. С. 269

Для формування високого рівня правової культури правовиховний вплив на дитину має бути системним, організованим, в якому бере участь і сім'я, і дитячий садочок, і школа, і навіть гуртки, які відвідує дитина. Так, наприклад, досить популярними є різні спортивні секції (бокс, карате та ін.). Нерідко тренери забувають про правовиховні аспекти й не пояснюють, коли саме дитина може застосувати те, чого навчається на тренуваннях. Як наслідок – бійки у школах, шкільна ,,дідівщина", авторитетність ,,права сили" у дитячому середовищі.

Сьогодні вживається велика кількість заходів, спрямованих на попередження правопорушень, підвищення правової культури дітей, але суттєвого позитивного результату немає. Існуючий рівень правового виховання молодого покоління не відповідає вимогам часу.

Причиною, на наш погляд, є відсутність системного впливу на особистість дитини, спрямованого на формування належного рівня її правової культури, а також вплив на несформовану свідомість дитини негативних факторів соціально-економічного устрою, що проявляється у розриві між дітьми із забезпечених сімей та незаможних, моральної атмосфери, відсутності в суспільстві реальної поваги до права, низький рівень правової культури суспільства.

Одним із критеріїв ефективності правового виховання є ,,правова вихованість ", яку визначають як внутрішній духовно-правовий стан, у якому перебуває особистість у момент прийняття рішення про те, як діяти за тих чи інших обставин. Це стан правосвідомості особистості, рівень її правової культури, готовність до правомірної або протиправної поведінки [395].

В юридичній літературі поняття правової культури розглядають по-різному.

С.С. Алєксєєв визначає правову культуру як обумовлений всім соціальним, духовним, політичним і економічним рівнем якісний стан

[395] Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] 2-ге вид., переробл. і доповн. К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 430

правового життя суспільства, що виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних актів, правосвідомості та в рівні правового розвитку суб'єкта (людини, різних груп, усього населення), а також ступеня гарантованості державою й громадянським суспільством свободи і прав людини[396].

Подібний підхід висловлює В.С. Нерсесянц, який зазначає, що правова культура – це система духовно-моральних і правових цінностей, яка виражається в досягнутому рівні розвитку правової дійсності, нормативних і правових актів, правосвідомості, відповідно до яких формується законослухняний спосіб життя і здійснюється правове регулювання суспільних відносин, встановлюється режим правопорядку в країні [397].

Окремі науковці визначають, що правова культура характеризується, або відображає рівень правосвідомості суспільства. А.Б. Венгеров вказує, що правова культура характеризується рівнем правосвідомості, інтенсивністю переконань у цінності права, включаючи ступінь знання права, на яке спирається виконавча влада, посадові особи [398]. В. Сальников зазначає, що правова культура відображає рівень правосвідомості, режим законності та правопорядку, стан досконалості законодавства і юридичної практики та охоплює всі цінності, створені людьми в галузі права[399].

Доцільним, на наш погляд, є визначення А.П. Семитка, Р.К. Русинова, які вважають, що у своїй ідеальній якості правова культура виступає елементом ширшого поняття правосвідомості, як результат цілеспрямованого виховання, що виражає внутрішньо усвідомлене, шанобливе ставлення суб'єкта до права[400] .

Аналізуючи зазначені наукові підходи, автор дійшов до висновку, що їх автори вважають правову культуру однією з форм відображення

---

[396] Алексеев С. С. Теория государства и права : учебнник. М. : Инфра ; Норма-М, 1997. С.19
[397] Проблемы теории государства и права : учеб. пособие для студ. вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. М. : Норма, 2006. С. 406
[398] Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник. 4-е изд. М. : Омега-Л, 2007. С. 571
[399] Сальников В. П. Правовая культура. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1997. С. 574-575
[400] Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія К. : Основи, 2005. С. 330-331

правосвідомості, оскільки вона виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, правосвідомості та ін., тобто вважають правову культуру порівняно вужчим за змістом поняттям.

Прихильники такого підходу виділяють у структурі правової культури такі взаємозв'язані елементи: ідейно-теоретичні правові уявлення, правові почуття та діяльність особи у правовій сфері [401].

У юридичній літературі існує й інший підхід до зазначеного поняття.

В.В. Копейчиков включає у правову культуру правосвідомість, розуміння принципів права, повагу до нього, впевненість у справедливості закону, юридичних обов'язків та інших правових явищ, правове мислення, правомірну поведінку [402].

О.В. Зайчук, В.С. Журавський, О.Ф. Скакун, визначають, що найважливішими складовими правової культури є право, правосвідомість, правовідносини, правопорушення, правова діяльність [403,404].

Подібний підхід висловлює О.С. Дьоміна, яка визначає правову культуру як обумовлений економічним, політичним, соціальним і духовним рівнем розвитку суспільства різновид загальної культури, який становить міру освоєння й використання нагромаджених людством правових цінностей, що передаються у спадок від покоління до покоління[405].

Деякі закордонні автори ототожнюють правову культуру із правом. М. Ван Хоєк і М. Веррінгтон використовують при з'ясуванні змісту правової культури ключову концепцію традиції та менталітету, пояснюючи необхідність такого підходу неможливістю зрозуміти право поза широким

---

[401] Сальников В. П. Правовая культура Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1997. С. 24-25

[402] Загальна теорія держави і права : навч. посібник / ред. В.В. Копєйчикова. К. : Юрінком Інтер, 1998. С. 141-143

[403] Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін. 2-ге вид., переробл. і доповн. К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 562

[404] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Х. : Консум, 2008. С. 470

[405] Дьоміна О. С. Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства : автореф дис. ... канд. юрид. наук. К., 2007. — С. 9

історичним, соціально-економічним та ідеологічним контекстом [406]. І. Каренс переконаний, що культура має вагомий вплив на право, оскільки ,,будь-який правовий інститут зазнає впливу від будь-якої культури з її мовою, традиціями, нормами поведінки і т.д.” [407].

На тісне співвідношення права та культури вказує Ю.С. Шемшученко, який зазначає, що ,,право й культура є взаємопов’язаними, взаємодіючими між собою категоріями. Правова культура – це весь правовий космос, який охоплює всі моменти правової форми суспільного життя людей. Культура складається із здібності й уміння жити за цією формою, якій протистоїть неоформлена (невизначена, невпорядкована, хаотична, а тому й свавільна) фактичність, тобто та докультурна й некультурна безпосередність, що не опосередкована правовою формою”[408]. Отже, науковець також вважає правову культуру ширшим поняттям, ніж правосвідомість, оскільки у визначенні зазначено, що правова культура включає весь правовий космос, який охоплює всі моменти правової форми суспільного життя людей.

Незважаючи на різноманіття у науковій літературі визначень правової культури, їх можна умовно поділити на дві групи. Представниками першого підходу до визначення поняття ,,правової культури” є О.В. Зайчук, В.С. Журавський, В.В. Копейчиков, О.Ф. Скакун, О.С. Дьоміна та ін. На їх думку, найважливішими складовими правової культури є правосвідомість, правовідносини, правопорушення, правова діяльність. Даний підхід характеризується визнанням правосвідомості як складового елементу правової культури.

В інтерпретації представників другого підходу, зокрема С.С. Алєксєєва, А.Б. Венгерова, В. Сальникова, А. П. Семитка, Р. К. Русинова та ін., визначення правової культури зводиться до того, що це система духовно-

[406] Van Hoecke M. Legal cultures, legal paradigms and legal doctrine : towards a new model for compartive law . International and compartive law quarterly. 1998. Vol. 47.
[407] Carens J. H. Culture, citizenship and and community : a contextual exploration of justice as evenhandedness. New York : Oxford University Press, 2000. С. 260
[408] Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади взаємодії права і культури. Право та культура : теорія і практика : міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 15-16 трав. 1997 р. / за ред. Ю. Шемчушенка, В. Кампо, М. Поплавського. К., 1997. С. 4

моральних цінностей, яка може виражатися у правосвідомості. Тобто правова культура виступає елементом ширшого поняття правосвідомості і є результатом цілеспрямованого виховання, що виражає внутрішньо усвідомлене, шанобливе ставлення суб'єкта до права.

Поділяючи думку представників даного підходу до визначення поняття правової культури дитини, вважаємо, що воно є найбільш повним, оскільки правосвідомість є ширшим поняттям, ніж правова культура, а правова культура є однією з форм прояву правосвідомості. Отже, правова культура – це система правових цінностей, обумовлена всім соціальним, духовним, політичним і економічним устроєм, що відображає якісний стан забезпечення прав та свобод особи у досягнутому рівні правосвідомості, правової діяльності, правових актів, у рівні правового розвитку суб'єктів, а також рівні гарантованості державою і громадянським суспільством прав та свобод.

За даними опитування, проведеного українським інститутом соціологічних досліджень, правова культура та знання дітей щодо своїх прав досить низькі. Відповіді дітей на запитання щодо знання законодавчих актів України дають підставу стверджувати, що опитані значною мірою потребують вивчення та осмислення чинного законодавства України. Кожна шоста дитина взагалі не знає законів, які б захищали дитину .[409]

Основний загал опитаних старшокласників не знає тексту Конвенції, читав її тільки кожен п'ятий учень. Причиною невисокого рівня правової культури дітей є недостатньо організований процес доведення правових знань до дітей [397].

Важливим фактором впливу на рівень правової культури дітей є рівень правової культури та правової свідомості учителів, вихователів.

Опитування серед учителів, проведене Українським інститутом соціологічних досліджень вказує на необізнаність певної частини вчителів щодо прав та свобод дитини, а також недостатність відповідних програм для

[409] Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспекиви . К. : Логос, 2000. С. 38-39

підвищення рівня їх правових знань. Оскільки кожен третій з опитаних навчався на курсах підвищення кваліфікації, де про права дитини та методику викладання цього матеріалу дітям не йшлося[410].

Аналізуючи відповіді учителів на запитання ,,Як часто у викладанні Вашого предмету Ви відчуваєте нестачу правових знань щодо прав дитини?", варто відзначити, що лише 10% опитаних засвідчили, що положення Конвенції використовують у своїй роботі щоденно, половина респондентів використовують ці знання час від часу, кожен четвертий не зміг визначитися, а кожен десятий зазначив, що такі знання для викладання його предмету не потрібні (здебільшого викладачі фізико-математичного та гуманітарного циклу) [398].

Рівень правової культури учителів має вагомий вплив на процес правового виховання, на формування правової культури та правосвідомості у дитини. Перший може бути зафіксований лише в реальній діяльності учителя, у правовій поведінці. Він характеризується рівнем правових знань, здатністю правильно оцінювати та осмислювати права дитини та свої обов'язки, а також рівнем реалізації їх у практичній діяльності. Поведінка вчителя, його переконання у цінності права, повага до закону здійснюють суттєвий вплив на формування правової культури дитини.

Варто відзначити, що стратегічні завдання удосконалення механізму забезпечення прав та свобод дитини неможливо вирішити без формування високого рівня правової культури учителів, батьків, лікарів, високопрофесійного персоналу органів опіки та піклування, служб у справах дітей та інших органів, що мають ефективно здійснювати свою діяльність та забезпечувати реалізацію прав та свобод дитини. У разі ефективного функціонування прав та свобод дитина усвідомлює реальну дію права, його цінність та значення.

[410] Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспекиви. К. : Логос, 2000. С.44

Для розвитку у суспільстві поваги до прав та свобод людини підвищення рівня правової культури недостатньо. Зусилля необхідно спрямовувати на формування належного рівня правової свідомості.

Поняттю правосвідомості у ході власних досліджень значну увагу приділяли Л. Петражицький, М. Рейснер, І. Фарбер, О. Лукашкова, Е. Назаренко та інші науковці. Відповідно, з одного боку, під правосвідомістю розуміють сукупність ідей, уявлень і почуттів, які відображають ставлення суспільства до права, його структури, механізму правового регулювання суспільних відносин. З іншого – правосвідомість можна розглядати як спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їх правової позитивної поведінки [411].

Ю.М. Дмитрієнко зазначає, що правова свідомість – це духовна система регулятивних уявлень, ідей, поглядів, переконань, концепцій, теорій, відчуттів, емоцій, настроїв, психологічних переживань, юридичних цілей, інтересів, мотивів, звичок, традицій, ілюзій, інтуїції, ментальних установок, стереотипів, правового виховання, правової культури, реакції, вольових імпульсів, правокультурних моделей поведінки та ін., що формуються з приводу правової дійсності, в руслі її віддзеркалення, осмислення, пізнання, відчуття [412].

Зважаючи на вищевикладене, правосвідомість не є елементом правової культури. Єдність правосвідомості та правової культури полягає в тому, що правосвідомість та правова культура розвиваються у суспільстві; правова культура є формою вираження правосвідомості; вони є взаємообумовленими та взаємозалежними елементами, оскільки чим вищий рівень правової культури панує у суспільстві, тим вищим буде і рівень правосвідомості.

Відмінності між цими поняттями полягають в наступному: правова свідомість є ширшим поняттям, ніж правова культура; правова культура

---

[411] Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.2-ге вид., переробл. і доповн. К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 554

[412] Дмитрєнко Ю. М. Підходи до дослідження проблем правосвідомості у сучасному українському суспільстві URL: http://www.rusnauka.com.

формується внаслідок суб'єктивного впливу – правового виховання, а правова свідомість – внаслідок поєднання суб'єктивного та об'єктивного впливу на особу – правової соціалізації.

Науковці констатують, що після розпаду СРСР і в наступні роки в суспільстві спостерігається криза правосвідомості, яка зумовлена, перш за все, переоцінкою попередніх ідей, поглядів і уявлень [413].

Кожного дня у засобах масової інформації з'являються нові відомості про беззаконня, що відбувається в державі, корупцію, криміналізацію суспільства. Як наслідок, у законослухняних громадян формується зневажливе ставлення до органів державної влади, виникає соціальна напруга, спостерігається ігнорування норм права, самовільне тлумачення загальноприйнятих принципів, що часто призводить до спотвореного розуміння дозволеного та забороненого [414].

Ці фактори мають негативний вплив на формування правосвідомості дитини, оскільки, зростаючи в умовах недієвості закону, недовіри до влади, неповаги до права з боку батьків, вчителів, у дитини формуються відповідні переконання.

Сучасний стан українського соціуму характеризується поняттям соціального стресу, причому цей стрес багатоаспектний: стрес життя, пов'язаний із неможливістю досягти бажаних цілей, стрес дегуманізації середовища, стрес стрімкого зниження життєвого рівня, стрес побутової невлаштованості, безробіття, стрес нестабільності суспільства тощо[415].

Криза правосвідомості знижує рівень реалізації прав та свобод дитини. Досить важливою є проблема низької правової культури учителів, вихователів, батьків та ін. осіб. Тоталітарні методи неправового державного управління в минулому і суттєвий розрив між правовими нормами та

---

[413] Рассолов М. М. Проблемы теории государства и права :учеб. пособие для студентов вузов. М. : ЮНИТИ-Дана : Закон и право, 2007. С. 335

[414] Макарова О. Правовий нігілізм та правовий ідеалізм: реалії сьогодення. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 1. С. 76-78

[415] Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология : крат. энцик. сл. М. : Юрид. лит., 1997. С. 161

реальними відносинами сьогодні зумовили зневажливе ставлення до прав дитини, застосування до неї психологічного та фізичного насильства, невизнання дитини як активного суб'єкта належних їй прав та свобод.

Проблемою сучасного українського суспільства залишається ставлення до дитини не як до повноцінного члена суспільства, а як до особи, над якою дорослий (учитель, вихователь тощо) має якісь переваги. Підтвердженням цьому є опитування, проведене Українським інститутом соціологічних досліджень [416].

Особливості розвитку дитини, її несформована правова свідомість можуть зумовити безумовне підкорення такій системі, сприяти пасивній поведінці байдужості до участі у громадському житті або ж, навпаки, підштовхнути до протиправної поведінки. Саме тому необхідно, щоб усі спеціалісти у галузі забезпечення прав дитини, посадові особи органів державної влади і місцевого самоврядування, правоохоронних органів, вчителі, лікарі були висококваліфікованими спеціалістами. Аналіз забезпечення прав та свобод дитини в Україні вказує на існування цілого ряду негативних явищ, які є наслідком правового нігілізму.

Правовий нігілізм – антипод правової культури – це деформований стан правосвідомості особи, групи, суспільства, держави, що настає внаслідок відсутності віри у цінність права, його справедливість, надійність і дію, він призводить до усвідомленого ігнорування вимог закону, зневажливого ставлення до правових цінностей, принципів і традицій, що виключають, одначе, злочинний намір [417].

Заслуговують окремого аналізу прояви правового нігілізму серед неповнолітніх. Діти все частіше вирішують свої проблеми, вдаючись до насилля над іншими, нерідко у дитячих колективах з'являються сумнівні ,,авторитети", котрі відіграють вирішальну роль у формуванні ціннісних орієнтацій дитини.

---

[416] Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспекиви. К. : Логос, 2000. С. 40

[417] Туманов В. А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе. Государство и право. 1993. № 8. С. 52-54

За результатами соціологічних досліджень, кожна четверта дитина, що зазнала жорстокого ставлення, постраждала від своїх ровесників: від незнайомих однолітків, від ватажків та членів дитячих неформальних об'єднань.

Згідно з опитуванням, яке проведене Українським інститутом соціологічних досліджень, кожна друга опитана дитина вважає, що у нашому суспільстві досить поширене образливе ставлення до дітей та порушення їхніх прав [418].

Такі обставини не сприяють формуванню високого рівня правової культури та правової свідомості у молодого покоління. Вагомий вплив на формування особистості дитини також мають такі чинники, як падіння рівня життя людей, зростання цін. Діти особливо гостро відчувають різницю між багатими та бідними. Ще одним негативним фактором є розповсюдження неякісної інформації засобами масової інформації, що має шкідливий вплив на дитину. Н.І. Карпачова зазначає, що протягом останніх років діти та підлітки зростали і виховувалися в умовах втрати основних соціальних цінностей і насамперед духовних орієнтирів. Свідомість цілого покоління формувалася під впливом культу грошей, насильства та вседозволеності. Через те, коли ці підлітки стають дорослими, а згодом батьками, вони виховують власних дітей у такий спосіб, бо іншого просто не знають[419] .

Подолання правового нігілізму серед дітей та молоді в сучасних умовах розвитку українського суспільства є можливим лише за умови ефективної організації процесу правового виховання та правової соціалізації, які мають визначальний вплив на формування правової культури, правосвідомості дитини.У разі ефективного функціонування механізму забезпечення прав та свобод, дитина усвідомлює реальну дію права, його цінність та значення, реальна правова діяльність, повага до прав дитини тягне за собою наслідування правової поведінки дитиною. Належний рівень правової

[418] Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспекиви. К. : Логос, 2000. С. 42

[419] Забезпечення прав дітей в Україні. Охорона материнства і дитинства : парлам. слухання 7 черв. 2005 р.. Інформаційне управління ВРУ. URL: http://portal.rada.gov.ua

свідомості суспільства сприяє активності дитини у реалізації прав та свобод, формуванню її ідейноціннісних установок, та принципів.

Становлення високого рівня правової свідомості українського суспільства – це тривалий еволюційно-історичний процес, що можливий за умови ефективного правового виховання та успішної правової соціалізації дітей сьогодні. Він може бути реалізований за допомогою державно-правових реформ, спрямованих на забезпечення умов для гармонійного розвитку дитини. Правильно організований процес правового виховання та правової соціалізації дитини є головною умовою становлення високого рівня правової культури та правосвідомості суспільства. Поєднання старих соціально-правових цінностей та сучасних цілеспрямованих виховних впливів, направлених на активізацію участі дитини у соціально-правовій сфері та наданні необхідних знань для реалізації своїх прав та свобод, сприятиме становленню високого рівня правосвідомості молодого покоління.

Правове виховання та правова соціалізація є елементами механізму забезпечення прав та свобод дитини, оскільки формування у дитини відповідного рівня правосвідомості, прищеплення їй системи правових цінностей одночасно здійснює і превентивну функцію, попереджуючи правопорушення, конфлікти з законом. Засвоєні дитиною правові цінності з часом проявляться у зворотній соціально-правовій діяльності дорослої особи, спрямованої на удосконалення суспільних відносин.

Підвищення рівня правової свідомості дітей та середовища їх соціалізації через упровадження програм правового виховання з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дітей сприятиме розширення світогляду формування активної позиції дитини у реалізації прав у житті.

2.5. Підвищення ефективності механізму забезпечення прав та свобод дитини

Досліджувані теоретичні та практичні проблеми вказують на недосконаліть дієвості механізму забезпечення прав і свобод дитини. Ефективне їх забезпечення визначає перспективи розвитку демократичної, правової держави та громадянського суспільства. Підвищення авторитетності відповідних органів, довіра до них з боку дитини сприятиме залученню дитини до активної участі у реалізації своїх прав та свобод у суспільному житті.

В контексті сучасного розвитку багато науковців приділяють увагу питанням захисту дитини, реалізації її прав та інтересів. У науковій літературі досліджено широкий спектр проблем, пов'язаних із правами дитини, запропоновано певні шляхи їх вирішення. Проблемним на сьогодні залишається питання системного підходу до зазначених проблем. Усе це вказує на необхідність дослідження ефективності забезпечення прав та свобод дитини як цілісної системи.

Проблема ефективності є основою функціонування будь-якого механізму. У своїй загальній формі ефективність, як соціальне явище, відображає співвідношення між людською діяльністю та її наслідками. Із таким об'єктивним змістом ефективність є оціночною категорією [420].

Термін ,,ефективність" походить від латинського слова ,,Effectus" (ефект), що означає ,,результат, наслідок яких-небудь причин, заходів, дій" [421].

У науковій літературі існує багато досліджень ефективності права, законодавства, правових стимулів, правових обмежень, норм права, правових засобів тощо. Для дослідження ефективності механізму забезпечення прав та свобод дитини необхідно висвітлити основні з них.

---

[420] Соціологія права : підруч. для студентів юрид. спец. / ред. Н. П. Осипова. К. : Ін Юре, 2003. С. 93

[421] Словник іншомовних слів / уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. К. : Наук. думка, 2000. С. 680

В.В. Головченко визначає, що ефективність законодавства – це відношення результату правового регулювання до його цілі. Вона складається із системи реальних актів застосування закону, в якому втілені певні соціальні проблеми, цілі, функції державних структур, права та обов'язки громадян, посадових осіб [422].

С.С. Алексєєв в поняття ефективності (оптимальності) права включає:

– фактичну ефективність (співвідношення між фактично досягнутими результатами і безпосередньою, найближчою метою, для досягнення якої були прийняті відповідні юридичні норми);

– обґрунтованість і доцільність (умови і вимоги, які забезпечують такий зміст і порядок реалізації правових норм, котрий дозволяє йому бути високо результативним регулятором суспільних відносин);

– корисність (фактичну ефективність, яка розглядається під кутом зору досягнення реального позитивного ефекту);

– економічність (корисність правового регулювання з урахуванням кількості витрат матеріального, людського, часового характеру)[423]. В.С. Нерсесянц визначає ефективність права як ступінь досягнення правових цілей чинного законодавства у різних сферах правової регуляції. Він підкреслює, що право не слід перетворювати в засіб і інструмент економіки, політики, ідеології тощо, а про його ефективність судити за ступенем досягнення неправових цілей [424].

А.В. Малько, досліджуючи ефективність правових стимулів та правових обмежень, визначає її як якість реалізованої цінності (корисності) [425].Ф.Н. Фаткуллін, Л.Д. Чулюкін характеризують ефективність правових норм як досягнення науково обґрунтованих цілей, позитивність результатів дії норми та її економічність [426].

---

[422] Головченко В. В. Науково-методичні засади вивчення та оцінки ефективності законодавства. Законодавство: проблеми ефективності / В. Б. Авер'янов, В. П. Денисов, В. Ф. Сіренко. К., 1995. С. 41

[423] Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. М. : Юрид. лит., 1981. Т. 1. С. 196

[424] Новикова Н. Прокуратура — на захисті прав неповнолітніх. Вісник прокуратури. 2008. № 4. С. 477

[425] Сальников В. П. Правовая культура / В. П. Сальников. Теория государства и права : курс лекций под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1997. С. 456

[426] Філософія : підруч. для студентів вищ. навч. закладів за ред. Г. А. Заїченко. К. : Вища шк., 1995. С. 26

Аналізуючи зазначені наукові підходи, можна визначити, що ефективність того чи іншого правового явища – це співвідношення між його цілями та результатами.

В.М. Кудрявцев, В.І. Нікітинский, І.С. Самощенко, В.В. Глазирін визначають ефективність правових норм як співвідношення між фактичним результатом їх дії і тими соціальними цілями, для досягнення яких ці норми були прийняті. Дослідники зазначають, що ефективність – це властивість саме дії норми (а не її внутрішня якість), відмежовують її від корисності, економічності, цінності та оптимальності як інших властивостей дії норми[427].

Зазначений підхід відрізняється від попередніх визначень, оскільки ефективність у даному випадку відділяється від корисності, цінності та економічності. На наш погляд, таке визначення є найбільш прийнятним для встановлення ефективності механізму забезпечення прав та свобод дитини.

Отже, ефективність механізму забезпечення прав та свобод дитини – це співвідношення між фактичним результатом дієвості механізму забезпечення прав і свобод дитини та поставленими цілями.

Для визначення ефективності механізму забезпечення прав та свобод дитини потрібно визначити критерії його ефективності.

П.М. Рабінович зазначає, що коли мету та результати виразити в однотипних показниках, які можуть бути емпірично виявлені, зафіксовані, обраховані, то ефективність правового регулювання можна буде визначити в кількісній формі за допомогою вказаного співвідношення [428].

Критерієм оцінки ефективності правових засобів є мета, для досягнення якої вони використовуються. Вона являє собою ідеальний, бажаний результат застосування правових засобів [429].

---

[427] Щапов Я. Н. Византийское и южнословянское правовое наследие в IX—XIII ст. М. : Наука, 1978. С. 22

[428] Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. Посібник. Вид. 9-те, зі змінами. Львів : Край, 2007. С. 20.

[429] Пастухова Л. В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Пастухова Лариса Вікторівна ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2003. — С. 27

Кожна мета має свій ,,ранг", рівень, що обумовлює існування безпосередніх та опосередкованих цілей; при цьому реалізація безпосередніх цілей веде до досягнення опосередкованих. Залежно від сфери очікуваних змін існують юридичні та соціальні (економічні, політичні, ідеологічні тощо) цілі.

Метою механізму забезпечення прав та свобод дитини є охорона, реалізація та захист прав дитини від можливих порушень, а також формування високого рівня правової культури та правової свідомості дитини.

Відповідно до правоохоронної мети одним із критеріїв ефективності механізму забезпечення прав та свобод дитини є рівень здійснення профілактичних заходів щодо порушень прав та свобод дитини. Він включає рівень забезпечення умов зростання дітей у сім'ї, рівень попередження сексуальної експлуатації дітей та найгірших форм дитячої праці, рівень попередження насильства над дитиною у сім'ї, школі, рівень правової культури та правосвідомості суспільства, рівень здійснення боротьби з дитячою злочинністю.

Правоохоронна мета передбачає не тільки превентивний вплив, але і створення умов для реалізації прав та свобод дитини. Крім того, саме на повну реалізацію прав дитини спрямовані заходи попередження порушень та захисту прав дитини. На наш погляд, реалізація є основою ціллю забезпечення прав та свобод. Тому вважаємо, що рівень реалізації є самостійним критерієм ефективності механізму забезпечення прав та свобод дитини. Його можна визначити, встановивши групи прав, які можуть реалізуватися самою дитиною або за допомогою інших осіб, тобто для здійснення яких у суспільстві вже існують умови, способи та засоби; групи прав, здійснення яких на даному етапі, є проблематичним та потребують спеціального юридичного, соціального, матеріального забезпечення тощо.

Наступним критерієм ефективності є рівень захисту прав дитини. Він включає рівень виявлення порушень прав та свобод дитини, оперативність та

організованість реагування відповідних державних органів на порушення чи оскарження прав дитини, рівень усунення порушень прав та свобод дитини.

Запропонована методика дає можливість встановити фактичні результати дієвості окремих критеріїв механізму забезпечення прав та свобод дитини та проаналізувати ефективність функціонування механізму в цілому.

Одним із критеріїв ефективності механізму забезпечення прав та свобод дитини є рівень здійснення профілактичних заходів щодо попередження порушень прав та свобод дитини. Варто відзначити, що носієм функціональних прав та обов'язків щодо загальної превенції прав дитини є державні органи.

Основні засади охорони дитинства та державну політику у цій сфері визначає Верховна Рада України шляхом затвердження відповідних загальнодержавних програм.

Одним із показників ефективності здійснення профілактичних заходів, щодо попередження порушень прав та свобод дитини є рівень забезпечення умов зростання дітей у сім'ї. Для виявлення певної тенденції ефективності забезпечення умов зростання дітей у сім'ї необхідно періодично повторювати встановлення показників ефективності, зіставляти отримані результати.

Важливим є розмежування показників національного та міждержавного усиновлення, оскільки майже відсутня система контролю за забезпеченням прав дитини в іноземних сім'ях.

Про недосконаліть контролю свідчать численні випадки порушень прав дитини при міждержавному усиновленні. Наприклад, українські діти були усиновлені громадянами США Крюгером і подружжям Хілт, яких за вчинені злочини проти дітей притягнуто до кримінальної відповідальності та позбавлено батьківства. Майбутнє відібраних у них дітей, які за американським законодавством втратили українське громадянство, в руках органів опіки США, причому без жодної участі у долях дітей українських

дипломатичних відомств[430] .Такі приклади є непоодинокими. Нерідко діти й самі відмовляються покидати межі країни. Загальновідомим став випадок, коли неповнолітня українка відмовилася вилетіти в США з прийомною матір'ю – громадянкою США з аеропорту ,,Бориспіль" у м. Києві [431]. Підвищення рівня національного усиновлення може попередити виникнення різноманітних порушень прав дитини.

Незважаючи на підвищення різня забезпечення умов зростання дітей у сім'ї, проблему ще рано вважати вирішеною. Армія вуличних дітей становить понад 130 тисяч. Більшість з них – жертви власних родин, байдужості сусідів, влади і суспільства. Маленькі ,,волоцюжки" знаходять притулок у підвалах, на горищах, у шахтах теплотрас… ,,Робочий день" діти проводять на базарах, вокзалах та біля станцій метро, де є можливість здобути хоч якісь харчі або гроші [432].

Отже, тенденції усиновлення свідчать про підвищення рівня забезпечення умов зростання дітей у сім'ї, що є досить позитивним моментом. Проте вражаючий рівень безпритульних дітей вказує на недостатність забезпечення умов зростання дітей у сім'ї. Варто відзначити, що навіть за умови поступового збільшення рівня влаштування дітей у родини та зменшення покинутих та безпритульних дітей, на подолання такого стану підуть десятки років.

Наступним показником ефективності здійснення профілактичних заходів щодо попередження порушень прав та свобод дитини є рівень попередження сексуальної експлуатації дітей та найгірших форм дитячої праці.

Комітет ООН з прав дитини у своїх зауваженнях особливо наголошував, що в багатьох випадках українське законодавство є декларативним, а це не

---

[430] Карпачова Н. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової на представленні у Верховній Раді України Спеціальної доповіді «Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини». *Голос України*. 2009. С. 8

[431] Маленька українка не захотіла до Америки. *Юридичний Вісник України*. 2008. 15—21 листоп. С. 7

[432] Лісова У. Брудний бізнес на дітях. *Юридичний Вісник України*. 2008 р. 17—23 трав. С. 8

сприяє досягненню державою високих стандартів прав дітей, зміни відбуваються повільно. Національне законодавство все ще не відповідає вимогам Конвенції МОП ,,Про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці", якою встановлено мінімальний вік працюючих дітей – 16 років. В Україні ж за деяких обставин дозволяється праця дітей навіть з 14 років.

Ще однією невирішеною проблемою є дитяче жебракування. Діти, особливо немовлята, є найкращим ,,інструментом" для розчулення людей. Саме вони та їх матері чи псевдоматері залучаються до такого заробітку. Щоб дитина не заважала заробляти гроші, їй дають снодійне, алкоголь або наркотичні речовини. Часто діти таких ,,мадонн" гинуть прямо на руках ,,матері" [433].

На недосконаліть попередження сексуальної експлуатації дітей та найгірших форм дитячої праці в Україні вказує дитячий порнобізнес.

Кілька років тому в Україні була викрита найбільша в Європі порнографічна студія, де під виглядом моделей побувало більше тисячі дівчаток від 8 до 16 років. Поліцією викрито діяльність злочинного угруповання, яке під виглядом модельного агентства виготовляло порнографічні знімки і фільми за участю понад 500 дівчаток у віці від 8 до 16 років і розміщувало їх на зарубіжних порносайтах [434].

В Україні, за даними дослідження „Вразливість дітей до комерційної сексуальної експлуатації в Україні", проведеного Державним інститутом сім'ї та молоді, 43% опитаних неповнолітніх відзначили, що стосовно них існує жорстоке ставлення, насильство як з боку дорослих, так і з боку ровесників, або старших дітей. Це дослідження свідчить, що приблизно 78 тисяч дітей у рік страждають від сексуальних домагань. Згідно оцінок

[433] Пашковська Т. Бізнес на милостині. *Юридичний Вісник України*. 2008. 2—8 серп. С. 37
[434] Пашковська Т. Бізнес на милостині. *Юридичний Вісник України*. 2008. 2—8 серп. С. 38

соціологів, в Україні кожен сьомий підліток (13-16 років) страждає від сексуальних зловживань [435].

Більшість названих проблем не тільки не вирішуються, а інколи й загострюються через соціально-економічні труднощі в державі, низький рівень життя, зростання бідності та безробіття. Тому дедалі частіше дітей втягують у найгірші форми експлуатації [436].

Аналіз ефективності здійснення профілактичних заходів щодо попередження сексуальної експлуатації дітей та найгірших форм дитячої праці вказує на необхідність посилення заходів, спрямованих на викорінення цієї проблеми в Україні.

Наступним показником ефективності здійснення профілактичних заходів є рівень попередження насильства над дитиною у сім'ї, школі. Засоби масової інформації переповнені відомостями про те, що вчителі чинять фізичне насильство над учнями.

Мають місце непоодинокі випадки приниження гідності дітей вчителями. Нерідко конфіденційна інформація щодо проблем дитини та її сім'ї розголошується і стає предметом обговорення у класному колективі, серед батьків, що травмує психіку, погіршує моральний стан дитини [437].

Засобом психологічного тиску в руках окремих педагогів стало обезцінювання навчальних досягнень учнів. Нерідко 11-12 балів може отримати лише той учень, який ходить до вчителя на додаткові (платні) заняття. Вищезазначене, а також професійна солідарність, хибне тлумачення, захист „честі мундиру" формують у підростаючого покоління уявлення про існування подвійних стандартів [426].

---

[435] Альтернативна доповідь про виконання Факультативного протоколу до Конвенції про права дітей щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії. http://www.compass.org.ua/unicef.

[436] Карпачова Н. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової на представленні у Верховній Раді України Спеціальної доповіді «Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини». *Голос України*. 2009. 10 лют.

[437] Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми : Наказ М-ва освіти і науки України від 25 груд. 2006 р. № 844 : (інформ. довідка до наказу МОН України 25.12.2006). http://www.uazakon.com/document

Також чіткого правового регулювання потребує попередження насильства між дітьми, оскільки нерідкістю є шкільна дідівщина, відібрання кишенькових грошей, інші види насилля, булінгу.

Досить часто учні під час навчального процесу вчиняють бійки та розправи над однолітками, знімають сцени насильства та приниження на відеокамери мобільних телефонів. Не так давно, шість випускників Чернівецької школи-комплексу № 27 відзняли восьмихвилинний відеофільм „Лох – это судьба". На відео зафіксовано побиття ними своїх однокласників та молодших дітей. Сцени знущання були відзняті в навчальних класах, спортзалі, буфеті, коридорах, біля центрального входу в школу [438].

Варто також відмітити потребу попередження насильства з боку дітей над вчителями. В умовах сучасного суспільства цей аспект також є досить важливим, адже нерідко і вчителі потерпають від вчинків дітей. Наприклад, учні розміщують монтовані відео сексуального характеру в Інтернеті.

Важливе значення у сфері попередження та вирішення конфліктів у школі має запровадження програми шкільної медіації. Медіаторами є спеціально підготовлені особи (старшокласники та повнолітня особа, що координує їх діяльність), які мають допомагати дітям розв'язувати конфліктні ситуації з вчителями, із шкільною адміністрацією, між собою та знаходити шляхи їх вирішення. Служби шкільної медіації мають функціонувати на добровільних засадах, тому складно прогнозувати, чи буде ця система достатньо ефективною для врегулювання шкільних конфліктів та як вона поширюватиметься.

На нашу думку, здійснення профілактичних заходів, щодо попередження насильства над дитиною у сім'ї, школі є недостатньо ефективним. Проблема відношення до дітей у закладах освіти залишається невирішеною.

Доцільно було б розробити проект закону про попередження насильства у школі. Нормативно правове регулювання, на нашу думку, знизило б

[438] Пашковська Т. Бізнес на милостині. *Юридичний Вісник України*. 2008. 2—8 серп. С. 38

застосування насилля до дітей з боку вчителів. А це, в свою чергу, разом з іншими чинниками (підвищенням рівня правосвідомості, ретельний контроль з боку держави за якістю інформації, що поширюють ЗМІ), знизило б рівень поширення насильства між дітьми та з боку дітей над вчителями.

Показником здійснення профілактичних заходів є рівень правової культури та правосвідомості суспільства.

Можливість правильного вибору правових засобів та способів попередження порушень прав та свобод дитини значною мірою залежить від рівня правової культури. Слід також погодитись з думкою І.В. Дмитрієнка, який визначає правову культуру не тільки як якісний стан правового життя суспільства, але і як якісний ступінь гарантованості державою свобод і прав людини [439].

Від правильного вибору правових засобів залежить у кінцевому результаті досягнення цілей правового регулювання, а це означає що і ефективність права в цілому. Недооцінення, неправильний вибір юридичних засобів, прийомів, способів, закладених в нормативній основі правового регулювання, приводять до нереалізації прав, зниженню правового ефекту [440].

Рівень правової культури та правосвідомості дитини, певним чином, залежить від рівня правосвідомості суспільства. Якщо дитина зростає в середовищі, в якому панує повага до права, закону, загальнолюдських цінностей, прав та свобод людини, то у неї формується високий рівень правової культури та правосвідомості.

За даними опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень, правова культура та знання дітей щодо захисту своїх прав досить низькі. Відповіді дітей на запитання щодо законодавчих актів України дають підставу стверджувати, що опитані значною мірою потребують вивчення та

[439] Дмитрєнко Ю. М. Підходи до дослідження проблем правосвідомості у сучасному українському суспільстві / Ю. М. Дмитрєнко. URL: http://www.rusnauka.com

[440] Сапун В. А. Инструментальная теория права в юридической науке/ Современное государство и право: вопросы теории и истории : сб. науч. тр. / редкол.: Т. М. Алеева Владивосток, 1992. С. 18

осмислення чинного законодавства. Майже кожна шоста дитина взагалі нічого не знає про можливі способи захисту її прав [441].

Рівень правової культури та правосвідомості як дітей, так і суспільства в цілому потрібно підвищувати. Високий рівень правової культури та правосвідомості суспільства є основою превентивного впливу на порушення прав дитини.

Показником здійснення профілактичних заходів є здійснення боротьби з дитячою злочинністю. Важливе значення має створення системи ювенальної юстиції, запровадити яку наша країна зобов'язалася ще у 1991 році.

В умовах економічної кризи, проведення ООС та інших обставин багато дітей наважуються скоїти злочин, а здійснення заходів по боротьбі із дитячою злочинністю є недостатньо ефективним.

Незважаючи на тенденцію до зниження рівня підліткової злочинності, ситуація залишається складною.

Загрозливою на сьогоднішній день вважаємо ситуацію зменшення державного замовлення на окремі спеціальності, оскільки на добре оплачувану роботу влаштуватись дитині досить важко без освіти, навчання стає недоступним для певної кількості дітей. Знижується рівень освіченості, рівень правової культури, натомість можна прогнозувати зростання рівня дитячої злочинності. Така ситуація викликає серйозне занепокоєння.

Доцільною за такої ситуації видається дванадцятирічна форма навчання, оскільки дитина закінчуватиме школу повнолітньою особою, яка має певні ціннісні орієнтації, переконання. Із досягненням повноліття у дитини виникає більше можливостей влаштуватися на роботу. Крім того, додатковий рік навчання, на наш погляд, – це можливість підвищити загальну освіченість дітей, особливо зважаючи на зменшення державного замовлення у ВУЗах.

Отже, здійснення профілактичних заходів щодо порушень прав та свобод дитини недостатньо ефективне. Позитивна динаміка спостерігається у сфері забезпечення умов зростання дітей у сім'ї.

---

[441] Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспекиви. К. : Логос, 2000. С. 39

Заходи, спрямовані на попередження сексуальної експлуатації дітей та найгірших форм дитячої праці, недостатньо ефективні, тому що кожна сьома дитина в Україні зазнала сексуальних домагань або комерційної експлуатації. Вдосконалення потребує і система попередження насильства над дитиною у сім'ї, школі. Недостатньо високим є рівень правової культури та правосвідомості дітей, що впливає на рівень дитячої злочинності.

Самостійним критерієм ефективності механізму забезпечення прав та свобод дитини є рівень їх реалізації. На нашу думку, рівень реалізації прав та свобод дитини складається з групи прав, які можуть реалізуватися самою дитиною або за допомогою інших осіб, тобто для здійснення яких у суспільстві вже існують умови, способи та засоби; та групи прав, здійснення яких на даному етапі є проблематичним та потребує спеціального юридичного, соціального, матеріального забезпечення тощо.

В результаті проведеного дослідження, можемо зробити висновок, що рівень реалізації прав дитини на сучасному етапі є невисоким. Значно превілеює група прав дитини, для реалізації яких потрібно додаткове юридичне, соціальне, матеріальне забезпечення.

Держава координує свою діяльність на підвищення рівня реалізації прав дитини, разом з тим практика свідчить про недостатню її організацію. Майже в усіх сферах реалізація найважливіших прав дитини є проблематичною. Погіршення стану здоров'я дітей, розширення практики платних послуг в освіті та скорочення державного замовлення на окремі спеціальності у технікумах, профтехучилищах, ВУЗах зробили освіту малодоступною для дітей. Бідність значної частини населення, безробіття батьків ускладнюють матеріальне забезпечення дітей. Ці та ряд інших фактів, досліджених у попередніх розділах, свідчать про необхідність підвищення можливості реалізації прав та свобод дитини.

Наступним критерієм ефективності є рівень захисту прав дитини, який визначається рівнем порушень прав та свобод дитини, оперативністю та

організованістю реагування відповідних державних органів на порушення чи оскарження прав дитини, рівнем усунення порушень прав та свобод дитини.

Рівень порушень прав та свобод дитини є досить високим. Поширеного характеру набуло вчинення насильства та жорстокості стосовно дітей. Нерідко справедливо критикується і оперативність та організованість реагування відповідних державних органів на порушення чи оскарження прав дитини.

Разом з тим, варто зазначити, що чимало порушень прав дитини залишаються невиявленими. Через низьку довіру до органів і служб у сфері їх захисту певна кількість дітей не звертаються за допомогою.

Механізм забезпечення прав та свобод дитини не повністю відповідає суспільним відносинам, що склались в Україні. З огляду на останні зміни, коли реалізація прав дитини ускладнюється низкою економічних та соціальних протиріч, нестабільністю в державі, рівень довіри дітей до органів і служб щодо захисту прав дитини є невисоким. Діти не помічають ефективного захисту, належного правопорядку, гармонійного функціонування органів і служб у сфері забезпечення прав і свобод дитини.

Це, в свою чергу, негативно впливає на захист прав дітей, тому що, не звертаючись за допомогою, дитина зменшує свої шанси на її отримання.

На шляху підвищення довіри дітей до державних органів потрібно підвищити ефективність функціонування механізму забезпечення прав та свобод дитини, рівень правосвідомості та правової культури дітей. Це ще раз підтверджує, що правове виховання та правова соціалізація дитини є важливими засобами забезпечення її прав.

Отже, офіційний рівень порушень прав та свобод дитини є досить високим, проте варто враховувати, що в практичному житті він ще вищий. Через низький рівень довіри дітей до органів і служб у сфері захисту прав та свобод чимало порушень залишаються невиявленими.

Наступним показником рівня захисту прав дитини є оперативність та організованість реагування відповідних державних органів на порушення чи

оскарження прав дитини. Варто відмітити, що їх діяльність характеризується застосуванням ускладнених формальних процедур, складною системою взаємодії органів між собою, дублюванням повноважень. Неналежна реакція на усунення порушень прав дитини сприяє поширенню злочинності у молодіжному середовищі.

У багатьох випадках робота державних органів та служб є недостатньо ефективною, а співпраця досить проблематичною. Як вже зазначалося, діти, покинуті батьками, тривалий час утримуються у лікарнях чи інших закладах, а службами у справах дітей не вживаються заходи щодо їх виявлення, постановки на облік, передачі на усиновлення таких дітей [442].

Непоодинокими є випадки, коли опікуни відверто зловживають своїми правами, витрачаючи на власні потреби кошти дітей, продають майно і житло підопічних. Водночас служби у справах дітей, державні інспектори соціального захисту населення належного контролю за виконанням опікунами обов'язків не здійснюють.

В.Д. Бабкін зазначає, що ,,система захисту прав людини у державі перебуває у стані глибокої кризи. Систематично порушуються конституційні права людини, зростає злочинність, правова і соціальна незахищеність населення. На цій основі поширюється недовіра громадян до владних структур і їх діяльності.

Наступним показником рівня захисту прав дитини є усунення порушень прав та свобод дитини.

Про наявність системних порушень прав дитини в Україні неодноразово зазначали і представники Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ).

Аналізуючи рівень захисту прав та свобод дитини, слід відзначити, що рівень порушень прав та свобод дитини є досить високим, особливо беручи до уваги те, що чимало дітей не звертаються за допомогою. Оперативність реагування державних органів та служб недостатньо ефективна. Внаслідок

[442] Медведько О. З любов'ю та турботою до дітей . *Вісник прокуратури.* 2008. № 5. С. 4

таких обставин, невисоким є рівень відновлення порушених чи оскаржених прав та свобод дитини.

Для виявлення певної тенденції в ефективності впливу правових засобів на досягнення того чи іншого результату необхідно періодично (через певні інтервали) проводити вимірювання їх ефективності протягом більш-менш тривалого часу [443].

Аналізуючи дієвість механізму забезпечення прав та свобод дитини, слід відзначити, що жодним із критеріїв оцінки ефективності поки що не досягнуто мети. Спостерігається тенденція до підвищення ступеня досягнення окремих цілей механізму забезпечення прав та свобод дитини. Забезпечення прав дітей стає загальнодержавною політикою. Поступово підвищується ефективність забезпечення умов зростання дітей у сім'ї, реалізуються заходи щодо посилення соціального захисту дітей.

Недостатньо ефективним залишається попередження сексуальної експлуатації дітей та найгірших форм дитячої праці, попередження насильства над дитиною у сім'ї, школі, підвищення рівня правової культури, правосвідомості суспільства та боротьби з дитячою злочинністю.

Ефективність та дієвість механізму забезпечення прав та свобод дитини знижується у зв'язку з тим, що чимало прав та свобод дитини є декларативними. Їх здійснення є проблематичним через недостатність юридичного, соціального, матеріального та іншого забезпечення. Вдосконалення потребує і система захисту прав і свобод дитини. Необхідно підвищувати рівень довіри дітей до державних органів та ефективність реагування уповноважених державних органів на порушення прав та свобод дитини.

Отже, загальна ефективність механізму забезпечення прав та свобод дитини визначається наступними критеріями: 1) ефективністю здійснення профілактичних заходів щодо порушень прав та свобод дитини; 2)

[443] Пастухова Л. В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук . К., 2003. С. 29

реалізацією прав та свобод дитини; 3) організованістю та дієвістю захисту прав та свобод дитини. Використання розробленої методики дозволяє встановити тенденцію впливу правових засобів та заходів на досягнення позитивного результату, оцінити ефективність умов для всебічного розвитку дитини, охорони, реалізації та захисту її прав та свобод.

РОЗДІЛ 3. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

3.1. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Сім’я є основним осередком суспільства та природним середовищем для зростання і благополуччя всіх її членів, особливо дітей. Одним з основних прав дитини є право на проживання у складі сім’ї, разом з батьком і матір’ю, «право не розлучатися з батьками» і «право на їх піклування».

Гостра проблематика сирітства існує майже у всьому світі. Причин з яких діти залишаються без батьків, безліч. Діти, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, мають право на особливий захист і допомогу з боку держави. Розвиток дітей позбавчлених батьківського піклування є особливо важливою проблемою.

В Україні у сучасних умовах проблема поліпшення становища дітей, які залишилися без батьківської опіки, набуває особливої значущості. Чисельність таких дітей в Україні у 2018 році становила більше 71 тисячі осіб і кожна така дитина потребує особливої уваги з боку держави.

Конституцією України на державу покладається обов'язок утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, державна політика повинна забезпечити належний рівень соціального захисту таких дітей як діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування.

Адже діти - не тільки майбутнє України. Діти - сьогодення нашої держави. Саме тому захист прав дитини визначено як загальнодержавний пріоритет.

Діти, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, мають право на особливий захист і допомогу з боку держави.

Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування передбачає: створення умов для реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї; забезпечення пріоритету форм влаштування; захист майнових, житлових та інших прав та інтересів таких дітей; створення належних умов для їх фізичного, інтелектуального і духовного розвитку, підготовки дітей до самостійного життя; забезпечення права на здоровий розвиток; забезпечення соціально-правових гарантій тощо.

Статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, - це визначене відповідно до законодавства становище дитини, яке надає їй право на повне державне забезпечення і отримання передбачених законодавством пільг та яке підтверджується комплектом документів, що засвідчують обставини, через які дитина не має батьківського піклування.

Для надання дитині статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, служба у справах дітей за місцем походження дитини протягом двох місяців повинна зібрати необхідні документи (свідоцтво про народження дитини та документи, що засвідчують обставини, за яких дитина залишилась без батьківського піклування).

Рішення про надання статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, приймається районною, районною у мм. Києві та Севастополі держадміністрацією, виконавчим органом міської чи районної у місті (в разі утворення) ради, сільської, селищної ради об'єднаної територіальної громади за місцем походження такої дитини за поданням служби у справах дітей.

У рішенні зазначаються прізвище, ім'я, по батькові дитини, дата народження, обставини, за яких вона залишилась без батьківського піклування, документи, які підтверджують ці обставини, та форма влаштування дитини.

Статус дитини-сироти надається дітям, у яких померли або загинули батьки, факт смерті батьків підтверджується свідоцтвом про смерть кожного з них. Після встановлення сирітського статусу дитина може бути влаштована

в прийоину сім’ю і отримувати щомісячно державні виплати, розмір яких значно більший, майже в 10 раз, ніж розмір державної допомоги у малозабезпечені сім’ї.

Статус дитини, позбавленої батьківського піклування, надається дітям:

батьки яких позбавлені батьківських прав за рішенням суду;

які відібрані у батьків без позбавлення батьківських прав за рішенням суду;

батьки яких визнані безвісно відсутніми за рішенням суду;

батьки яких оголошені судом померлими. Цей факт підтверджується свідоцтвом про смерть, виданим органами реєстрації актів цивільного стану;

батьки яких визнані недієздатними за рішенням суду;

батьки яких відбувають покарання в місцях позбавлення волі, що підтверджується вироком суду;

батьки яких під час здійснення кримінального провадження тримаються під вартою. Факт підтверджується ухвалою слідчого судді (суду);

батьки яких під час здійснення кримінального провадження тримаються під вартою. Факт підтверджується ухвалою слідчого судді (суду)

батьки яких знаходяться у розшуку органами Національної поліції, пов'язаному з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження. Факт підтверджується ухвалою суду або довідкою органів Національної поліції про розшук батьків та відсутність відомостей про їх місцезнаходження;

у зв'язку з тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки. Факт підтверджується висновком лікарсько-консультативної комісії закладу охорони здоров’я про наявність у батька, матері хвороби, що перешкоджає виконанню ними батьківських обов'язків, виданим у порядку, встановленому МОЗ;

підкинутим, батьки яких невідомі, покинутим в пологовому будинку, іншому закладі охорони здоров'я або яких відмовилися забрати з цих закладів батьки, інші родичі. Факт підтверджується складеним актом за формою, затвердженою МОЗ і МВС;

батьки яких не виконують свої обов’язки з виховання та утримання дитини з причин, які неможливо з’ясувати у зв’язку із перебуванням батьків на тимчасово окупованій території або в районі проведення антитерористичної операції підтверджується відповідним актом, складеним службою у справах дітей;

розлученим із сім’єю, визнаним біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, відповідно до Закону України “Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту" за наявності письмової інформації територіального органу ДМС про розшук батьків або інших законних представників і відсутність відомостей про їх місцезнаходження

Держава гарантує матеріальну допомогу дітям, які перебувають під опікою чи піклуванням, у дитячих будинках сімейного типу і прийомних сім’ях у порядку, встановленому законодавством України.

Дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, після досягнення ними 18-річного віку надається одноразова допомога у розмірах і в порядку, визначених Кабінетом Міністрів України.

Держава гарантує працевлаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, після повернення їх з дитячих закладів, від опікунів чи піклувальників, з дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей, закінчення навчання в державних та комунальних навчальних закладах.

Безпритульні діти в порядку, встановленому законом, тимчасово розміщуються в притулках для дітей служб у справах дітей, центрах соціально-психологічної реабілітації дітей, сім’ях патронатних вихователів, у яких створюються належні житлово-побутові умови та умови, спрямовані на забезпечення їх соціальної адаптації та підготовку до повернення у рідні сім’ї або влаштування в сімейні форми виховання, надається правова, психологічна, медична та інша допомога таким дітям.

Посадові особи органів державної влади та органів місцевого самоврядування, поліцейські, працівники відповідних структурних

підрозділів місцевих державних адміністрацій, житлово-експлуатаційних організацій, навчальних закладів, громадяни та інші особи, яким стало відомо про факт залишення дитини без опіки (піклування) батьків, зобов'язані негайно повідомити про це органи опіки та піклування за місцем знаходження дитини.

Усиновлення допускається виключно в інтересах дитини України відповідно до закону. Усиновлення (удочеріння) є оформлена спеціальним юридичним актом (рішенням суду) передача на виховання в сім'ю неповнолітньої дитини на правах сина чи дочки.

Усиновлення дитини, яка є громадянином України, іноземцями провадиться, якщо були вичерпані всі можливості щодо передачі під опіку, піклування, на усиновлення чи виховання в сім'ї громадян України.

Усиновлення дитини, яка є громадянином України, не може здійснюватися іноземцем, який не перебуває в шлюбі, за винятком, коли іноземець є родичем дитини. Переважне право серед інших іноземців на усиновлення дитини, яка є громадянином України, мають громадяни держав, які уклали міжнародні договори з Україною про усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Порядок передачі дітей на усиновлення, а також здійснення контролю за умовами їх проживання і виховання в сім'ях усиновителів встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Посередницька, комерційна діяльність щодо усиновлення дітей, передання їх під опіку, піклування чи на виховання в сім'ї громадян України, іноземців або осіб без громадянства забороняється. Порядок створення, реорганізації та ліквідації навчально-виховних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, передачі дітей на виховання та спільне проживання в прийомні сім'ї або дитячі будинки сімейного типу, а також положення про них затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Контроль за умовами виховання і проживання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ях опікунів (піклувальників),

усиновителів, у дитячих будинках сімейного типу, в прийомних сім'ях покладається на органи опіки і піклування, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді або інші уповноважені органи.

Станом на 31 грудня 2018 року в Україні на обліку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, перебувала 70491 дитина. Із них 22126 дітей-сиріт та 48365 дітей, позбавлених батьківського піклування. У сімейних формах виховання – 64709 дітей (опіка – 50766, прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу – 13943). Щодо віку дітей-сиріт статистики не ведуть. На обліку дітей, які можуть бути усиновлені, наразі перебуває майже 17 тисяч дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. З них близько 12 тисяч проживають у сімейних формах виховання (опіка, піклування, прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу). Ще понад 4,5 тисячі дітей виховуються в державних закладах різного типу[444].

Загалом протягом 2018 року в Україні було усиновлено 1 730 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування:українцями – 1 358 (до 5 років – 1 107 дітей, 6-10 рр. – 179 дітей, 11-17 рр. – 72 дитини);іноземцями – 372 (до 5 років – 85 дітей; 6-10 рр. – 122 дитини; 11-17 рр. – 165 дітей).Серед них – 103 дитини, які мають інвалідність чи особливі потреби:25 дітей з ВІЛ / СНІД (українцями – 4, іноземцями – 21);13 дітей з синдромом Дауна (всі – іноземцями);33 мають захворювання з Переліку захворювань;32 мають інвалідність по інших захворюваннях. Також за минулий рік усиновлення 21 дитини було скасовано (українцями – 17, іноземцями – 4). Найпоширеніша підстава для цього – коли між прийомними батьками і дитиною склалися стосунки, які роблять неможливим їхнє спільне проживання. Ще в 10 випадках прийомних батьків було позбавлено батьківських прав[445].

[444] Статистичні показники сирітства в Україні. URL https://24tv.ua/ukrayina_tag1119/
[445] Статистичні показники сирітства в Україні/ URL https://24tv.ua/ukrayina_tag1119/

Загалом сімейними формами виховання охоплено 65393 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, що становить 91,3 % від загальної кількості таких дітей[446].

Детального врегулювання потребує визначення правового статусу дітей, які постраждали внаслідок проведення операції об'єднаних сил та залишились без батьківського піклування. Змінами до законодавства частково визначено механізм організації соціального захисту дітей, які залишилися без батьківського піклування, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, переміщених з тимчасово окупованої території України та території проведення ООС.

Постановою Кабінету Міністрів України від 22.10.2014 № 624 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866», введено нову підставу для набуття статусу позбавлених батьківського піклування дітьми, батьки яких не виконують свої обов'язки з виховання та утримання дитини з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку із перебуванням батьків на тимчасово окупованій території або території проведення антитерористичної операції.

Постановою Кабінету Міністрів України від 04.06.2015 № 356 «Про затвердження Порядку забезпечення діяльності прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, які перемістилися з тимчасово окупованої території або території проведення антитерористичної операції» створено механізм забезпечення діяльності прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, що перемістилися з тимчасово окупованої території України або території проведення операції об'єднаних сил, та виплати їм державної соціальної допомоги.

Постановою Кабінету Міністрів України від 23.09.2015 № 752 «Про внесення змін до Положення про порядок призначення та надання населенню

---

[446] Соціальний звіт за 2017 рік . URL https://www.msp.gov.ua/timeline/?t=0&from=&till=&m=19#tagpanel

субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива» забезпечено права сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, на отримання субсидії забезпечено право сімї на отримання субсидії, у якій виховуються діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування (прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу).

Постановою Кабінету Міністрів України від 08.09.2015 № 688 «Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 № 1751 і від 22.02.2006 № 189» спрощено порядок призначення та виплати державної допомоги на дітей, які перебувають під опікою, піклуванням, а саме передбачено виплату такої допомоги без довідки про аліменти.

Однак, слід зазначити необхідність адаптації національного законодавства у сфері захисту прав дітей, які внаслідок проведення операції об'єднаних сил залишились без батьківського піклування до умов фактично військового часу, з врахуванням більших гарантій соціального захисту для вказаної категорії дітей.

Існують невирішені питання житлового забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Положення Сімейного, Цивільного, Житлового Кодексів України, Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», Закону України «Про охорону дитинства» вимагають здійснення контролю за збереженням житлових та майнових прав дітей.

Здійснення правочинів з нерухомим майном, право власності на яке або право користування яким мають діти, шляхом надання органами опіки та піклування згоди на вчинення зазначених правочинів. У разі передачі під опіку дітей, влаштування в прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, будинки дитини чи школи-інтернати житлове приміщення, у якому діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, проживали, зберігається

за дітьми протягом усього часу їх перебування, незалежно від того, чи проживають у житловому приміщенні, з якого вибули діти, інші члени сім'ї.

Засобом захисту житлових прав дітей позбавлених батьківського піклування є те, що орган опіки й піклування приймає рішення про збереження житла за дітьми та призначає опікуна над житлом до досягнення дитиною повноліття.

З метою підвищення ефективності соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування доцільно суттєво переглянути системи інституційного догляду та виховання дітей; гарантувати забезпечення житлом дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування; удосконалити механізм виділення коштів субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам для придбання або будування соціального житла для дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування.

Не викликає сумніву успішність реформування радянської системи опіки і піклування та розвиток сімейних форм виховання шляхом створення прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу. На глибоке переконання автора монографії, це одна з небагатьох успішних реформ, проведених з часів незалежності у нашій державі.

3.2. Захист прав дітей-інвалідів та дітей з вадами розумового або фізичного розвитку

Показником рівня розвитку суспільства та держави є стан здоров'я населення та системи його забезпечення. Поряд із захворюваністю і смертністю одним із складових показників здоров'я є відсоток інвалідів у суспільстві. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я ООН кількість інвалідів в будь-якій країні світу досягає 10% від загальної кількості населення, серед них значну частку складають діти з обмеженими можливостями.

Організація Об'єднаних Націй в Загальній декларації прав людини проголосила, що діти мають право на особливе піклування і допомогу. Необхідність у такому особливому захисті дитини була передбачена в Женевській декларації прав дитини 1924 року і Декларації прав дитини, прийнятій Генеральною Асамблеєю 20 листопада 1959 року, та визнана в Загальній декларації прав людини, в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, а також у статутах і відповідних документах спеціалізованих установ і міжнародних організацій, що займаються питаннями благополуччя дітей.

Дослідження прав дітей з особливими потребами є актуальним на загальнотеоретичному та прикладному рівні. Держава зобов'язана турбуватися про забезпечення прав інвалідів. Особливого піклування з боку суспільства та дердави потребують діти з особливими потребами.

В Національній доповіді „Про становище інвалідів в Україні" було відзначено, що в Україні залишаються такі основні бар'єри на шляху до створення для людей з інвалідністю необхідних та належних умов життєдіяльності:

− ментальні бар'єри, які є, вочевидь, найбільш поширеним соціальним явищем. Вони полягають у специфічному ставленні людей до осіб з

інвалідністю, нерозумінні їх проблем і, тим самим, обумовлюють нагальну необхідність їх усунення;

− фізичні бар'єри, які є другим за обсягом негативним явищем у світлі обговорюваного питання. Мається на увазі недостатня архітектурна та транспортна доступність, що є головною перешкодою у доступі людей з інвалідністю до освіти, праці, культури, спорту, інформації, туризму тощо;

− інформаційні бар'єри, які в більшості випадків стосуються осіб з вадами зору (відсутність дублювання звуковою інформацією візуальних даних), слуху (відсутність дублювання візуальною інформацією звукових даних), розумовою відсталістю та психічними розладами[447].

В законодавстві України визначено, що держава зобовязана сприяти створенню дітям-інвалідам та дітям з вадами розумового або фізичного розвитку необхідних умов, рівних з іншими громадянами можливостей для повноцінного життя та розвитку з урахуванням індивідуальних здібностей та інтересів, гарантує надання їм відповідної матеріальної допомоги, встановлення одному з батьків дитини-інваліда чи особі, яка його замінює, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за його згодою, скороченого робочого дня, надання додаткової оплачуваної відпустки на строк до 5 днів, відпустки без збереження заробітної плати та інших пільг, передбачених законодавством України.

Дітям-інвалідам та дітям з вадами розумового або фізичного розвитку надається безоплатна спеціалізована медична, дефектологічна і психологічна допомога та здійснюється безоплатне протезування у відповідних державних і комунальних закладах охорони здоров'я, надається можливість отримати базову, професійно-технічну та вищу освіту, в тому числі в домашніх умовах. Таким дітям гарантується безоплатне забезпечення засобами індивідуальної корекції.

---

[447] Про становище інвалідів в Україні: національна доповідь. URL mlsp.kmu.gov.ua/document/156474/st.doc

З метою створення умов для безперешкодного доступу дітей-інвалідів та дітей з вадами фізичного розвитку до об’єктів соціальної інфраструктури планування та забудова населених пунктів, формування жилих районів, розробка проектних рішень, будівництво та реконструкція будинків, споруд та їх комплексів, об’єктів та засобів громадського транспорту повинні здійснюватися з дотриманням вимог ЗУ"Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні".

Діти-інваліди мають право на безоплатне матеріальне, соціально-побутове і медичне забезпечення, а також забезпечення медикаментами, технічними й іншими засобами індивідуальної корекції відповідно до законодавства.

Діти-інваліди, які мають порушення опорно-рухового апарату, за наявності відповідного висновку медико-соціальної експертизи, що підтверджує їх право на забезпечення автомобілем (у разі необхідності з ручним керуванням), і яким виповнилося 5 років, забезпечуються автотранспортними засобами на пільгових умовах. Право на управління таким автотранспортним засобом, за наявності відповідного документа на право управління автомобілем, набуває один із повнолітніх членів сім’ї (або найближчих родичів) інваліда.

Діти-інваліди з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які проживають у сім’ях піклувальників, прийомних сім’ях, дитячих будинках сімейного типу, державних або комунальних дитячих закладах, після досягнення повноліття забезпечуються житлом у порядку, встановленому ст.33 ЗУ "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні".

З метою забезпечення прав дітей з особливими потребами законодавство встановлює додаткові трудові гарантії батькам, які виховують дітей-інвалідів.

Мати з дитиною-інвалідом заборонено без її згоди тимчасово переводити на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, або ж відправляти у відрядження.

Жінка, яка виховує дитину-інваліда, має право на скорочену тривалість робочого часу. Для таких жінок на їх прохання роботодавцем в обов'язковому порядку встановлюється неповний робочий день або неповний робочий тиждень. Тільки за згодою жінки, яка виховує дитину-інваліда, її можуть залучити до позанормових робіт. Матері дитини-інваліда гарантована додаткова щорічна оплачувана відпустка в розмірі 10 календарних днів. Одиноким матерям заборонено відмовляти в прийнятті на роботу через наявність у неї дитини-інваліда. Одинока мати, яка має дитину-інваліда, приймається на роботу без проходження випробувального терміну.

Закон також передбачає додаткові гарантії батьків дитини-інваліда, які працюють, при звільненні. Всупереч загальному правилу про необхідність завчасно повідомляти про дату звільнення за власним бажанням (за 2 тижні), працівник, який виховує дитину-інваліда, має право звільнитися до закінчення зазначеного терміну, якщо це пов'язано з доглядом за дитиною-інвалідом. При звільненні працівникам, які мають повнолітню дитину-інваліда з дитинства підгрупи А першої групи, виплачується грошова компенсація за всі невикористані дні щорічної та додаткової відпустки.

Діти-інваліди, в тому числі діти-інваліди з цукровим діабетом, мають право на безкоштовну купівлю ліків за рецептом лікаря (в разі амбулаторного лікування) незалежно від місця проживання.

Діти-інваліди та особи, які супроводжують дітей-інвалідів (не більше однієї особи) користуються правом на 50 відсоткову знижку від вартості проїзду залізничним транспортом в період з 1 жовтня по 15 травня у внутрішньому сполученні без обмеження в кількості поїздок, а також правом безкоштовного проїзду залізничним транспортом приміського сполучення.

Також діти-інваліди можуть безкоштовно їздити на всіх видах пасажирського міського транспорту, крім таксі.

Переважним правом на поліпшення житлових умов користуються сім'ї з дітьми-інвалідами.

Діти-інваліди, інвалідність яких настала внаслідок Чорнобильської катастрофи, мають право на 50 відсоткову знижку з оплати за користування житлом та з оплати за комунальні послуги.

Діти-інваліди та інваліди I і II груп користуються правом на позаконкурсне зарахування до вищих навчальних закладів в разі позитивної здачі іспитів і мають право на одноразову виплату навчальної стипендії та пенсії (соціальної допомоги).

Для обдарованих дітей-інвалідів передбачено безкоштовне навчання мистецтву і музиці в загальних навчальних закладах або спеціальних позашкільних навчальних закладах.

У світовій практиці до концепції інвалідності застосовуються два основні підходи: економічний і медичний[448].

Економічний підхід до інвалідності передбачає виплату інваліду державної допомоги, пенсії у відповідному грошовому еквіваленті, що передбачається у законодавстві (в Україні виплати здійснюються відповідно до Законів України „Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам" та „Про державну соціальну допомогу особам, які не мають право на пенсію, та інвалідам" (ними встановлюються розміри державної соціальної допомоги), „Про пенсійне забезпечення" (передбачає виплату соціальної пенсії). Відтак інвалідність як юридичний факт дає можливість дитині-інваліду на вибір її законних представників отримати або державну соціальну допомогу, або соціальну пенсію. Медичний підхід до інвалідності дитини у чинному законодавстві закріплений у Законах України „Про охорону дитинства" та „Про реабілітацію інвалідів в Україні", і пов'язується зі стійким розладом функцій організму, зумовленим

[448] Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения. М.: Международный центр финансово-экономического развития, 1997. 206 с., с. 107

захворюванням, травмою або уродженим дефектом. Цей підхід констатує причину інвалідності та стан фізичного та/чи психічного здоров'я дитини, за якими вона вважається інвалідом. Медичний та економічний підходи до формування легальної концепції інвалідності взаємопов'язані і є обов'язковими складовими розуміння цього поняття та його адекватного закріплення у національному законодавстві[449].

Отже, проблема дитячої інвалідностіє однією з найболючіших проблем сучасності. Держава зобов'язана створити ефективний механізм забезпечення та захисту прав інвалідів, гарантувати ефективний з соціальний захист та підтримку дітей з особливими потребами.

[449] Соціально-правовий захист дітей в Україні : монографія / за ред. Андрусишин Б. І. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. с. 212

3.3. Забезпечення права на освіту дітей з особливими потребами

Кожна дитина, незалежно від стану здоров'я, наявності фізичного чи інтелектуального порушення, має право на одержання освіти, якість якої не різниться від якості освіти здорових людей. Визнання прав такої дитини, її інтересів, потреб, надання допомоги у процесі соціалізації та вибору професійної діяльності є дуже важливим для дитини, її розвитку. Тому важливого значення набуває реалізація права на освіту та інклюзивне навчання, що передбачає спільне перебування дітей із порушеннями психофізичного розвитку з їх здоровими однолітками.

Інклюзія (від Inclusion – включення) – процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціальному житті. Інклюзивна освіта – це система освітніх послуг, що ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права здобувати її за місцем проживання, що передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітнього закладу.

Одним із головних завдань інклюзії є відгук на широкий спектр освітніх потреб в шкільному середовищі та поза його межами. В основу інклюзивної освіти покладена ідеологія, яка виключає будь-яку дискримінацію дітей, яка забезпечує однакове ставлення до всіх людей, але створює спеціальні умови для дітей з особливими потребами.

Основний принцип інклюзивної освіти полягає в тому, що:

всі діти мають навчатися разом у всіх випадках, коли це виявляється можливим, не зважаючи на певні труднощі чи відмінності, що існують між ними.

◦ навчальні заклади мають визнавати і враховувати різноманітні потреби своїх учнів шляхом узгодження різних видів і темпів навчання.

◦ забезпечення якісної освіти для всіх шляхом розробки відповідних навчальних планів, прийняття організаційних заходів, розробки стратегії

викладання, використання ресурсів та партнерських зв’язків зі своїми громадами.

◦ діти з особливими освітніми потребами мають отримувати будь-яку додаткову допомогу, яка може знадобитися їм для забезпечення успішності процесу навчання. Вони є найбільш ефективним засобом, який гарантує солідарність, співучасть, взаємоповагу, розуміння між дітьми з особливими потребами та їхніми ровесниками.

Інклюзивний підхід – створення таких умов, за яких усі учасники навчально-виховного процесу мають однаковий доступ до освіти, у тому числі діти з особливими освітніми потребами, які навчаються у дошкільних та загальноосвітніх школах.

Інклюзивна освіта має ряд переваг для дітей з особливими освітніми потребами. Зокрема, завдяки цілеспрямованому спілкуванню з однолітками поліпшується когнітивний, моторний, мовний, соціальний та емоційний розвиток дітей. Крім того, ровесники відіграють роль моделей для дітей з особливими освітніми потребами. Перевагою інклюзивної освіти є те, що навчання проводиться з орієнтацією на сильні якості, здібності та інтереси дітей. У дітей зявляються можливості для налагодження дружніх стосунків зі здоровими ровесниками та брати участь у громадському житті.

Процес соціалізації прохадять і учні з якими навчаються діти з особливими освітніми потребами. Діти вчаться природно сприймати і толерантно ставитися до людських відмінностей, налагоджувати й підтримувати дружні стосунки з людьми, які відрізняються від них, підтримувати їх, допомагати, діти вчаться поводитися нестандартно, бути винахідливими, а також співчувати іншим.

Інклюзивна освіта потребує фахової і психологічної підготовки педагогів. Вчителі інклюзивних класів мають краще розуміти індивідуальні особливості учнів, володіти різноманітними педагогічними методиками, що дають змогу ефективно сприяти розвиткові дітей з урахуванням їхньої індивідуальності.

Дослідження науковців Інституту спеціальної педагогіки НАПН України з інклюзивної проблематики проводяться у руслі прогресивних світових тенденцій і характеризуються інноваційною стратегією: від інституціалізації до інклюзії. Інноваційна методологія заснована на принципах дитиноцентризму, що передбачає виявлення задатків кожної особистості з проблемами в розвиткові, створення умов для їх успішного розвитку та самореалізації в житті.

ЮНЕСКО визначає інклюзивне навчання як «процес звернення і відповіді на різноманітні потреби учнів через забезпечення їхньої участі в навчанні, культурних заходах і житті громади, та зменшення виключення в освіті та навчальному процесі».

Тобто це такий спосіб отримання освіти, коли учні або студенти з особливими освітніми потребами навчаються в загальному освітньому середовищі за місцем свого проживання, – і це є альтернативою інтернатній системі, за якою вони утримуються та навчаються окремо від інших дітей, або домашньому та індивідуальному навчанню.

Але питання інклюзії варто розглядати не тільки в аспекті створення доступного освітнього середовища для дітей з особливими освітніми потребами. Інклюзивна освіта в широкому сенсі передбачає створення рівних можливостей для всіх категорій дітей в Україні.

Жоден з них не має відчувати себе іншим – це головне завдання інклюзії. Діти з особливими освітніми потребами, які потребують додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі, мають право на освіту в усіх навчальних закладах, у тому числі на безоплатну освіту в державних і комунальних навчальних закладах. Це право забезпечується як дистанційно так і індивідуально. На сьогодні в Україні близько 10% дітей потребують реалізації права на інклюзивну освіту при врахуванні їхніх освітніх потреб.

ЗУ «Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх

послуг» (№ 6437) передбачає, що дітям з особливими освітніми потребами забезпечується право на навчання з допомогою найбільш придатних для таких осіб методів і способів спілкування, зокрема, навчання жестовою мовою і рельєфно-крапковим шрифтом (шрифтом Брайля).

Це право забезпечується на підставі письмового звернення одного з батьків дитини з особливими освітніми потребами або його законних представників і висновку психолого-медико-педагогічної консультації, шляхом створення керівниками загальноосвітніх навчальних закладів інклюзивних класів.

У законі передбачено також забезпечення учнів з особливими освітніми потребами доставки до місць навчання шкільними автобусами, пристосованими для перевезення дітей, які пересуваються на кріслах колісних. Для здобуття загальної середньої освіти створюються вечірні (змінні) школи, інклюзивні або спеціальні класи для навчання осіб з особливими освітніми потребами, а також класи, групи з очною, заочною, дистанційною формами навчання при загальноосвітніх школах.

Професійна підготовка або перепідготовка осіб з особливими освітніми потребами у професійно-технічних навчальних закладах здійснюється за рахунок бюджетних коштів у межах обсягу державного замовлення з урахуванням медичних показань і протипоказань для подальшої трудової діяльності.

Досліджуючи питання правового регулювання освіти обдарованих дітей, Ю. Гоцуляк зазначив, що важливим компонентом системи освіти обдарованих дітей є підготовка педагогічних і науково-педагогічних кадрів для діяльності за спеціалізованими освітніми програмами. Формальний бік цього питання має становити атестація педагогічних працівників на право роботи з обдарованими дітьми. Необхідно ввести до вказаного положення додаткову кваліфікаційну категорію «спеціаліст по роботі з обдарованими дітьми». Обов’язковою умовою для проведення атестації має бути проходження педагогічним працівником спеціальних заходів із підвищення

кваліфікації. Також необхідно ввести до складу атестаційних комісій спеціалістів у цій сфері[450].

Крім атестації атестації педагогічних працівників на право роботи з обдарованими дітьми, доцільно запровадити атестацію на право роботи з дітьми з особливими потребами та ввести до положення «Про атестацію педагогічних працівників» додаткову кваліфікаційну категорію «спеціаліст по роботі з дітьми з особливими потребами».

Законом дозволяється дистанційна без відриву від виробництва підготовка фахівців у вищих навчальних закладах. Інклюзивне навчання – система освітніх послуг, яка забезпечує реалізацію права на освіту осіб з особливими освітніми потребами та їхню соціалізацію та інтеграцію в суспільство.

Разом з тим, варто виокремити і недоліки системи освіти, що заважають інтеграції дітей з особливими освітніми потребами до загального освітнього процесу.

Одним із недоліків впровадження інклюзивної освіти є недосконаліть законодавства у галузі освіти, що зумовлює відсутність механізмів розвитку та фінансування системи інклюзивного навчання. Недостатнє матеріально-технічне та кадрове забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів негативно впливає на реалізацію права на освіту дітей з особливими потребами. Відсутність спеціального допоміжного навчального обладнання, спеціально розроблених навчальних методик та програм інклюзивного навчання, недостатня чисельність спеціально підготовлених фахівців для роботи з інвалідами унеможливлює реалізацію досліджуваного права.

Наступною проблемою є непристосованість будівель загальноосвітніх навчальних закладів для безперешкодного доступу до них учнів із різними нозологіями захворювання, відсутність пандусів, облаштованих мість для

[450] Гоцуляк Ю. В.Законодавчі підстави для впровадження системи освіти обдарованих дітей в Україні. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2016. № 6. С. 11-15.

навчання. Серед причин, які негативно впливають на інклюзивну освіту і недостатня психологічна готовність учнів та педагогів до спільного навчання із дітьми з особливими потребами .

Подолати треба негативне ставлення батьків до того, що здорові діти мають навчатися з дітьми із порушеннями психофізичного розвитку, вважаючи, що таким чином, орієнтація на дітей з вадами затримує розвиток навчання інших дітей. Готовність до навчання у звичайних українських навчальних закладах дітей з особливими освітніми потребами ще доволі незначна, пов’язано це, насамперед, з непоінформованістю населення щодо суті інклюзивної освіти, її переваг. Її корисність у тому, що учні з вадами розвитку звикають жити в середовищі своїх здорових чи то відносно здорових однолітків, беруть участь у шкільному й позашкільному житті навчального закладу, привчаючись таким чином до активного життя в соціумі. Їхні ж однокласники звикають толерантно сприймати людей з особливими потребами і ставитися до них як до рівних.

3.4. Протидія та попередження булінгу – засіб захисту прав дитини

Булінг як протиправне суспільно-небезпечне діяння порушує право дитини на висловлення власної думки (ст. 13 Конвенції ООН про права дитини), на свободу совісті та віросповідання (ст. 14 Конвенції ООН про права дитини), право на освіту (ст. 28 Конвенції ООН про права дитини), право на недопустимість насилля та жорстокого поводження (ст. 37 Конвенції ООН про права дитини) тощо. Поширення булінгу в дитячому середовищі веде до викривленого сприйняття дитиною навколишнього світу, підміни ідеалів, що може відобразитись у поширенні дитячої злочинності, криміналізації суспільства. У дітей, що стали жертвами булінгу, свідками булінгу, або булерами розвивається агресія.

Проблема булінгу відома ще з XVI століття. У процесі навчання у дитячих колективах зявились негативні тенденції щодо утисків та цькування одних дітей іншими. Перша наукова публікація в якій містилась згадка про булінг зявилась у 1905 році. Однак, знущання у людському колективі, дорослому чи дитячому, існувало здавна. Термін «булінг» походить з англ. «bully» – хуліган, забіяка; «bullying» – цькування, залякування, третирування.

Сьогодні різновиди знущання, глузування цькування, як соціальне явище, присутнє на різних щаблях соціуму: від систем соціалізації дитини і до дорослих колективів. Цькування існує в дошкільних та позашкільних освітніх закладах, школах, вищих навчальних закладах, в дорослих колективах. Булінг у трудовому колективі визначається як мобінг, в інформаційному просторі – кібербулінг тощо. Одним із найбільш небезпечних проявів булінгу є цькування у дитячих колективах, адже стає причиною низької самооцінки жертви, підвищеного рівня депресивності та тривожності в період формування особистості дитини.

Згідно з даних Всесвітньої організації охорони здоров'я в Україні 20 % дівчат і 19 % хлопців 11-річного віку зазнавали різноманітних образ у школі не менше двох разів упродовж місяця останні декілька місяців. Кількість таких дітей 13-річного віку дещо нижча порівняно з попередньою віковою

категорією, відповідно, 18 % дівчат та 16 % хлопців. У 15-річному віці тенденція до зменшення зберігається. Відповідно, 12 % дівчат і 13 % хлопців зазнавали різноманітних образ в школі не менше двох разів упродовж місяця останні декілька місяців, тобто з віком кількість жертв насилля, булінгу зменшується[451]. Інша сторона поведінки школярів, яка продемонстрована у моніторинговому дослідженні, стосується виявлення підлітків, які ображали інших у школі не менше двох разів упродовж останніх декілька місяців, тобто йдеться про булерів, агресорів. В Україні 10 % дівчат і 13 % хлопців 11-річного віку ображали інших у школі не менше двох разів упродовж місяця останні декілька місяців. Кількість таких 13-річних дещо вища порівняно з попередньою віковою категорією. Відповідно, 13 % дівчат та 17 % хлопців. У 15-річних тенденція до збільшення зберігається. Відповідно, 13 % дівчат і 18 % хлопців зазнавали різноманітних образ у школі не менше двох разів упродовж місяця останні декілька місяців, тобто кількість дітей, які демонструють систематичне насилля, у період з 11 до 15 років збільшується. Отже, згідно з даними ВООЗ, отриманими внаслідок моніторингового дослідження, в Україні регулярного насилля в школах зазнають близько 17 % дівчат і 16 % хлопців 11–15-річного віку. Самі регулярно ображають інших 16 % українських школярів та 12 % школярок[452].

Серед причин, які породжують поширення булінгу в сучасному українському суспільстві є недоліки виховання підростаючого покоління, відповідна атмосфера в сім'ї, вседозволеність для малолітніх та неповнолітніх, відсутність чітких меж у свободі поведінки дитини, соціальна нерівність. Школярі широко користуються мережею Інтернет, зокрема,

---

451 Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки.* 2015. № 1. С. 169-173.

452 Социальные детерминанты здоровья и благополучия подростков. Исследование «Поведение детей школьного возраста в отношении здоровья» : международный отчет по результатам обследования 2009–2010 гг. / под ред. С. Currie и др. Копенгаген : Европ. регион. бюро ВОЗ, 2012 г. С.145-167.

соціальними мережами, де пропагується насилля і вседозволеність. Це має великий вплив на формування особистості, відкритість Інтернет-ресурсів не завжди несе позитивний характер для користувача, особливо малолітнього та неповнолітнього. Вагоме значення має середовище, у якому знаходиться дитиниа. Воно безпосередньо впливає на її дії та психічний стан.

Серед причин поширення булінгу слід назвати і проведення операції об'єднаних сил, що негативно впливає на виховання молодого покоління, можливі деформації свідомості батьків, які задіяні в операції, або батьків, які є внутрішньо переміщеними особами, чи батьків, які залишаються жити на території ООС. Війна, бойові дії породжують насилля, жорстокість, в таких умовах недієвим стає механізм забезпечення прав дитини.

До групи підвищеного ризику буллінгу потрапляють діти 11 -12 років: 28% дітей цього віку, щонайменше, один раз піддавалися образам і приниженням за останні 12 місяців. Звертає на себе увагу той факт, що в Україні суб'єктів булінгу (кривдників) в два рази більше, ніж в середньому по європейським країнам.

Негативний вплив на виявлення осередків булінгу в дитячому середовищі справляє соціально-психологічний ефект, який має назву «ефект свідка»(«ефект Кітті»). Його головний прояв в тому, що соціальна група ділить відповідальність за вчинки на всіх її учасників. Згідно закономірностей ефекту, чим більше в конкретного протиправного діяння свідків, тим менше шансів у жертви на допомогу. Гарно це явище прослідковується у великих навчальних групах та класах, де більшість дітей надають перевагу нейтралітету при виникненні ситуацій булінгу. Зазначимо, що найчастіше жертвами булінгу стають діти з малозабезпечених сімей, учні з гарною успішністю, особи, які по певним критеріям відрізняються від соціальної групи[453].

[453] Булінг в українських школах. Дослідження UNICEF Ukraine. *Директор школи*. 2017. січ. (№ 1/2). С. 7–11.

Л. Кішлі вважає, що основною характеристикою булінгу є емоційне приниження, образа почуттів людини, висловлювання принизливих оцінок щодо іншої людини, що призводить до виключення її з групи. Дослідниця виділяє сім ознак булінгу: 1) емоційне приниження, що включає вербальні і невербальні способи вираження; 2) продовження емоційно образливої і принизливої поведінки впродовж тривалого періоду; 3) непривітна і недовірлива поведінка; 4) втручання у приватне життя людини; 5) погіршення психологічного і фізичного стану людини, на яку спрямована агресія; 6) намір завдати шкоду іншій людині, що дозволяє чи сприяє, щоб ця людина пережила травмуючі події; 7) агресор займає вище становище, ніж його жертва, і відповідно дозволяє собі дії, що принижують гідність і завдають моральної або фізичної шкоди іншій людині[454].

А. Король, визначив спільні риси дій які формують булінг: 1) дисбаланс влади, тобто кривдник та жертва обов'язково різні за соціальним статусом, фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища, різної статі, раси, релігії, сексуальної орієнтації тощо; 2) намір нашкодити, тобто кривдник навмисно викликає емоційний або фізичний біль у потерпілого, насолоджується спостерігаючи; 3) погроза подальшої агресії, тобто кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання[455].

Законодавець частково врахував їх у Законі України «Про освіту», однак на наш погляд невичерпно. Саме тому, незважаючи юридичне визначення булінгу в українському законодавстві зявилось 19 січня 2019 року з набранням чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», на сьогодні реальних змін у попередженні та протидії булінгу як засобу захисту прав дитини дуже мало.

---

[454] Буллінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення URL http://kipt.sumdu.edu.ua/en/k2- listing/item/188-буллінг-як-соціально-педагогічна-проблема-та-шляхи-їївирішення.html

[455] Король А. Причини та наслідки явища булінгу. Відновне правосуддя в Україні. 2009. № 1–2 (13). С. 84–93

Зміни внеснено до статті 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення, де визначено, що булінг (цькування) як діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи, або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Булінг як адміністративний проступок проявляється у діях чи бездіяльності кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної, або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, або спричинення соціальної ізоляції потерпілого. Це адміністративний проступок, за вчинення якого передбачено притягнення до адміністративної відповідальності у вигляді накладення штрафу від п'ятдесяти до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або громадські роботи на строк від двадцяти до шістдесяти годин, залежно від тяжкості вчинення проступку.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» поняттям булінгу доповнено пункт 3 статті 1 Закону України «Про освіту». Крім того, законодавчого закріплення набули типові ознаки булінгу (цькування): систематичність (повторюваність) діяння; наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної, або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, або спричинення соціальної ізоляції потерпілого. На наш погляд, ці типові ознаки є невичерпними та суперечливими.

Підставами притягнення до відповідальності за булінг є протиправність, винність, адміністративна караність та суспільна небезпечність. Протиправність проявляється у забороні вчинення дій учасників освітнього

процесу, які передбачені у статті 173-4 КУпАП, а саме психологічне, фізичне, економічне, сексуальне насильство. Винність у вчиненні цих дій чи бездіяльності полягає у вчиненні булінгу навмисно чи з необережності. Адміністративна караність полягає у тому, що наслідком булінгу є застосування до винної особи стягнення у вигляді накладення штрафу від п'ятдесяти до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або громадські роботи на строк від двадцяти до шістдесяти годин, залежно від тяжкості вчинення проступку.

Суспільна небезпека булінгу проявляється у тому, що протиправні дії спричиняють істотну шкоду дитині-жертві, посягають на її фізичне і психологічне здоров'я, життя, честь та гідність. Жертви булінгу відчувають емоції страху, приниження, сорому, розпачу та злості. Булінг також вкрай негативно впливає на соціалізацію дитини-агресора, тих дітей, які беруть участь в цькуванні, приєднуючись до лідера, свідків, що підтримують цькування, займають сторону нападників, сміються, висловлюють підтримку нападаючим, або просто збираються навколо і спостерігають за булінгом. Це явище формує у дітей відповідну модель поведінки, пропагує та популяризує фізичне та психологічне насильство.

Судова практика боротьби з булінгом на сьогодні є не значною. Одне з перших рішень про булінг було винесене Бориспільським районним судом Київської області. Згідно з яким батьків школярки оштрафовано на 850 грн. за те, що донька опублікувала в мережі Instagram непристойні фото своєї ровесниці, внаслідок чого могла бути завдана шкода психічному здоров'ю потерпілої[456].

Слід відмітити, що обов'язковому доказуванню в справах зазначеної категорії підлягають, наявність юридичного складу адміністративного

[456]Судова практика щодо булінгу: відмінності від інших ситуацій URL https://pravo.minjust.gov.ua/ua/articles/1419-sudova-praktika-shhodo-bulingu-vidminnosti-vid-inshih-situacij

правопорушення в діях особи, яка притягується до адміністративної відповідальності.

Наявність факту знущання підтверджується фото в мережі Instagram та визнанням провини батьків і школярки. Однак детального аналізу потребує кваліфікація проступку саме за статтею 173-4 КУпАП, тобто юридичного складу.

До юридичного складу адміністративного проступку належать сукупність ознак, за наявності яких діяння чи бездіяльність можна кваліфікувати як проступок, зокрема: об’єкт, об’єктивна сторона, суб’єкт, суб’єктивна сторона.

Об’єктом вчиненого проступку є здоров'я, воля, честь і гідність особи. Об’єктивна сторона проявляється: 1) у діях: публікація фото у соціальній мережі Instagram всупереч волі особи з метою приниження її честі та гідності; 2) наслідках публікації - заподіяно морального страждання особі; 3) у причинному зв'язку між вказаними діями і наслідками. Суб’єктом адміністративного проступку є школярка, яка виставила фото в мережу Instagram. Суб'єктивна сторона адміністративного проступку характеризується прямим умислом з метою дискредитувати, принизити честь і гідність особи.

Аналізуючи рішення прийняте Бориспільським районним судом Київської області у цій справі, слід зауважити, що дії школярки підпадають під кваліфікацію адміністративного проступку булінгу, передбаченого статтею 173-4 КУпАП, де визначено, що булінг (цькування) - це дії учасників освітнього процесу, які полягають у тому числі і в психологічному насильстві із застосуванням засобів електронних комунікацій.

Однак, пункт 3 статті 1 Закону України «Про освіту» серед типових ознак булінгу (цькування) визначає систематичність, повторюваність діяння. Школярка виставила фото в мережу один раз, повторюваності не було. Виникає питання чи справедливим є рішення та чи можна одноразову дію кваліфікувати як булінг.

Разом з тим у 173-4 КУпАП чітко визначено поняття булінгу та передбачено накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин, якщо воно вчинене повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення. Тобто, повторність передбачає суворіше покарання і одноразова дія може вважатись булінгом.

Проблема кваліфікації вказаного проступку полягає у законодавчій колізії, адже Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» було внесено зміни до КУпАП, де повторюваність визначено як обтяжуючу ознаку проступку, яка передбачає суворіше покарання у вигляді накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин. А зміни внесені вказаним законом до пункту 3 статті 1 Закону України «Про освіту» передбачають систематичність, повторюваність діяння як одну з типових ознак булінгу.

Отже, у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18.12.2018 закладено юридичну колізію. З метою усунення розбіжностей, яка виникла у КУпАП та Законі України «Про освіту» пропонуємо у п.3 ст.1 Закону України «Про освіту» внести зміни виключити з ознак булінгу «систематичність(повторюваність) діяння».

Внаслідок проведеного дослідження, можна визначити наступні типові ознаки булінгу як способу вчинення адміністративного проступку: 1) наявність сторін - кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); 2) умисел; 3) протиправність; 4) енергетичний (фізичний), або інформаційний (психічний) вплив на іншого учасника освітнього процесу; 4) реалізується шляхом дії або через бездіяльність; 5) здійснюється всупереч волі жертви (потерпілого); 6) наслідком є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, обмеження

свободи волевиявлення або дій потерпілого, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

Повторність або систематичність це обтяжуюча ознака булінгу, яка передбачає суворіше покарання, а не типова ознака, як зазначено в Законі України «Про освіту».

Аналіз судової практики свідчить, що станом на 22 травня 2019 року судами розглянуто вже 121 справу про булінг. Із цієї кількості в 65 випадках було ухвалено рішення про накладення стягнення: найчастіше у вигляді штрафу - у 50 справах, попередження - 6, громадських робіт - 8, а також в одному випадку зобов'язання публічно вибачитися. 31 справа відправлена на доопрацювання до органів поліції. У 16 справах було встановлено відсутність складу правопорушення, у дев'яти випадках суд обмежився усним зауваженням. У дев'яти справах матеріали були складені за ст. 184 КУпАП - невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов’язків щодо виховання дітей), однак суд установив, що це ст. 173-4 КУпАП (Булінг (цькування) учасника освітнього процесу[457].

Слід відзначити, що запровадження механізму протидії та попередження булінгу має на меті захистити не лише учнів, але і інших учасників освітнього процесу. 28 лютого 2019 року Нетішинським судом Хмельницької області було прийнято рішення та притягнуто до відповідальності учня старших класів за вчинення булінгу в бік свого вчителя. Як зазначають представники Національної поліції, булінг зі сторони учня проявлявся у систематичних образах та психологічному тиску в бік вчителя, шляхом публікацій відео в мережі інтернет. Учня-блогера було визнано винним у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 173-4

[457]Судова практика щодо булінгу: відмінності від інших ситуацій URL https://pravo.minjust.gov.ua/ua/articles/1419-sudova-praktika-shhodo-bulingu-vidminnosti-vid-inshih-situacij

Кодексу України про адміністративні правопорушення, а його мати зобов'язана сплатити штраф у розмірі 850 гривень [458].

Нерідко булінг проявляється у приниженнях і з боку вчителя, зокрема нагадуванні при дитячому колективі про недоліки дитини, її успішність, особливості сім'ї, ігноруванні фізичних потреб дитини, існуванні улюбленців, підвищеному тоні, необґрунтованих, неадекватних оцінках, суворій дисципліні, яка тримається на страху, а не на інтересі до навчання; авторитаризмі, неетичних зауважень щодо зовнішнього вигляду дитини тощо. Проявами булінгу з боку будь-якого учасника освітнього процесу можна вважати погрози, образливі прізвиська, приниження, висміювання зовнішнього вигляду, роду занять, поведінки особи, примушуванні до негативних дій, бойкоті, ігноруванні тощо. Однак, щоб притягнути особу до адміністративної відповідальності за булінг, необхідною є наявність юридичних підстав, які перераховані вище.

Дуже часто булінгу притаманне вибіркове насилля над особами, чиї погляди та індивідуальні особливості відрізняються від встановленої у соціальній групі «норми». Це можуть бути інакші політичні вподобання, інша віра, колір шкіри, орієнтація, тощо. Такий вид булінгу становить особливу суспільну небезпеку, адже вони принижують честь та гідність дитини, руйнують суспільні засади терпимості, поваги та толерантності. Особливо гостро ця проблема існує в Україні, де діти, як і дорослі, мають низьку правову культуру, часто мають стереотипне мислення, якому притаманні елементи ксенофобії[459].

Діти є дуже вразливими до різного роду насильства, впливів оточення та цькування. Інколи такі речі можуть підштовхнути дитину до самогубства. У випадку коли цькування, які полягають у психологічному, фізичному,

---

[458]Судова практика щодо булінгу: відмінності від інших ситуацій URL https://pravo.minjust.gov.ua/ua/articles/1419-sudova-praktika-shhodo-bulingu-vidminnosti-vid-inshih-situacij

[459] Пономаренко О. Д. "Терпіти не можна діяти" – де ставимо кому? Знов про цькування . *Педагогічна майстерня*. 2016. № 11. С. 42–43.

економічному, сексуальному насильстві привело до самогубства, чинне законодавство кваліфікує це як кримінальний злочин, визначений статтею 120 Кримінального кодексу України «Доведення до самогубства».

Наявність у соціальному середовищі дитини булінгу відносно певних осіб перешкоджає їм у реалізації права на освіту. Постійне насилля різної природи пригнічує моральний стан дитини, знижує мотивацію до навчання. Педагоги спостерігають, що діти, які є жертвами булінгу часто мають проблеми з успішністю, у них часто розвиваються фобії, страхи. Такі діти стають схильними до маніпуляцій, швидко втрачають отримані знання[460].

Протидія та попередження булінгу у дитячому середовищі є засобом захисту прав і свобод дитини. Крім дієвого законодавства, справедливої судової практики, необхідною є вчасна реакція з боку педагогів, батьків, друзів та родичів дитини на перші ознаки булінгу в її оточенні. Діти мають психологічні особливості розвитку, булінг в дитячому віці є особливо небезпечним суспільним явищем. Критично важливим при виникненні підозр щодо вчинення булігу є встановлення контакту з дитиною-жертвою, надання їй кваліфікованої правової, психологічної і медичної допомоги.

Отже, незважаючи на прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18.12.2018 рівень попередження булінгу щодо дітей залишається на низькому рівні, а законодавство потребує подальшого удосконалення.

З метою усунення законодавчої колізії що закріплена в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18.12.2018 та суперечностей, які виникли у статті 173-4 КУпАП та п.3 статті 1 Закону України «Про освіту» пропонуємо у п.3 ст.1 Закону України «Про освіту» внести зміни виключити з ознак булінгу «систематичність(повторюваність) діяння» та викласти її у такій редакції: «Типовими ознаками булінгу (цькування) є: 1) наявність сторін - кривдник

[460] Алексеєнко Т.Ф. Явища мобінгу та булінгу в стосунках групи і особистості. *Шлях освіти*. 2012. № 2. С. 12–16.

(булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); 2) умисел; 3) протиправність; 4) енергетичний (фізичний), або інформаційний (психічний) вплив на іншого учасника освітнього процесу; 4) реалізується шляхом дії або через бездіяльність; 5) здійснюється всупереч волі жертви (потерпілого); 6) наслідком є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, обмеження свободи волевиявлення або дій потерпілого, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого».

Повторність або систематичність це обтяжуюча ознака булінгу, яка передбачає суворіше покарання, а не типова ознака досліджуваного адміністративного проступку.

Юридичний склад адміністративного проступку передбаченого статтею 173-4 КУпАП включає: обєкт - є здоров'я, воля, честь і гідність особи; об’єктивна сторона проявляється: 1) у діях чи бездіяльності щодо енергетичного (фізичного), або інформаційного (психічного) впливу на жертву (потерпілого) ; 2) у наслідках, що проявляються заподіянням сильного фізичного чи морального страждання; 3) причинним зв'язком між вказаними діями(бездіяльністю) і наслідками; суб'єкт булінгу - це учасник освітнього процесу; суб'єктивна сторона характеризується прямим умислом з метою завдати фізичних і моральних страждань особі, дискредитувати, принизити честь і гідність особи, примусити до дій, що суперечать його волі, отримати певне визнання.

Крім внесення змін до законодавства, з метою подолання та ліквідації проявів булінгу та захисту прав дитини доцільно: проводити анонімні анкетування у дитячих колективах; збільшити кількість виховних годин у освітніх закладах, адже саме спілкування сприяє покращенню мікроклімату в колективі.

3.5. Захист прав і свобод дітей, які постраждали внаслідок операції об'єднаних сил

Збройний конфлікт на Сході країни позначився на долях багатьох дітей. Особливо гостро його наслідки відчули діти, що мешкають на окупованих територіях, на лінії розмежування та діти, які є вимушеними переселенцями. Усі вони зазнали важких психологічних та фізичних травм, і потребують особливого захисту з боку держави. Надання цього захисту є світовою практикою, яку Україна враховує у своїй законодавчій діяльності. З цією метою і запроваджуються соціальні гарантії дітям, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Збройні конфлікти супроводжуються неймовірними економічними та соціальними руйнуваннями, стражданнями, каліцтвом, вбивством людей. Захист дітей в таких умовах є найгострішою проблемою. "Гібридна війна" може зламати не тільки попередні усталені правила, але й дезорієнтувати правові інституції у сфері захисту прав дитини.

Неналежна увага до забезпечення прав дитини в умовах збройних конфліктів, фізична та психологічна травматизація, розвиток культури ненависті, знищення сімейних та соціальних зв'язків, загибель батьків, опікунів, зниження якості освіти, медичних послуг веде до викривленого сприйняття дитиною навколишнього світу, підміни ідеалів, що може відобразитись у поширенні дитячої злочинності, безпритульності, криміналізації суспільства в майбутньому.

Наукове опрацювання проблем захисту прав дитини проводилось вченими різних галузей права. Значний внесок у дослідження теоретико-правових аспектів процесу становлення, розвитку та функціонування прав дитини здійснили українські науковці: Б. І. Андрусишин, Н. М. Оніщенко, Н. М. Крестовська та ін. Дослідженню проблем захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів присвятили свої праці Л. С. Волинець, О. О. Кочемировська та інші.

Незважаючи на гостроту зазначеної проблеми, на сьогоднішній день у вітчизняній юридичній науці недостатньо досліджень, присвячених загальнотеоретичним аспектам забезпечення прав дитини. Поза увагою вчених залишились питання захисту прав дитини, що постраждали в наслідок збройного конфлікту в Україні.

З часу проголошення незалежності зазначена проблема торкалась України лише дотично, а у сфері правового забезпечення прав і свобод дитини було досягнуто позитивних результатів. У 2011 році Комітет ООН відзначив суттєві позитивні зміни, зокрема зниження дитячої смертності, розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, фактичне подолання безпритульності, підтримка сімей з дітьми у складних життєвих ситуаціях.

Однак, починаючи з березня 2014 року, у результаті незаконної анексії території Автономної Республіки Крим та активізації спецслужб Російської Федерації у південно-східних регіонах України і її підтримки озброєних угрупувань сепаратистів мали місце і продовжують виникати масові порушення прав і свобод дитини.

В умовах ООС права та свободи дитини зазнають численних порушень, що мають особливо суспільно небезпечні наслідки. Війна завжди була причиною найбільш брутального порушення прав дитини.

В дитинстві у свідомості людини формуються головні ціннісні орієнтири. Цей період також характеризується особливою залежністю, наївністю, можливістю зловживань або експлуатації з боку інших осіб. Саме тому дитина потребує ефективного правового захисту її прав та свобод особливо тоді, коли потрапляє у неблагополучні умови, коли порушено її права чи свободи.

З метою убезпечення дітей та протидії злочинам щодо них доцільно проаналізувати основні порушення прав і свобод дитини в умовах ООС. Соціальною цінністю і передумовою усіх інших прав є право дитини на життя. Війна є найбільшою загрозою життю дитини. За даними ООН

(ЮНІСЕФ) під час бойових дій в Донецькій і Луганській областях було вбито 44 дитини, 160 дітей отримали осколкові поранення[461].

Одним із факторів національної безпеки країни є охорона здоров'я, тому захист права дитини на охорону здоров'я є одним із пріоритетних напрямків державної політики.

В районах України, охоплених ООС, це право зазнає численних порушень. Поширюються соціально небезпечні та інфекційні хвороби, відбувається скорочення програм імунізації, погіршується доступ до послуг охорони здоров'я.

Незважаючи на норми та звичаї, закріплені міжнародним гуманітарним правом, об'єктами обстрілів стають заклади охорони здоров'я, автомобілі швидкої допомоги, існує гостра нестача медичного обладнання та ліків. Неможливість отримати медичну допомогу не співмірно впливає на найуразливіші групи, перш за все, на дітей, що є прямим порушенням права дитини на охорону здоров'я.

Згубні наслідки мають порушення права дитини на освіту, що має ключове значення для стабільного миру, подальшого відновлення зруйнованих регіонів. У зоні проведення ООС не мають змоги функціонувати дошкільні, загальноосвітні та позашкільні навчальні заклади, що шкодить безпосередньо розвитку дітей.

Тільки в західній частині Донецької області знищено понад 150 шкіл, близько 50 тисяч дітей не мають змоги навчатися в нормальних умовах. Школи, всупереч міжнародним нормам, піддаються нападам та використовуються військовими як казарми, склади тощо[462].

Офіційної інформації, щодо порушень права дитини на захист від усіх форм насилля немає, однак ЗМІ наводять приклади трудової, сексуальної експлуатації дітей.

---

[461] Діти в Україні. Звіти ЮНІСЕФ про ситуацію в Україні. URL: http://www.unicef.org/ukraine/ukr.
[462] Діти в Україні. Звіти ЮНІСЕФ про ситуацію в Україні. URL: http://www.unicef.org/ukraine/ukr.

Факти насильства щодо дітей у ході збройного конфлікту, як правило, залишаються прихованими як через недоступність районів, охоплених військовими діями, так і через мовчання постраждалих через страх перед соціальним відчуженням або помстою. Жертви насильства, зазвичай, залишаються поза досяжністю заходів зі звільнення, реінтеграції та надання правової допомоги, хоча потребують доступу до правосуддя та послуг реабілітації та соціальної інтеграції[463].

Крім того, у Донецькій та Луганській області загострення жорстокого ставлення до дитини інколи зумовлено переконанням, що діти відповідають за дії батьків. Словесні образи дитини через її політичні погляди, погрози з боку сусідів, учителів, вихователів, приниження її людської гідності, обвинувачення, демонстрація нелюбові, ворожості до дитини – усе це є прикладами емоційного насильства над дитиною. Численних порушень зазнає право дитини на сімейне виховання. В умовах збройного конфлікту підвищується ризик зростання сирітства, у тому числі і соціального.

Прямим порушенням права дитини на сімейне виховання є людські втрати у зоні військового конфлікту, оскільки гинуть в основному люди, які мали сім'ї та виховували дітей. Багато є випадків, коли батьки залишаються на окупованих територіях з надією, що завтра все мине, припиняться обстріли, а дітей тимчасово відправляють на безпечну відстань до інтернатів, санаторіїв тощо. Це суперечить принципам сімейного виховання дитини.

Тісно пов'язане із правом на сімейне виховання право вибору місця проживання дитини. За даними Дитячого фонду ООН ЮНІСЕФ загальна кількість українців, які були змушені покинути домівки внаслідок ООС близько півтора мільйона осіб, понад 136 тисяч із них - діти. Загалом від наслідків конфлікту в Україні страждають близько 1,7 мільйона дітей[464].

---

[463] Ежегодный доклад Специального представителя Генерального секретаря по вопросу о детях и вооруженных конфликтах Лейлы Зерруги (A/HRC/25/46), 26 December 2013.

[464] Діти в Україні. Звіти ЮНІСЕФ про ситуацію в Україні URL http://www.unicef.org/ukraine/ukr.

Тимчасове переміщення є найбільш прийнятним для захисту життя та здоров'я дитини. Але діти зазнають психологічних страждань через те, що втратили своє звичне оточення, друзів і живуть сьогодні в зовсім іншому середовищі.

Л. С. Волинець наводить приклад, коли із зони ООС відмовилась виїхати 14-ти річна дівчинка. Вона жила в інтернаті, але поруч з інтернатом жила її старенька бабуся. Іншим прикладом є випадок із дітьми, старшими за 14 років, переселеними із Донецького регіону, які зразу ж після приїзду у центральну Україну влаштували страйк: вони сказали, що не хочуть бути з "бандерами". Діти часто є носіями переконань дорослих. І понад п'ять днів довелося їм пояснювати, що їм ніхто не бажає зла[465].

Внаслідок ООС на Сході в Україні знову з'явилось явище безпритульності дітей. Управління Верховного комісара ООН з прав людини виокремлює ще одну проблему: чоловіки, які підтримують "ДНР" та "ЛНР", перешкоджають дружинам, у т.ч. із малими дітьми, покидати зону конфлікту[466].

Додатково бойовики забороняють переміщати дітей за межі контрольованих ними територій Луганської та Донецької областей, крім Російської Федерації[467] .

Діти внаслідок вікових особливостей розвитку становлять групу осіб, що характеризується наївністю, довірливістю, залежністю від інших осіб. Вони є однією з найменш захищених верств населення і їм найважче пережити жахи війни. Через піддатливість до різних маніпуляцій та зловживань із боку дорослих важливе значення має право дитини на захист від втягнення військові дії і збройні конфлікти.

---

[465] Волинець Л. С. Війна – це найбрутальніше порушення прав дитини. День. Kiev. ua. URL: http://www.day.kiev.ua.

[466] Сексуальне та гендерне насильство у військовому конфлікті в Україні. URL: http://women-union.org.ua.

[467] За 9 місяців 2014 року до Омбудсмана вже надійшло 800 звернень або повідомлень про порушення прав дітей в Україні. URL http://www.ombudsman.gov.ua.

Вперше в Україні з'явилась "діти-комбатанти". Відповідно до термінів міжнародного права це діти, які залучені до участі у збройних конфліктах.

У Маріуполі Донецької області правоохоронні органи затримали групу підлітків, які готували диверсії на території міста на вимогу терористів. Однин із російських телеканалів поширив інформацію про малолітніх хлопців з батальйону "Восток". Так званий "син полку", 10-класник Андрій Іванхо був прийнятий на службу в батальйон "Восток" на прохання батька, одного з місцевих командирів[468].

Незважаючи на те, що Україна ратифікувала низку міжнародних конвенцій, які категорично забороняють участь дітей у збройних конфліктах, один із українських телеканалів також схвально охарактеризував історію про 17-літнього Євгена. Він вступив до вищого навчального закладу, але покинув навчання, взяв зброю і пішов воювати в зону ООС[469].

Через такі сюжети у суспільстві формується схвальне ставлення до забутих "піонерів-героїв" і сьогоднішніх "дітей-комбатантів", хоч це грубе порушення прав дитини.

Ст. 30 З У "Про охорону дитинства" передбачає, що участь дітей у воєнних діях і збройних конфліктах, створення дитячих воєнізованих організацій та формувань, пропаганда серед дітей війни і насильства забороняються. Уповноважений Президента з прав дитини М. Кулеба зазначив, що "на жаль, ми не маємо сьогодні чіткої цілісної картини про те, що відбувається з дітьми та сім'ями в зоні ООС. Вся статистика приблизна"[470].

Основними нормативно-правовими актами щодо захисту дитини в збройних конфліктах належать: Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (Протокол

---

[468] "ДНР" та "ЛНР" дітей використовують для диверсій та охорони блокпостів // Експрес онлайн URL: http://expres.ua.

[469] Сирітству – ні! . Всеукраїнська громадська організація "Магнолія URL : http://magnolia.org.ua.

[470] Уповноважений Президента Геращенко наголошує на неприпустимості порушення прав дітей у зоні конфлікту на Сході України. Оффіційне представництво Президента України Петра Порошенко URL http://www.president.gov.ua.

ратифіковано Законом України № 1845- IV (1845-15) від 23.06.2004); Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182 (Конвенцію ратифіковано Законом України № 2022-III (2022-14) від 05.10.2000); Закон України "Про охорону дитинства" (із змінами № 76-VIII (76-19) від 28.12.2014); Закон України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" (із змінами № 77-VIII від 28.12.2014); Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо забезпечення додаткових соціальних гарантій окремим категоріям громадян" № 835/2014 від 29.10.2014 р.

Аналізуючи досвід тимчасового переміщення дітей із зони ООС, можна зробити висновок, що в умовах війни законодавство щодо захисту прав дитини не діє. Як зазначає Л. С. Волинець незважаючи на те, що півтора місяці не працювало казначейство, інтернати не мали за що купувати продукти харчування, діти не голодували і не хворіли. Працівники інтернатів, які були оточені снайперами, із ризиком для свого життя, привозили продукти харчування і ліки. У цих людей не було правил поведінки в умовах збройного конфлікту, але вони повелися героїчно виключно на основі людяності [471].

Діючі нормативно-правові акти спрямовані на захист прав дитини, поліпшення соціального захисту дітей, у тому числі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, удосконалення державної системи опіки. Загострення конфлікту на Сході України зумовило необхідність удосконалення законодавчого забезпечення захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. Існують норми законодавчих актів, які "не спрацьовують", або не в повній мірі відповідають захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту.

Закон України "Про охорону дитинства" до дітей, що мають право на особливий захист і допомогу з боку держави відносить: – дітей-сиріт та дітей,

[471] Волинець Л. С. Війна – це найбрутальніше порушення прав дитини.День. Kiev. ua. URL: http://www.day.kiev.ua.

позбавлених батьківського піклування; безпритульних дітей; – дітей-інвалідів та дітей з вадами розумового або фізичного розвитку;– дітей, які постраждали внаслідок стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф; – дітей, уражених ВІЛ-інфекцією та хворих на інші невиліковні та тяжкі хвороби; – дітей-біженців; – дітей, які потребують додаткового або тимчасового захисту.

Більшість дітей, які постраждали внаслідок збройного конфлікту на Сході України не належать до жодної із наведених у законі категорій дітей, що потребують особливого соціального захисту та підтримки з боку держави.

Дитина-біженець вживається у законі як дитина, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни.

Дитина, яка потребує додаткового захисту – це дитина, яка не є біженцем але потребує захисту, оскільки вона була змушена прибути в Україну або залишитися в Україні внаслідок виникнення загрози її життю, безпеці чи свободі в країні походження. Дитина, яка потребує тимчасового захисту – це дитина, що є іноземцем або особою без громадянства яка постійно проживає на території країни, що має спільний кордон з Україною, які масово вимушені шукати захисту в Україні внаслідок зовнішньої агресії тощо.

Проаналізувавши численні порушення прав дитини, слід зазначити, що військові дії є грубим порушенням прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, сімейне виховання, захист від усіх форм насилля та втягнення у воєнні дії і збройні конфлікти, вибору місця проживання дитини та ін.

Ці діти мають право на особливий захист і допомогу з боку держави. З метою забезпечення та захисту прав дітей, що постраждали в наслідок ООС доцільно до ст. 28 Закону України "Про охорону дитинства" внести зміни: "Дітям, які постраждали внаслідок ООС, військових дій, стихійного лиха,

техногенних аварій, катастроф, держава забезпечує всебічну підтримку". У статті 1 Закону України "Про охорону дитинства" визначити, що до дітей, які постраждали внаслідок збройного конфлікту належать: діти-переселенці; діти, які отримали фізичну чи психологічну травму внаслідок бойових дій; діти, що стали жертвами фізичного чи психологічного насилля внаслідок бойових дій; діти, батьки яких воюють на боці бойовиків; діти, батьки яких загинули чи поранені під час ООС; діти-комбатанти, які беруть (брали) участь у військових діях.

Названі групи дітей постраждали внаслідок ООС, зазнали порушень, законодавчо закріплених і гарантованих державою, прав та свобод. Кожна із наведених категорій дітей потребує визначення окремого правового статусу для всебічної реалізації законних інтересів дитини.

Наразі законодавством не визначено питання щодо пільг дитини, яка постраждала внаслідок ООС. Однак, враховуючи, що статус має право отримати дитина, яка зареєстрована як внутрішньо переміщена особа, то всі права, що визначені ЗУ "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб", розповсюджуються на дітей цієї категорії.

Отже, для ефективного забезпечення прав і свобод одного лише вдосконалення законодавства недостатньо. Держава зобов'язана створювати ефективні гарантії реалізації прав дітей в умовах збройного конфлікту, здійснювати соціальні функції, особливо у галузі охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, створити ефективний механізм захисту прав і свобод дитини, що постраждали внаслідок збройного конфлікту.

ПІСЛЯМОВА

Представлене монографічне дослідження є акумуляцією набільш проблемних питань у сфері забезпечення прав і свобод дитини. З давніх часів ці питання були предметом вивчення та дослідження у філософській та правовій думці. Ще стародавні мислителі Аристотель, Цицерон, Платон, Полібій охарактеризувували статус дитини у суспільстві.

Сьогодні, в контексті розвитку права, автор монографії звернувся до проблематики сутнісних ознак, принципів, критеріїв класифікації прав дитини та їх захисту, визначивши особливості захисту прав дітей з особливими потребами. Досить вдалим є поєднання усталених теоретичних концепцій у сфері захисту прав дитини з новаторськими підходами та поглядами. Запропонований ракурс розгляду правового захисту дітей з врахуванням того, що дана проблема є багатоаспектна, вдало розкриває особливості захисту підростаючого покоління, в тому числі і дітей з особливими потребами.

Динаміка перетворень у галузі забезпечення прав та свобод дитини, зростання уваги до особистості дитини зумовлена становленням громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави. Швидкоплинні зміни в економічному, політичному, соціальному, правовому просторах ще не сприяють належній реалізації прав та свобод дитини і потребують підвищення ефективності їх забезпечення, що обумовило необхідність проведення даного монографічного дослідження.

Правове забезпечення прав і свобод дитини в Україні є необхідною умовою гармонійного розвитку дитини, становлення її правової культури та правосвідомості, формування соціально-правової активності дитини.

Внаслідок комплексного монографічного дослідження наведено вирішення важливих завдань, що виявляються в з’ясуванні загальних засад і практичних проблем забезпечення прав і свобод дітей в Україні, а також у розробленні рекомендацій щодо удосконалення національного законодавства у сфері охорони, реалізації та захисту прав і свобод дитини.

Особливу увагу придвлено проблемі дитячої інвалідності, яка поряд зі злочинністю неповнолітніх є однією з найболючіших проблем будь-якого суспільства, у тому числі українського.

Не викликає сумніву думка автора, що права дитини – це об'єктивно визначені соціально-економічним рівнем розвитку суспільства юридично гарантовані можливості задоволення потреб та інтересів дитини, реалізація яких є необхідною умовою для її нормального життя та гармонійного розвитку і здійснюється самою дитиною або за допомогою інших осіб. А свободи дитини – це законодавчо закріплена та гарантована можливість дитини реалізовувати особисті потреби та інтереси, зумовлені її віковими особливостями фізичного, інтелектуального, культурного розвитку, це можливість здійснення незалежного вибору певного рішення, свобода вираження думок, невтручання у сферу особистих переконань.

Досить вдалим є визначення, що відмінність між правами та свободами дитини виявляється у тому, що більшістю прав дитина користується з народження, а використовувати законодавчо закріплені свободи дитина до певного віку не може, оскільки їх реалізація потребує певного рівня інтелектуального розвитку. Комплексний підхід дослідження дав змогу висвітлити права дітей з обмеженими можливостями, які можуть бути поділені на дві великі групи: загальні та спеціальні.

Автором визначено систему критеріїв ефективності механізму забезпечення прав та свобод дитини: а) рівень здійснення профілактичних заходів щодо порушень прав та свобод дитини; б) рівень реалізації прав та свобод дитини; в) ефективність захисту прав та свобод дитини.

Перший критерій ефективності – рівень здійснення профілактичних заходів щодо порушення прав та свобод дитини включає показники забезпечення умов зростання дітей у сім'ї, попередження сексуальної експлуатації дітей, найгірших форм дитячої праці, попередження насильства над дитиною, здійснення боротьби з дитячою злочинністю, рівень правової культури та правосвідомості суспільства.

Другий критерій ефективності – рівень реалізації прав та свобод дитини визначається співвідношенням двох груп: до І-ї групи належать права, які можуть реалізуватися самою дитиною, або за допомогою інших осіб, тобто для здійснення яких у суспільстві вже існують умови, способи та засоби; та ІІ групи, яка включає ті права, здійснення яких на даному етапі є проблематичним та потребує спеціального юридичного, соціального, матеріального забезпечення.

Третій критерій ефективності – рівень захисту прав дитини, який можна визначити, встановивши рівень виявлення порушень прав і свобод дитини, рівень їх усунення, оперативність та організованість реагування відповідних державних органів на порушення чи оскарження прав дитини. Запропонована методика дає можливість встановити фактичні результати дієвості окремих критеріїв механізму забезпечення прав та свобод дитини, проаналізувати ефективність функціонування механізму вцілому та визначити напрями його вдосконалення.

Для підвищення ефективності механізму забезпечення прав та свобод дитини, усунення існуючих порушень принципів їх правового захисту, розширення змісту та обсягу прав і свобод дитини, а також посилення їх гарантованості необхідно внести наступні зміни та доповнення у законодавство:

а) до ст. 1 ЗУ ,,Про охорону дитинства” включити визначення людської гідності дитини, яка полягає у поєднанні вроджених людських якостей дитини, як біосоціальної істоти, що притаманні кожній людині від народження та особистих якостей дитини, які формуються у процесі розвитку;

б) до ст. 8 ЗУ ,,Про охорону дитинства” додати визначення змісту права дитини на достатній життєвий рівень, що включає: право на повноцінне харчування, яке необхідне для здорового розвитку дитини; право на проживання в санітарно-гігієнічних умовах, що не шкодять фізичному та інтелектуальному розвитку дитини; право на одяг, що відповідає фізичному

розвитку дитини та погодньо-кліматичним умовам; право на інші умови, необхідні для всебічного розвитку дитини;

в) доповнити ст. 19 ЗУ ,,Про охорону дитинства" другим пунктом, вказавши, що кожна дитина має право на дозвілля та відпочинок. Право на дозвілля – це можливість брати участь в іграх, розважальних заходах, що відповідають віковим особливостям дитини та не шкодять її розвитку. Право на відпочинок передбачає можливість відпочинку після шкільного навантаження, додаткових занять, гуртків, секцій, репетиторів, підготовчих курсів тощо;

г) виключити п. 2 ст. 173 СКУ, який порушує принцип пріоритетності прав дитини, закріплюючи презумпцію права власності батьків на спільне майно;

ґ) виключити абзац другий ст. 143 СКУ, який суперечить принципу рівності дітей, а також принципу пріоритетності сімейних форм виховання, зазначаючи, що дитина може бути залишена батьками в пологовому будинку або іншому закладі охорони здоров'я, якщо вона має істотні вади фізичного, психічного розвитку;

д) п.1 ст. 150 СКУ пропонуємо викласти у такій формі: батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод людини, любові до своєї сім'ї, родини, Батьківщини, розвивати та примножувати людську гідність дитини.

Монографія відзначається своєю новизною та актуальністю. Вона є корисною для подальшого розвитку системи прав і свобод дитини та удосконалення механізму їх забезпечення. Пріоритетним напрямом подальших досліджень є створення теоретико-правових робіт, в яких було б ґрунтовно проаналізовано забезпечення права дитини на людську гідність, його становлення на території України в контексті розвитку європейської цивілізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов В. И. Права ребенка и их защита в России : общетеорет. анализ : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук:12.00.02. Саратов, 2007. 55 с.
2. Аквінський Ф. Коментарі до Арістотелевої «Політики». Київ: Основи, 2000. 794 с.
3. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2 т. Москва: Юрид. лит., 1981. Т. 1. 360 с.
4. Алексеев С. С. Теория государства и права: учебник. Москва : Инфра : Норма-М, 1997. 601 с.
5. Алексеєнко Т.Ф. Явища мобінгу та булінгу в стосунках групи і особистості. *Шлях освіти*. 2012. № 2. С. 12–16.
6. Алхімова Д. Органи прокуратури — на захисті прав дітей. *Вісник прокуратури*. 2008. № 5. С. 20-24.
7. Альтернативна доповідь про виконання Факультативного протоколу до Конвенції про права дітей щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії. URL: http://www.compass.org.ua/unicef.
8. Анатольєва О. І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ століття : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ: 2003. 23 с.
9. Андрусишин Б.І. Правова культура молоді як гарант правового суспільства. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право: Зб. наук. праць*. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. №6. С.70-73.
10. Андрусишин Б.І., Синьов В.М. Соціально-правовий захист дітей з вадами розумового розвитку: навчальний посібник. Київ: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2007. 177с.

11. Аристотель. Политика. Афинская полития. Мсква: Мысль, 1997.458 с.
12. Аркас М. М. Історія України-Руси. Київ: Вища школа, 1990. 456 с.
13. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. 415 с.
14. Місто дружнє до дитини / за. ред.: Н. Астапової, Т. Нікітіної. Київ : Версо-04, 2010. 79 с.
15. Бабкін В.Д. Соціальна держава та захист прав людини. Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / за ред. Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Таційй В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 1016-1018.
16. Батьки і діти: соціальне самопочуття дітей в українських сім'ях / за ред. Тележко Т. М. Укр. ін-т соц. дослідж, Ін-т дитинства. К. : Логос, 2000. 92с.
17. Беседы об ответственности и правах ребенка / за ред. О. И. Давыдова, С. М. Вялкова. Москва : Сфера, 2010. 112 с.
18. Бишевський Ю. В. Комплексный подход к предупреждению правонарушений несовершеннолетних. Москва: 1984. С. 49-53.
19. Бобровник С. В. Роль сучасної держави у забезпеченні прав та свобод людини. *Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні* / за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук. К., 2007. С. 669
20. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні Київ: Знання, 2005. 381с.
21. Бородій В. Поняття та ознаки дитячої безпритульності. *Вісник прокуратури*. 2008. № 5. С. 25—31.
22. Булінг в українських школах. Дослідження UNICEF Ukraine. *Директор школи.* 2017. січ. (№ 1/2). С. 7–11.
23. Буллінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення: URL http://kipt.sumdu.edu.ua/en/k2- listing/item/188

24. Бугайчук А. "Дідівщина" у школі, або булінг: проблема, яку не варто замовчувати. *Директор школи* : газета. 2019. № 1. С. 16–23.
25. Брачность, рождаемость , семья за три века : сб. ст. / под ред. А. Г.Вишневского и И. С. Кона. М. : Статистика, 1979. 183 с.
26. Энциклопедический словарь / под ред. Ф. А. Брокгауз, И.А. Ефрон. СПб.: Семеновская типолитография [И.А. Ефрона], 1890. Т. 22. 960 с.
27. Бугера О. І. Проблеми використання засобів масової інформації для запобігання злочинів серед неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук: 12.00.02. К., 2006. 20 с.
28. Бутько О. В. Правовой статус ребенка : теорет.-правовой анализ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Краснодар: 2004. 26 с.
29. Бодуел Гі. Історія церкви / пер. з франц. Г. Григорович. Львів : Свічадо, 2000. С. 52.
30. Вардиман Е. Е. Женщина в древнем мире. М. : Наука, 1990. 334с.
31. Ведяхин В. М. Защита права как правовая категория. *Правоведение*. 1998. № 1. С. 67-79.
32. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник. Москва : Омега-Л, 2007. 322 с.
33. Вентецель К. Н. Освобождение ребенка. Изд. 2-е. М. : типо-литогр. т-ва И. Н. Кушнерев и Ко., 1908. 16 с.
34. Ветров Н. И. Профилактика правонарушений среди молодежи. М. : Юрид. лит. 1980. 184 с.
35. Вишневский А. Г. Демографическая революция. Москва : Статистика, 1976. 240 с.
36. Вінгловська О. І. Імплементація міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. К., 2000. 20 с.

37. Вітвіцька В. В. Кримінологічні проблеми попередження злочинних посягань на моральний і фізичний розвиток неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: 2002. 20 с.
38. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории руського права. Ростов-н/Д : Феникс, 1995. 639 с.
39. Внебрачные дети : (закон 3-го июня 1902 г.) : узаконие и усыновление с разъяснениями Сената и образцами прошений / сост. Н.С.Николин. М. : изд.И. К. Оппокова, 1902. 71 с.
40. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : учеб. пособие . Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1997. 298 с.
41. Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспекиви. К. : Логос, 2000. 74 с.
42. Волинець Л. Усиновлення в Україні. URL: http://www.ua—reporter.com. — Назва з екрану.
43. Волинець Л. С. Війна – це найбрутальніше порушення прав дитини. *День. Kiev. ua.* URL: http://www.day.kiev.ua.
44. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ: 2000. 16 с.
45. Всеукраїнська громадська організація "Служба захисту дітей". URL : http://zakon1.rada.gov.ua.
46. Всеукраїнська Фундація "Захист Прав Дітей" (ВФЗПД). URL : http://www.children-ukraine.org.
47. Всеукраїнська громадська організація "Магнолія". URL : http://www.ukrprison.org.ua.
48. Ганзенко О. О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук:12.00.01. Київ: 2003. 16 с.

49. Генпрокурор: експертиза підтвердила, що школяр Тищенко помер від щеплення. *Інформаційне агентство УНІАН* від 19.09.08. URL : http://www.interfax.com.ua.
50. Гернет Н. М. Социально-правовая охрана детства за границей и в России . Москва: Право и жизнь, 1924. 68 с.
51. Гиро П. Частная и общественная жизнь греков / пер. с послед. фр. изд. Н. И. Лихарева. Москва: Ладомир, 1994. 672 с.
52. Гіда О. Є Загальнолюдські стандарти прав людини і забезпечення їх реалізації в діяльності міліції : автореф. дис. ... канд.. юрид. наук. 12.00.01. Київ: 2000. 16 с.
53. Гіда О. Є. Права людини : (міжнар. стандарти). Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / за ред. Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. Київ: 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 748-749.
54. Глущенко П. П. Социально-правовая защита конституционных прав и свобод граждан : теория и практика : монография. СПб. : изд-во Михайлова, 1998. 70 с.
55. Головченко В. В. Науково-методичні засади вивчення та оцінки ефективності законодавства. *Законодавство: проблеми ефективності* / за ред. В. Б. Авер'янов, В. П. Денисов, В. Ф. Сіренко К., 1995. 232 с.
56. Голуб Ю. Проблеми захисту прав дітей у регіоні. *Вісник прокуратури*. 2008. № 4. С. 36-42.
57. Голышева Л. Ю. Российское ювенальное право : монография. — Ставрополь : Пресса, 2004. 183 с.
58. Гоцуляк Ю. В.Законодавчі підстави для впровадження системи освіти обдарованих дітей в Україні. *Освіта та розвиток обдарованої особистості.* 2016. № 6. С. 11-15.
59. Грабовская Н. П. Уголовно-правовая борьба с преступлениями несовершеннолетних в СССР. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1961. 79 с.

60. Гришаков Н. П. Детская преступность и борьба с нею путем воспитания. Орел : Госиздат, 1923. 74 с.
61. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософський аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук:12.00.01. Харків: 2008. 36 с.
62. Громадська організація "Комітет сприяння захисту прав дитини" URL: http://magnolia.org.ua.
63. Громадська організація Київський благодійний фонд "Ліга прийомних сімей. URL : http://www.adic.org.ua/coalition/.
64. Гусарєв С. Д. Юридична деонтологія : навч. Посіб. 2-ге вид., переробл. К. : Знання, 2006. 487 с.
65. Демоз Л. Психоистория / пер. с англ. Шкуратова А. Ростов на Дону : *Феникс, 2000. 509 с.*
66. *Дегтяреко І. Дитяча злочинність набирає обертів. Юридичний Вісник України. 2008 16—22 серп.*
67. Дитячий алкоголізм — не стільки медична, скільки загальнодержавна проблема. *Сіверщина*. 2007. 12 лип. С. 8—9.
68. Дідівська Г. Механізм впливу факторів сімейного неблагополуччя на злочинність неповнолітніх. *Підприємництво господарство і право*. 2009. № 1. С. 118—121.
69. Діти в Україні. Звіти ЮНІСЕФ про ситуацію в Україні URL:http://www.unicef.org/ukraine/ukr.
70. Длугач Т. Б. Подвиг здравого смысла, или Рождение идеи суверенной личности : (Гольбах, Гельвеций, Руссо). Москва : Наука, 1995. 221 с.
71. Дмитрєнко Ю. М. Підходи до дослідження проблем правосвідомості у сучасному українському суспільстві URL: http://www.rusnauka.com.
72. Дмитрієнко І. В. Конституційні аспекти формування правової культури в Україні у постперехідний період. *Форум права*. 2006. № 3. С. 28—32.
73. Домострой / Вступ. сл. Л. Н. Вдовиной. Ярославль : Аспол, 1991. 143с.

74. Другий Всеукраїнський учительський з'їзд : тези докладів, дебати, постанови. К. : Вид. Укр. т-ва шкіл. освіти, 1917. 39 с.
75. Дьоміна О. С. Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства : автореф дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ: 2007. 19с.
76.. "ДНР" та "ЛНР" дітей використовують для диверсій та охорони блокпостів. *Експрес онлайн*. URL: http://expres.ua.
77. Еникеев М. И. ., Кочетков О.Л. Общая, социальная и юридическая психология : крат. энцик. сл. Москва : Юрид. лит., 1997. 448 с.
78. Євінтов В. Права дитини. Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / за ред. Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 707.
79. Забезпечення прав дітей в Україні. Охорона материнства і дитинства : парлам. слухання 7 черв. 2005 р. *Інформаційне управління ВРУ*. URL: http://portal.rada.gov.ua.
80. Загальна теорія держави і права : навч. посібник / за ред. В.В. Копєйчикова. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 317 с.
81. Загоровский А. И. Курс семейного права. Изд. 2-е, с переменами и доп. Одесса : тип. Акционерн. Юж.-Рус. о-ва печ. дела, 1909. 564 с.
82. Загоровський В. Духовний заповіт / пер. В. Шевчук. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / зак ред. Т.Гунчак. Київ: 2001. : Т. 2, кн. 1 : (XVI ст.) С. 250—266.
83. Законодательство об охране детства : сб. нормат. актов / под ред. О. Г. Павшуковой. К. : Рад. шк., 1982. 519 с.
84. Законы о детях. : сб. постановлений действующего законодательства, относящихся до малолетних и несовершеннолетних, с прил. Свода разъясн. по кассац. решениям Сената / сост. Я. А. Канторович. Санкт-Петербург : Я. А. Канторович, 1899. 330 с.

85. За 9 місяців 2014 року до Омбудсмана вже надійшло 800 звернень або повідомлень про порушення прав дітей в Україні. URL: http://www.ombudsman.gov.ua.
86. Звернення Президента Віктора Ющенка до Генерального Прокурора Олександра Медведька. *Юридичний Вісник України*. 2009. 17–23 жовт. – С. 2.
87. Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук . Одеса, 2002. 17 с.
88. Захист прав дитини: підсумки першого року діяльності Уповноваженого Президента України з прав дитини Юрія Павленка (серпень 2011 - серпень 2012) . К. : Версо-04, 2012. 160 с.
89. Ежегодный доклад Специального представителя Генерального секретаря по вопросу о детях и вооруженных конфликтах Лейлы Зерруги (A/HRC/25/46), 26 December 2013.
90. Иванова С. А. Судебные споры о праве на воспитание детей. М. : Юрид. лит., 1974. 156 с.
91. Ильина О. Ю. Интересы ребенка в семейном праве Российской Федерации. М. : Городец, 2006. 192 с.
92. Ильинская И. М. Вопросы гражданского и семейного права в работе детских комнат милиции : лекция. Москва: Москваиздат., 1967. 31 с.
93. Іщенко Н. С. Генезис Кримінального законодавства Росії в сфері охорони неповнолітніх. Ювенальна політика та ювенальна юстиція в сучасній державі : матеріали міжнар. наук. конф., м. Одеса, 21—22 верес. 2007 р. / за заг. ред. Ю. М. Оборотова. Одеса, 2007. С. 177—184.
94. Калетнік Г. М. Практична реалізація державної політики у сфері вищої освіти та положень нового закону "Про вищу освіту" в концептуальних засадах підготовки фахівців на базі ННВК "Всеукраїнський науково-навчальний консорціум". *Економіка.*

Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2016. № 9. С. 7-19.

95. Кальченко Т. Л. Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні спеціальними органами та установами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук.12.00.09. Київ: 2004. 19 с. .

96. Кант И. О педагогике / пер. с нем. С. Любомудрова. Москва : тип. Э. Лиснера и Ю. Романа, 1896. 92 с.

97. Капустин М. Теория права : (юрид. догматика). Т. 1. Общая догматика Москва : Унив. тип. 1868—1869. 352 с.

98. Карпачова Н. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової на представленні у Верховній Раді України Спеціальної доповіді «Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини» . *Голос України*. 2009. 10 лют.

99. Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук12.00.03. Харків: 2002. 20 с. .

100. Карпюк Г. "Ланцюгове" виховання. *Дзеркало тижня*. 2008. 26 верес.

101. Концепция ювенального права современной России : монография / под ред. В. И. Жукова. М. : Изд-во РГСУ, 2011. 536 с.

102. Кудрявцева О. А. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні. Київ : Арт Економі, 2015. 268 с.

103. Керимов Д. А. Методология права. Москва : Аванта, 2003. 521 с.

104. Кечекьян С. Ф. Учение Аристотеля о государстве и праве. Москва Акад. наук СССР, 1947. 222 с.

105. Клочко Л. Трирічна дівчинка судиться з дитячим садочком через щеплення. URL: http://www.newsru.ua.

106. Коваль А. Права дитини в концепції Станіслава Дністрянського. Охорона дитинства. Дитяче право: теорія, досвід, перспективи : матеріали конф., присвяч. 80-й річниці від дня заснування держ. показ. Дит. містечка ім. III Комінтерну в Одесі / редкол.: А. І. Паньков та ін. Одеса, 2001. 252 с.

107. Ковальчук Ю. І. Неповнолітній як суб'єкт адміністративної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук12.00.06. Київ. 2007. 20с.

108. Кодекс законів України про працю. Київ : 2006.160с.

109. Кодекс законов о семье, опеке, браке и о актах гражданского состояния. Х., 4-я тип. "Транспечати", 1925. 57 с.

110. Кодекс законов о труде : с изм. и доп. по 1-е мая 1929 г. Х. : Юридиздат НКЮ УССР, 1929. 116 с.

111. Кодекс України про адміністративні правопорушення. К. : Школа, 2009. 240 с.

112. Козловський А. А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права. Чернівці : Рута, 1999. 295 с.

113. Колісник В. Конституційно-правові проблеми реалізації прав людини в національно-культурній сфері. Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / за ред. Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2005. Т. 2 : *Права людини у контексті поліцейської діяльності*. С.421—422.

114. Кон И. С. Ребенок и общество М. : Наука, 1988. 269 с.

115. Конвенція ООН про права дитини : ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27 лют. 1991 № 789-XII. К. : Столиця, 1997. 31 с.

116. Кондратюк Т. В Україні зростає кількість усиновлених дітей. *Освіта.* URL: http://osvita.ua.

117. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик : с изм. и доп., внес. законами СССР от 1 дек. 1988 г., 20 дек. и 23 дек. 1989 г. М. : Известия, 1990. 63 с.

118. Конституція України. Верховна Рада України. Офіц. вид. К. : Парламентське видавництво, 2007. 64с.

119. Конституційне право України : [підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / за ред. В. Ф. Погорілко. К. : Наук. думка, 1999. 733с.

120. Концепція реформування кримінальної юстиції України : затвердж. Указом Президента України від 8 квіт. 2008 р. № 311/2008. Офіційний вісник Президента України. 2008 № 12. Ст. 486.

121. Корж-Ікаєва Т. Г. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук.12.00.06. Київ: 2008. 17 с.

122. Корчак Я. Как любить детей. Москва : Книга, 1980. 482 с.

123. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2 (13). С. 84–93

124. Косенко С. С. Віктимологічна профілактика статевих злочинів щодо неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.09. Київ. 2004. 20 с.

125. Коталейчук С. П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних напрямків діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.01. Київ: 2004. 17 с.

126. Котляр А. Дети — будущее и настоящее. *Зеркало недели*. 2002. 1—7 июня. С. 1—3.

127. Котляр А. Запізніле до ювілею. *Дзеркало тижня*. 2009. 28 листоп. — 4 груд. С. 14.

128. Котляр И. И. Права человека : учеб. пособие для вузов . Минск : Тесей, 2002. 256 с.

129. Кошелева О. Е. "Свое детство" в Древней Руси и в России эпохи просвещения XVI-XVIII вв. : учеб. пособие по пед. антропологии и истории детства. М. : Изд-во УРАО, 2000. 319 с.

130. Крестовська Н. М. Перспективи ювенальної юстиції в Україні. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2002. № 1. С. 27—31.

131. Крестовська Н. М. Правоохоронна діяльність і права людини. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ.* 2000. —№ 4. С. 24—27.

132. Крестовська Н. М. Ювенальне право України : іст.-теорет. дослідж. : монографія . Одеса : Фенікс, 2008. 329 с.

133. Крестовська Н. М. Ювенальний проступок та ювенальна відповідальність. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2004. № 3, ч. 1. С. 127—131.

134. Кримінальний кодекс України : станом на 1 черв. 2006 р.— К. : Ред. газ. "Закон і бізнес", 2006. 160 с.

135. Кримінальний кодекс УССР : в ред. 8 черв. 1927 р. Х. : Юридвидав, 1927. 151 с.

136. Кулапов В. В. Защита субъективных прав и законных интересов детей в Российской Федерации : (вопросы теории) : дис. ... канд. юрид. наук:12.00.02. Саратов: 2004, 238 с.

137. Кулапов В. Л. Теория государства и права : учебник М. : Норма, 2008. 383 с.

138. Куфаев В. И. Детское право, его предмет и объем. *Право и жизнь*. 1926. № 8/10. С. 60—64.

139. Куфаев В. И. Педагогические меры борьбы с правонарушениями несовершеннолетних. Москва: Работник просвещения, 1927. 167 с.

140. Куфаев В. И. Юные правонарушители. Москва : Новая Москва, 1924. 238с.

141. Лактюнкина Е. А. Права ребенка в контексте концепции устойчивого развития : автореферат дис. ... канд. юрид. наук:12.00.02. Екатеринбург, 2005. 26 с.

142. Левицкий О. И. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI—XVII ст. *Русская старина*. 1880. № 11. С. 549—574.

143. Левицька Л. В. Запобігання насильницьким злочинам щодо неповнолітніх в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: 2003. 24 с.

144. Левицький О. І. Невінчані шлюби на Україні в XVI—XVII ст. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. 1909. Кн. 3. С. 98—107.

145. Левчук К.І. Громадські організації України: створення та діяльність (1985-1996 рр.): Монографія. Вінниця: ПП "Едельвейс і К", 2009. 320 с.

146. Лисенков С. Л. Теорія держави і права : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 447 с.

147. Лісова У. Брудний бізнес на дітях. *Юридичний Вісник України*. 2008 р. 17—23 трав. С. 8—11.

148. Літні люди не зможуть всиновити немовля . *Інформаційне агентство УНІАН. Права людини.* URL: http://human-rights.unian.net/ukr.

149. Лобанова Т. В. Правовой статус ребенка в аспекте классификации его прав. *Вестник Башкирского университета*. 2008. Т. 13, № 8. С. 34—39.

150. Лысенков С. Л. Гарантии прав и свобод личности в Советском обществе : дис. … канд. юрид.наук: Києв: 1976. 19 с.

151. Люблинский П. И. Охрана детства и борьба с беспризорностью. Л. : "Academia", 1924. 146 с.

152. Люблинский П. И. Проект статей, подлежащих внесению в Уголовный кодекс об ответственности несовершеннолетних. *Право и жизнь*. 1922. № 2. С. 29—33.

153. Людин Д. Потрібно внести зміни до законодавства, які сприятимуть недопущенню пропаганди насильства. *Юридичний Вісник України*. 2009. 17—23 жовт. С. 2—3.

154. Магновський І. Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України : (теорет.-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ: 2003. 20 с.

155. Макарова З. В. Защита в российском уголовном процесе: понятие, виды, предмет и пределы. *Правоведение*. 2000. № 3. С. 21—25.

156. Макарова О. Правовий нігілізм та правовий ідеалізм: реалії сьогодення. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 1. С. 76—78.

157. Маленька українка не захотіла до Америки. *Юридичний Вісник України*. 2008. 15—21 листоп. С. 7—9.

158. Мамонтов Я. А. Право держави і право дитини. *Соціальне виховання.* 1922. № 1. С. 34—42.

159. Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1987. 293 с.

160. Медведько О. З любов'ю та турботою до дітей. *Вісник прокуратури*. 2008. № 5. С. 3—7.

161. Мид М. Культура и мир детства : избр. произведения . — М. : Наука, 1988. 429 с.

162. Миньковский Г. М. Роль семьи в предупреждении правонарушений среди несовершеннолетних. Семья в системе нравственного воспитания : актуальность проблемы воспитания подростков по материалам Всесоюз. науч.-практ. конф. в Баку 25 —

27 апр. 1979 г. / под общ. ред. А. Г. Харчева ; сост. М. А. Иволгин, И. Ф. Дементьева. М., 1979. С. 194—195.

163. Мироненко В. П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2001. 19 с.

164. Мироненко В. Правові засади захисту прав дитини, яка перебуває у конфлікті з законом. *Вісник прокуратури*. 2008. № 5. С. 32—36.

165. Михайленко П. П. О преступности несовершеннолетних в УССР и о некоторых причинах, ее порождающих. О причинах преступности несовершеннолетних и мерах, принимаемых органами МООП УССР по ее искоренению : материалы науч.-практ. конф. М.: 1967. С. 226—233.

166. Мор Т. Утопия. Эпиграммы. История Ричарда III. М. : Ладомир : Наука, 1998. 463 с.

167. Музиченко П. П. Культура українського опікунського права у законодавстві Великого князівства Литовського . *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2007. Т. 6. С. 223—230.

168. Набок М. Нужно ли вызывать правонарушителей в заседания комиссии по делам несовершеннолетних при рассмотрении дел о них. *Вестник советской юстиции*. 1923. № 23. С. 927—928.

169. Набок М. О проекте новой инструкции комиссиям по делам несовершеннолетних. Вестник советской юстиции. 1926. № 10. С. 391—394.

170. Набок М. Про склад комісій у справах неповнолітніх. *Вісник радянської юстиції*. 1929. № 23. С. 701—703.

171. Наливайко О. І. Принципи правового захисту людини : (підходи до класифікації). Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / за ред. Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С.

К., 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 900—903.

172. Наливайко О. І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. К., 2002. 18 с.

173. Наливайко О. І. Функціональне призначення права у процесі захисту прав людини. *Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ.* 2002. № 1. С.57—64.

174. Нарада в справі організації народної освіти на Україні.15—20 грудня 1917 р., Київ. К. : Вид. журн. "Вільна українська школа", 1918. 22 с.

175. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / за ред. Є. О. Харитонова. Вид. 2-ге., доповн. Х. : Одіссей, 2008. 558 с.

176. Народна освіта України в добу національно-демократичної революції 1917—1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Богуславська Валентина Григорівна ; Донец. нац. ун-т. — Донецьк, 2001. — 19 с.

177. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за ред. В. М. Коссака. Вид. 2-ге, змін. і доповн. К. : Істина, 2008. 990 с.

178. Негодченко О. В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ : організац.-правові засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.01. Х.: 2004. 36 с.

179. Негодченко О. Механізм правового захисту. Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / за ред. Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 491.

180. Негодченко О. Права і свободи людини. Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / за ред. Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій

В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 718—719.

181. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства. М. : ИНФРА, 1999. 552 с.

182. Несинова С. В. Державно-правовий механізм захисту прав неповнолітніх в Українській РСР (60-і — поч. 80-х рр. XX ст.) : дис. ... канд. юрид. наук 12.00.01. Київ: 2005. 230 с.

183. Нестор. Житіє преподобного отця нашого Феодосія, ігумена Печерського. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / редкол.: Т. Гунчак. К., 2001. Т. 1 : (X—XVст.). С. 304—343.

184. Нечаева А. М. Россия и ее дети : (ребенок, закон, государство) М. : Грааль, 1996. 239 с.

185. Нечаєва А. Права и обязанности родителей по воспитанию детей. Москва : Моск. рабочий, 1973. 126 с.

186. Нижник Н. С. Регулирование брачно-семейних отношений на Руси в условиях язычества. *История государства и права*. 2003. № 2. С. 31—33.

187. Новикова Н. Прокуратура — на захисті прав неповнолітніх. Вісник прокуратури. 2008. № 4. С. 43—48.

188. О вменении родителям в обязанность обучать детей своих Катехезису : Указ ея императорскаго величества самодержицы всероссиискои. М.: 1743. [1] л.

189. О Комисиях для несовершеннолетних : Декрет Совнаркома РСФСР от 14 янв. 1918 г. *Сборник узаконений РССФР*. 1918. № 16. Ст. 227.

190. Общая теория государства и права. Академический курс : в 2 т / под ред. М. Н. Марченко. М. : Зерцало, 1998. Т. 2 : Теория права 640 с.

191. Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2006. 21 с.

192. Оніщенко Н. Механізм забезпечення прав і свобод особи. Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 487—488.

193. Опольська Н. Права дітей, які постраждали внаслідок збройного конфлікту в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2015. Вип. 27. С. 278-283.

194. Опольська Н. Види прав і свобод дитини. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2010. Вип. 8. С. 151-157 .

195. Опольська Н.М. Вплив християнської релігії на становлення прав дитини. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2010. Вип. 9. С. 100-105.

196. Опольська Н.М. Теоретико-правові засади забезпечення прав та свобод дитини : монографія. Вінниця : Едельвейс і К, 2011. 226 с.

197. Орзих М. П. Личность и право. Одесса : Юрид. лит., 2005. 262 с.

198. Орлов В. С. Подросток и преступление : основные пути предупреждения преступлений несовершеннолетних. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. 202 с.

199. Орлов В. С. Правовая охрана детства. М. : Знание 1975. 191 с.

200. Осиновский И. Н. Томас Мор / И. Н. Осиновский. — М. : Мысль, 1985. — 174 с. — (Мыслители прошлого).

201. Пайдейя: Восхождение к доблести / отв. ред. Г. Б. Корнетова. Москва: УРАО, 2003. 474 с.

202. Панцхава И. Д. Петрици. Москва: Мысль, 1982. 128 с.

203. Пастухова Л. В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2003. 21 с.

204. Пашковська Т. Бізнес на милостині. *Юридичний Вісник України*. 2008. 2—8 серп. С. 37—41.

205. Пашук Т. І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2006. 16 с.

206. Пономаренко О. Д. "Терпіти не можна діяти" – де ставимо кому? Знов про цькування. *Педагогічна майстерня*. 2016. № 11. С. 42–43.

207. Петрушенко В. Л. Філософія : підручник. 4-те вид., виправл. і доповн. Львів : Магнолія плюс, 2006. 506 с.

208. Платон. Діалоги : пер. з давньогрец. / Платон ; передм. В. В. Шкоди, Г. М. Куц. Х. : Фоліо, 2008. 349 с.

209. Плешаков В. А. Криминологическая безопасность и ее обеспечение в сфере взаимовлияния организационной преступности несовершеннолетних : дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1993. 323 с.

210. Познышев С. В. Основы пенитенциарной науки. М. : Юрид. изд-во Наркомюста, 1923. 303 с.

211. Пономаренко О. М. Правове регулювання соціального забезпечення допомогами у зв'язку з народженням та вихованням дитини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Х., 2005. 20 с.

212. Права дитини: від витоків до сьогодення : зб. текстів, метод. та інформ. матеріалів / за ред. Г. М. Лактіонова. К. : Либідь, 2002. 228 с.

213. Права, по которым судится малороссийский народ ... / изд. под ред. и с прилож. исслед. о сем Своде и о законах, действовавших в Малороссии проф. А. Ф. Кистяковского. К. : Унив. тип. И. И. Завадзского, 1879. 1065 с.

214. Права дитини : збірник документів. Львів: Оксарт, 1995. 112 с.

215. Права дитини - в центр уваги суспільства. Вінниц. обл. Рада. Жмеринка : Прес-Реал, 2005. 146 с.

216. Проценко О. Адміністративно-правове забезпечення прав дітей в умовах проведення антитерористичної операції в Україні : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 216 с.

217. Право для дітей та молоді / за ред. С. І. Березенка. К. : 2006. 144 с.

218. Право на безпечне довкілля. *Інформаційний портал харківської правозахисної групи.* URL: http://www.helsinki.org.ua.

219. Правовое воспитание и социальная активность населения / за ред. Н. И. Козюбра, В. П. Зенин, В. А. К. : Наук. думка,1979. 327 с.

220. Присяжнюк В. Чи затишно дітям під крилом закону. *Вісник прокуратури.* 2009. №1. С. 42—46.

221. Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми : Наказ М-ва освіти і науки України від 25 груд. 2006 р. № 844 : (інформ. довідка до наказу МОН України 25.12.2006). URL: http://www.uazakon.com/document.

222. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення захисту прав дітей : Закон України від від 21 трав. 2009 № 1397-VI. *Урядовий кур'єр*. 2009. 12 черв.

223. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо усиновлення : Закон України від 10 квіт. 2008 № 257-VI . *Урядовий кур'єр*. 2008. 24 квіт.

224. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21 груд. 1992 № 2811-XII (зі змінами і доповненнями). *Голос України*. 1992. — 16 груд.

225. Про дошкільну освіту : Закон України від 11 лип. 2001 № 2628-III. *Урядовий кур'єр.* 2001. 8 серп.

226. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування :

Закон України від 13 січ. 2005 № 2342-IV. *Зібрання законодавства України*. 2005. № 2. — С. 41.

227. Про Загальнодержавну програму "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини" на період до 2016 року : Закон України від 5 березня 2009 року № 1065-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 29. Ст. 395.

228. Про загальну середню освіту : Закон України від 13 трав. 1999 р. № 651-XIV : (із змінами, внесеними згідно із Законом України від 4 черв. 2008 р. № 309-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 27/28. Ст. 253.

229. Про затвердження Державної цільової соціальної програми "Молодь України" на 2009—2015 роки : Постанова Кабінету міністрів України від 28 січ. 2009 р. № 41. *Офіційний вісник України*. 2008. № 43. ст. 1427.

230. Про затвердження плану заходів з виконання у 2010 році Загальнодержавної програми “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року” : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 жовт. 2009 р. № 1263-р. *Урядовий кур'єр.* 2009. 25 груд.

231. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квіт. 2002 р. № 565. *Офіційний вісник України*. 2002. № 18. С. 12.

232. Про затвердження Положення про прийомну сім'ю : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квіт. 2002 р. № 565 (зі змінами від 24 черв. 2009). *Офіційний вісник України.* 2002. № 18. С. 19.

233. Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім’ях за принципом

"гроші ходять за дитиною : Постанова Кабінету Міністрів України від 31 січ. 2007 р. № 81 : (зі змінами від 3 груд. 2008 р.). *Офіційний вісник України*. 2007. № 8. С. 57.

234. Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 6 квіт. 2000 р. № 1645-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 29. Ст. 228.

235. Про молодіжні та дитячі громадські організації : Закон України від 1 груд. 1998 р. № 281-XIV : (із змінами, внесеними згідно із Законом від 19 жовт. 2006 р. № 271-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 50. Ст. 501.

236. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.

237. Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей : Указ Президента України від 11 липня 2005 року № 1086/2005. *Офіційний вісник України*. 2005. № 28. С. 26—28.

238. Про ратифікацію Європейської конвенції про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом : Закон України від 14 січ. 2009 р. № 862-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 27. Ст. 348.

239. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 квіт. 1991 р. № 987-XII. *Відомості Верховної Ради*. 1991. № 25. Ст. 283.

240. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні : монографія / ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук. К. : Юрид. думка, 2007. 423 с.

241. Проблемы теории государства и права : учеб. пособие для студ. вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. М. : Норма, 2006. 848 с.

242. Проект єдиної школи на Вкраїні. Кн. 1 : Основна школа. Кам'янець-Подільський : Накладом М-ва нар. освіти, 1919. 170 с.

243. Проект Закону про внесення змін до Сімейного кодексу України (щодо посилення захисту прав дітей при усиновленні) : висновок голов. наук.-експерт. упр. від 31.03.09. URL: http://gska2.rada.gov.ua.

244. Про становище інвалідів в Україні: національна доповідь за 2018 рік URL: mlsp.kmu.gov.ua/document/156474/st.doc

245. Рабінович П. М. Права людини (юридична захищеність). Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2005. Т. 2 : Права людини у контексті поліцейської діяльності. С. 749—751.

246. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. Посіб. К. : Атіка, 2004. 462 с.

247. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України : (до інтерпретації вихідних конституц. положень). Х. : Пороги, 1997. 62 с.

248. Рабінович П. Конституційні гарантії прав людини і громадянина: можливості удосконалення. *Юридичний Вісник України*. 2008. 26 черв. — 4 лип. С. 8.

249. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. Вид. 9-те, зі змінами. Львів : Край, 2007. 188 с.

250. Рассолов М. М. Проблемы теории государства и права :учеб. пособие для студентов вузов. М. : ЮНИТИ-Дана : Закон и право, 2007. 407 с.

251. Реабілітовані історією. Вінницька область. / за ред. І. С. Гамрецького. Вінниця : ДКФ, 2006. Кн. 1. 907 с.

252. Реус О. С. Правове регулювання трудової діяльності неповнолітніх в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук. Х., 2003. 19 с.

253. Российское законодательство X—XX вв. : в 9 т. / под общ. ред В. И. Чистякова. М. : Юрид. лит., 1984. Т. 1 : Законодательство древней Руси. 630 с.

254. Рубашева А. М. Особые суды для малолетних и система борьбы с детской преступностью. М. : Моск. мировой судья по делам о малолетних, 1912. Т. 1. Америка, Англия, Германия и Австралия, 422 с.

255. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения : в 2 т. / под. ред. Г. Н. Джибладзе. М. : Педагогика, 1981. Т. 1. 653 с.

256. Рыдзюгинский Г. Детское право Р.С.Ф.С.Р. М. : Юрид. изд-во НКЮ,1923. 55 с.

257. Саблук С.А. Правове становище дитини в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук. К., 2009. 16 с.

258. Савельева Н. М. Правовое положение ребенка в Российской Федерации : граждан.-правовой и семейно-правовой аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Белгород, 2004. 24 с.

259. Сальников В. П. Правовая культура. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. М., 1997. 672с.

260. Соціально-правовий захист дітей в Україні : монографія / за ред. Андрусишин Б. І. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. 263 с

261. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки*. 2015. № 1. С. 169-173. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnup_2015_1_36.

262. Социальные детерминанты здоровья и благополучия подростков. Исследование «Поведение детей школьного возраста в отношении здоровья» : международный отчет по результатам обследования

2009–2010 гг. / под ред. C. Currie и др. Копенгаген : Европ. регион. бюро ВОЗ, 2012 г.

263. Статистичні показники сирітства в Україні . URL:https://24tv.ua/ukrayina_tag1119/

264. Соціальний звіт за 2017 рік URL: https://www.msp.gov.ua/timeline/?t=0&from=&till=&m=19#tagpanel

265. Сапогова Е. Е. Культурный социогенез и мир детства : лекции по историографии и культур. истории детства. М. : Академ. проект, 2004. 489с.

266. Сапун В. А. Инструментальная теория права в юридической науке Современное государство и право: вопросы теории и истории : сб. науч. тр. Владивосток, 1992. С. 17—22.

267. Семенюк Э. П. Информационный подход к познанию действительности. К. : Наук. думка, 1988. 240 с.

268. Семитко А. П. Правосознание и правовая культура. Теория государства и права : учебник для юрид. вузов и фак. / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. М., 1997. С. 274—286.

269. Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / пер. з латин. А. Содомори. 3-тє вид. К. : Основи, 2005. 603 с.

270. Сексуальне та гендерне насильство у військовому конфлікті в Україні URL:http://women-union.org.ua.

271. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Х. : Консум, 2008. 656 с.

272. Скворець В. О. Громадянське суспільство і детермінанти оптимізації його розвитку в Україні : автореф. дис. ... канд. філософ. наук Запоріжжя, 2007. 17 с.

273. Словник іншомовних слів / за ред. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. К. : Наук. думка, 2000. 664 с.

274. Слесь Г. Насильство серед учнів. Як його уникнути чи як йому протидіяти? *Педагогічна майстерня*. 2019. № 2. С. 30–35.

275. Словська І. Механізм захисту прав людини — основоположний принцип сучасного українського конституціоналізму. *Право України*. 2001. № 9 С.15—17.

276. Смолова Т. Ю. Правосознание несовершеннолетних : теорет.-правовой аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2006. 26 с.

277. Смулевич Б. Я. Материнство при капитализме и социализме. Москва : Соцэкгиз, 1936. 150 с.

278. Соборное Уложение 1649 года : текст, комент. Л. : Наука. 1987. 448 с.

279. Совгиря О. В. Конституційне право України : навч. посібник К. : Юрінком Інтер, 2007. 631 с.

280. Соціально-економічні проблеми дитинства в сучасному українському селі / за ред. Л. С. Волинець. К. : Академпрес, 1998. 136 с.

281. Соціологія права : підруч. для студентів юрид. спец. / за ред. Н. П. Осипова. К. : Ін Юре, 2003. 275 с.

282. Социальные детерминанты здоровья и благополучия подростков. Исследование «Поведение детей школьного возраста в отношении здоровья» : международный отчет по результатам обследования 2009–2010 гг. / под ред. С. Currie и др. Копенгаген : Европ. регион. бюро ВОЗ, 2012 г. С.145-167.

283. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки*. 2015. № 1. С. 169-173

284. Сирітству – ні! // Всеукраїнська громадська організація “Магнолія” URL: http://magnolia.org.ua

285. Старко О. Л. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини : (кримін.-прав. та кримінол. дослідж.) : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук:12.00.09. К., 2007. 20 с.

286. Старовойтов О. М. Международная защита прав ребенка как институт международного права. *Журнал международного права и международных отношений*. 2002. № 3. URL: http://www.beljournal.by.ru.

287. Статути Великого Князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченька, А. Панькова. Одеса : Юрид. лит., 2003. Т. 2 : Статут Великого Князівства Литовського 1566 року. 558 с.

288. Статути Великого Князівства Литовського Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченька, А. Панькова. Одеса : Юрид.лит., 2004. Т. 3, кн. 2 : Статут Великого Князівства Литовського 1588 року. 566 с.

289. Сухомлинська О. Права дитини в контексті історичних і сьогоднішніх реалій. Права дитини: від витоків до сьогодення : зб. текстів, метод. та інформ. матеріалів / авт.-упоряд.: Г. М. Лактіонова. К., 2002. С. 10—18.

290. Судова практика щодо булінгу: відмінності від інших ситуацій. URL: https://pravo.minjust.gov.ua/ua/articles/1419-sudova-praktika-shhodo-bulingu-vidminnosti-vid-inshih-situacij

291. Сырых В. М. Логические основания общей теории права : в 2 т. М. : Юстицинформ, 2000. Т. 1 : Элементарний состав. 528 с.

292. Тадевосян В. С. Охрана прав несовершеннолетних. М. : Юрид. лит., 1974. 104 с.

293. Тадевосян В.С. Семья и закон. М. : Знание, 1974. 80 с.

294. Теория государства и права / под ред. В. К. Бабаева. М. : Юристъ, 2002. 591 с.

295. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов и фак. / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. М. : Норма-Инфра М., 2000. 616 с.

296. Теорія держави і права / за ред. В. В. Копейчикова. К. : Юрінформ, 1995. 186 с.

297. Теорія держави і права : держ. іспит / за ред. Оборотов Ю. М., Крестовська Н. М. : Одіссей, 2007. 255 с.

298. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ре5д. О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський. 2-ге вид., переробл. і доповн. К. : Юрінком Інтер, 2008. 685 с.

299. Теорія держави та права : посіб. для підгот. до іспитів / за ред. С. М. Тимченко, Р. А. Калюжний, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша. 3-те вид., стер. К. : Вид. Паливода А. В., 2007. 176 с.

300. Терещенко А. Быт русского народа. СПб. : тип. М-ва внутр. дел, 1848 Ч. 1. X, 507 с.

301. Тимощук О. Ювенальна юстиція — шанс для неповнолітніх правопорушників. *Дзеркало тижня*. 2008. 15—21 листоп. С. 8—9.

302. Тихомиров О. Методології науки поняття. Міжнародна поліцейська енциклопедія : понятійний аппарат, концептуал. підходи, теорія та практика : у 10 т. / Римаренко Ю. І., Кондратьев Я. Ю., Тацій В. Я., Шемшученко Ю. С. К., 2003. Т. 1 : Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. С. 354.

303. Туманов В. А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе. Государство и право. 1993. № 8. С. 52—54.

304. Уложение о наказаниях уголовных и исправительних 1885 г. 17-е изд., пересмотр. и доп., неофиц. СПб. : Из. Н. С. Таганцева,1913. 1226 с.

305. Усенко І. Б. Правовий звичай як джерело українського права IX—XIX ст. / ред. І. Б. Усенка. К. : Наук. думка, 2006. 278 с.

306. Устав Князя Владимира Святославовича : синодал. ред. Российское законодательство X—XX вв. : в 9 т. / под общ. ред В. И. Чистякова. М., 1984. Т. 1 : Законодательство Древней Руси. С. 148—149.

307. Устав Князя Ярослава : крат. ред. Росийское законодательство X—XX вв. : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова М., 1984. Т. 1 : Законодательство Древней Руси. С. 167—172.

308. Уповноважений Президента Геращенко наголошує на неприпустимості порушення прав дітей у зоні конфлікту на Сході України // Оффіційне представництво Президента України Петра Порошенко URL:: http://www.president.gov.ua.

309. Устав Князя Ярослава : простран. ред. Российское законодательство X—XX вв. : в 9 т. / под общ. ред В. И. Чистякова. М., 1984. Т. 1 : Законодательство Древней Руси. С. 189—193.

310. Фаткуллин Ф.Н. Социальная ценность и эффективность правовой нормы. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1977. 144с.

311. Федик Є. І. Правова культура та її різновиди : заг.-теорет. характеристика . Право та культура : теорія і практика : міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 15-16 трав. 1997 р. / за ред. Ю. Шемчушенка, В. Кампо, М. Поплавського. К., 1997. С. 266—269.

312. Філософія :підруч. для студентів вищ. навч. закладів / за ред. Г. А. Заїченко. К. : Вища шк., 1995. 454 с.

313. Чантурия Л. Л. Введение в общую часть гражданского права (сравнит.-правовое исслед. с учетом некоторых особенностей постсовет. права). Москва : Статут, 2006. 347с.

314. Чому і яким правом? *Громадянське суспільство : блог про сучас. укр. родину, сім'ю.* URL: http//family.blox.ua.

315. Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. СПб. : тип. Майкова, 1869. 41 с.

316. Шатюк М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні. *Український історичний журнал*. 2001. № 3. С. 128—142.

317. Швачка В. Ю. Правова соціалізація особи в сучасних умовах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Київ: 2008. 20 с.

318. Шебанова А. И. Право и труд молодежи. М. : Юрид. лит., 1973. 223 с.

319. Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади взаємодії права і культури. Право та культура : теорія і практика : міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 15-16 трав. 1997 р. / за ред. Ю. Шемчушенка, В. Кампо, М. Поплавського. К., 1997. С.4—6.

320. Шестаков Д. А. Семейная криминология : криминофамилистика 2-е изд. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. 384 с.

321. Шпилевський С. Семейные власти у древних славян и германцев. Казань : Унив. тип, 1869. 388 с.

322. Щапов Я. Н. Византийское и южнословянское правовое наследие в IX—XIII ст. М. : Наука, 1978. 291 с.

323. Эффективность правовых норм / за ред. Кудрявцева В. Н. М. : Юрид. лит., 1980. 280 с.

324. Ювенальна юстиція в Україні : коментар та аналіз діючого законодавства. Конвенція про права дитини : (з постатейн. матеріалами). Словник-довідник з ювенальної юстиції / за заг. ред. В. С. Зеленецького, Н. В. Сібільової. Х. : Страйд, 2006. 778 с.

325. Ювенальное право : учеб. пособие для студ. вузов / отв. ред.: В. С. Толстой, Д. А. Сумской. М. : Изд-во РГСУ, 2011. 408 с.

326. Ювенальное право : учеб. пособие / под ред. А. А. Пронина. Ростов н/Д : Феникс, 2011. 282 с.

327. Ягофаров Д. А. Ювенальное право. *Основы государства и права*. 2003. № 3. С. 46—47.

328. Яковлєва Н. Г. Деятельность учреждений культуры по профилактике правонарушений несовершеннолетних. Проблемы совершенствования системы профилактики правонарушений несовершеннолетних в городском районе. Всесоюз. ин-т по изучению

причин и разработке мер предупреждения перступности. М., 1985. С. 84—92.

329. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні : (загальнотеорет. дослідж.). Львів : Світ, 2006. 190 с.

330. Ярхо А. В. Труд молодежи. М. : Юрид. лит., 1974. 85 с.

331. Bakke O. M. When children become people : the birth of childhood in early christianity. Minneapolis : Augsburg Fortress Press, 2005. 200 p.

332. Cantwell N. The history, content, and impact of the Convention on the Rights of the Child. Understanding Children's Rights / Children's Rights Center, Ghent University. Ghent, 1998. P. 374—417.

333. Carens J. H. Culture, citizenship and and community : a contextual exploration of justice as evenhandedness. New York : Oxford University Press, 2000. 296 p.

334. Franklin B. The rights of children. Oxford : Basil Blackwell, 1986. 237 p.

335. Grenstein F. A note on the ambiguity of political socialization: definitions, criticism and strategies of inquiry. The civic culture revisited / ed.: Gabriel A. Almond, Sidney Verba. Boston, 1980. P. 126—158.

336. Hammarberg T. The UN Convention on the Rights of the Child and How to make it Work. Human Rights Quarterly. 1990. Vol. 12. P. 97—105.

337. Rodham H. Children under the law. Harvard Educational Review. 1973. № 43. P. 487—514.

338. Van Hoecke M. Legal cultures, legal paradigms and legal doctrine : towards a new model for compartive law. International and compartive law quarterly. 1998. Vol. 47. P. 495—536.

Опольська Н.М.

ПРАВА ДИТИНИ В УКРАЇНІ

Монографія

2-ге видання, перероблене та доповнене

Викладено в авторській редакції

Підписано до друку Формат 60х84/16

Папір офсетний. Друк ізографічний

Ум.друк.арк. 14. Тираж 300 прим. Зам.100

Віддруковано у редакційно-видавничому відділі

Вінницького національного аграрного університету

М. Вінниця, вул. Сонячна 3, 21008